

**МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ З ПИТАНЬ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ТА У СПРАВАХ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ
ВІД НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ
УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

ПРОБЛЕМИ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ТА КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 2

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації**

15 січня 2007 р.

Серія КВ № 12201-1085Р

Харків 2007

Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Харків: УЦЗУ, 2007. – 333 с.

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми теоретичних та прикладних психологічних досліджень існування та діяльності людини в умовах екстремальних та кризових ситуацій, а також питання розробки заходів із захисту від впливу психогенних травмуючих факторів.

Збірник орієнтовано на працівників в галузі психології, практичних психологів, ад'юнктів, слухачів та курсантів ВНЗ України.

Головний редактор: *Перелигіна Л.А.*, д-р біол. наук, доц.

Заступник головного

редактора: *Тімченко О.В.*, д-р психол. наук, проф.

Відповідальний секретар: *Афанасьєва Н.Є.* канд. психол. наук, доц.

Редакційна колегія: *Барко В.І.*, д-р психол. наук, проф.
Назаров О.О., канд. психол. наук, доц.
Садковий В.П., канд. психол. наук, доц.
Самойлов Н.Г., д-р біол. наук, проф.
Сафін О.Д., д-р психол. наук, проф.
Стасюк В.В., д-р психол. наук, проф.
Потапчук Е.М., д-р психол. наук, проф.
Рябініна О.В., д-р філос. наук, проф.
Христенко В.Є., канд. психол. наук, доц.

Затверджено до видання Вченою радою
Університету цивільного захисту України
(протокол № 7 від 29.03.2007 р.)

УДК 159.98

Асоцький В.В., науковий співробітник Науково-методичного центру навчальних закладів МНС України

ФОРМИ ПСИХІЧНОГО НАПРУЖЕННЯ ТА ВИДИ СТОМЛЕННЯ, ЩО ПРОЯВЛЯЮТЬСЯ У РЯТУВАЛЬНИКІВ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Зроблено аналіз особливостей професійної діяльності рятувальників, особливостей їх психічного напруження, чинників виникнення дезадаптивних станів та різних видів стомлення (фізичного, емоційного, розумового).

Ключові слова: психічне напруження, дезадаптація, екстремальні умови.

Актуальність проблеми. Діяльність та поведінка людини в екстремальних умовах ось вже протягом багатьох років – предмет пристальної уваги та вивчення психології. На сьогодні все більш актуальним стає дослідження процесів оптимізації професійної діяльності рятувальників, направлених на підвищення її ефективності [1].

Під час професійної діяльності у рятувальників найбільш рельєфно проявляються психічне напруження, стомлення та перевтомлення, тому що їх повсякденній діяльності притаманні особливі умови, які характеризуються епізодичною дією екстремальних факторів [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як показує практика, до найбільш значущих факторів, що впливають на рятувальників, належать: раптовість виникнення надзвичайних ситуацій, неузгоджене подання команд та розпоряджень, отримання суперечливих вказівок, надмірність або обмеженість інформації, виконання трудомістких і небезпечних для життя завдань.

Високе психічне напруження в діяльності рятувальників утворює підвищена відповідальність за життя людей та виконання поставлених завдань у чітко визначені проміжки часу.

Праця рятувальників характеризується великою емоційністю, що зумовлюється такими особливостями їх професійної діяльності [3,4]:

- довготривале нервово-психічне напруження, що викликається систематичною працею в незвичайному середовищі (висока концентрація диму, обмежена видимість та інш.);
- постійна загроза життю та здоров'ю (можливість обвалення конструкцій, вибухів, отруєння хімічними речовинами);
- негативний емоційний вплив (винесення поранених потерпілих, загибель людей);
- велике фізичне навантаження, пов'язане з демонтажуванням конструкцій та обладнання, роботою з аварійно-рятувальним обладнанням різного призначення;
- необхідність підтримувати інтенсивність та концентрацію уваги, щоб слідкувати за зміною обстановки, утримувати у полі зору стан численних конструкцій та технологічних агрегатів у процесі виконання дій за призначенням;
- труднощі, зумовлені необхідністю роботи в обмеженому просторі (у тунелях, підземних галереях, комунікаціях), що ускладнює дії, порушує звичні способи пересування, робочі пози;
- велика відповідальність кожного рятувальника за відносної самостійності дій та рішень із рятування життя людей та цінного обладнання;
- наявність несподіваних перешкод, що виникають раптово та ускладнюють виконання бойового завдання.

Під впливом цих екстремальних чинників рятувальники зазнають не тільки різних фізичних ушкоджень, але й травматичних стресових розладів, розвитку дезадаптованих психічних станів.

Серед причин цих негативних явищ значне місце посідають чинники, що пов'язані з психологічними наслідками несприятливого впливу екстремальних умов праці на функціональний психоемоційний стан рятувальників. За даними М.І. Мар'їна [5], після ліквідації наслідків надзвичайної ситуації дезадаптивні стани розвиваються у 10 – 15 відсотків особового складу. А найбільш несприятливий вплив на рятувальників

чинять надзвичайні ситуації, що виникають вночі, після яких кількість осіб з дезадаптованими станами зростає у 1,5 – 2 рази. До того ж дані, які отримав автор під час свого дослідження, що проводилося на ЧАЕС, свідчать, що у всіх рятувальників після бойового чергування значно знижується рівень функціонального психоемоційного та фізичного стану в цілому.

Ступінь напруження в умовах повсякденної діяльності, його тривалість та вплив на виконання службових обов'язків залежить не тільки від характеру вирішуваних завдань, обставин, але й від індивідуальних особливостей людини, мотивів її діяльності та поведінки, досвіду, знань, навичок, основних властивостей нервової системи, перебіг у розумових процесів, емоційно - волевої стійкості.

Дослідження, проведені в процесі виконання службових обов'язків в умовах підвищеної екстремальності, показали, що під час підвищення рівня екстремальності збільшується число рятувальників, у яких зростає тривожність та змінюється її інтенсивність. Це свідчить про те, що в одній і тій самій ситуації ступінь психоемоційного напруження у різних рятувальників буває різним. Напруження як стан зачіпає усю психіку, впливаючи на усі або окремі психічні функції [6].

З цієї точки зору можна виділити декілька форм напруження рятувальників у період виконання службових обов'язків:

- перцептивне (виникає у випадку великих ускладнень та помилок у сприйнятті необхідної інформації);
- інтелектуальне (коли рятувальник не може знайти спосіб рішення завдання);
- емоційне (коли виникають емоції, що дезорганізують діяльність);
- мотиваційне (пов'язане з боротьбою соціально-значущих та особистісних мотивів).

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність рятувальників в період виконання бойового завдання потребує напруження розумових, фізичних та моральних сил. На відміну від напруження сил, яке може підвищити можливості рятувальників

під час дій у складній ситуації, психоемоційне напруження може негативно вплинути на функціонування психічних процесів та діяльністю в цілому.

Негативний вплив напруження виявляється в погіршенні уваги, пам'яті, мислення, скутості дій, невідповідності або навіть хаотичності рухів. Напруження ускладнює контролюючі та регулюючі функції свідомості, заважає своєчасно враховувати та передбачати зміни в обстановці, чітко та оперативно застосовувати й видозмінювати прийоми і способи дій, зберігати спрямованість до мети.

Поряд з індивідуальним виділяється також групове напруження, яке може порушувати загальну діяльність, знижувати рівень колективної взаємодії в складних умовах. Якщо виникає групове напруження (незгоди, конфлікти і т.інш.), порушується взаєморозуміння, зникає синхронність та узгодженість у діях рятувальників. Усе це викликає додаткове психічне напруження.

Рятувальникам нерідко доводиться діяти самостійно, виконувати завдання в умовах обмеженої рухливості, часткової сенсорної ізоляції, що викликає додаткові психічні навантаження, утворює передумови до виникнення напруженості.

Стійкість до психічного напруження, збереження ефективної діяльності визначається насамперед адекватним рівнем спрямованості особистості, мотивами поведінки рятувальників, їх професійною майстерністю, готовністю до активних дій та здатністю ефективно адаптуватися до умов діяльності.

Особливі умови повсякденної діяльності чинять постійний вплив на рятувальників. Тривалість фактичного або очікуваного впливу небезпечних і сильних подразників значно посилює навантаження на їх психіку [6].

Взагалі можна виділити три взаємопов'язані види стомлення та перевтомлення - фізичне, розумове й емоційне. Причинами стомлення є:

- великий обсяг інформації, висока інтенсивність її надходження, необхідність вирішення задач в обмежений час;

- недостатність інформації для прийняття необхідного рішення, що потребує великого розумового навантаження з прогнозуванням подій, які мають статися;

- порушення звичного чергування сну, відпочинку та роботи.

Стомлення, зазвичай, знижує службову активність працівників аварійно-рятувального підрозділу і супроводжується непереборною сонливістю. Стомлення послаблює і пам'ять, знижує сприйняття рецепторів, стійкість уваги. А це призводить до нечіткого виконання своїх обов'язків. Дуже сильне стомлення (нервово виснаження) може викликати апатію, байдужість до роботи, до оточуючих, навіть до небезпеки.

Таким чином, викладене вище дозволяє нам зробити такі висновки:

1) професійна діяльність рятувальників багато в чому визначається характером впливу на виконання ними своїх службових обов'язків, особливих умов, притаманних службовій діяльності;

2) на діяльність рятувальників значною мірою впливає негативна дія психічної напруженості, яка проявляється в таких формах, як перцептивна, інтелектуальна, емоційна та мотиваційна;

3) у процесі професійної діяльності рятувальники піддаються негативному впливу різних видів стомлення та перевтомлення - фізичного, розумового та емоційного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дикая Л.Г. Особенности регуляции функционального состояния оператора в процессе адаптации к особым условиям.

2. Забродин Ю.М., Зарыкин В.Г. Основные направления исследований деятельности человека - оператора в особых и экстремальных условиях // Психологические проблемы деятельности в особых условиях. Под ред. Б.Ф.Ломова, Ю.М.Забродина. - М.: Наука, 1985.

3. Повзик Я.С., Панарин В.М. Тактическая и психологическая подготовка руководителя тушения пожара. -М.: Стройиздат, 1988.

4. Самонов А.П. Психологическая подготовка пожарных. – М.: Стройиздат, 1982.

5. Марьин М.И. Комплекс средств психологического обеспечения деятельности пожарных: Автореф. Дис. д-ра психол. Наук. – М., 1992.

6. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряжённых ситуациях. Психологический аспект. – Минск: Изд-во ун-та, 1985.

УДК 159.95

Афанасьєва Н.Є., к. психол. н., доцент кафедри загальної психології, УЦЗУ

ВПЛИВ НАВЧАННЯ В УЦЗУ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ СТУДЕНТІВ І КУРСАНТІВ

Представлено результати дослідження деяких соціалізаційних процесів, що протікають у спеціалізованому вищому навчальному закладі і впливають на формування соціальних стереотипів, установок і уявлень студентів та курсантів.

Ключові слова: соціалізація, адаптація, навчання.

Актуальність проблеми. У психологічній традиції соціалізація розуміється як входження асоціального або антисоціального індивіда в суспільне середовище й адаптація до його умов.

Останнім часом все частіше соціалізація визначається як двосторонній процес. З одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, входячи у соціальне середовище, у систему соціальних зв'язків, а з іншого боку - у процесі соціалізації він активно відтворює систему соціальних зв'язків за рахунок активного входження до середовища. Таким чином, цей підхід акцентує увагу на тім, що людина у процесі соціалізації не тільки збагачується досвідом, але й реалізує себе як особистість, впливаючи на життєві обставини, на оточуючих.

Процес і результат соціалізації містять у собі внутрішній, до кінця не розв'язаний, конфлікт між ідентифікацією особистості

із суспільством і відокремленням її. Тобто успішна соціалізація припускає ефективну адаптацію людини до суспільства, з одного боку, та її саморозвиток, активну взаємодію із суспільством, з іншого. Цей конфлікт розкривається у фазовій теорії соціалізації, що припускає фазу соціальної адаптації, яка включає пристосування індивіда до соціально-економічних умов, рольових функцій, соціальних норм, що складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп, організацій, інститутів, і фазу інтеріоризації - процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини [1; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз і емпіричні дослідження процесів соціалізації є досить традиційними у психології й мають велику історію, пов'язану з іменами таких видатних психологів, як Андрєєва Г.М., Андрєєнкова Н.В., Асмолов О.Г., Гілінський Я.І., Девіс Дж., Кон І.С., Магун В.С., Шихірев П.М., Ядов В.А. та інш. У цілому поняття «соціалізація» розкривається як процес засвоєння індивідом протягом його життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить [1].

Умовно виділяють статичну й динамічну структуру соціалізації. Елементами структури є стійкі, відносно константні утворення. При цьому не враховується різний ступінь їх власної внутрішньої мінливості. До них слід віднести насамперед особистість і суспільство, а також ті соціальні утворення, які сприяють процесу їхньої взаємодії. Поняття «особистість» фіксує соціально значуще в людині, що є, з одного боку, частиною природи, а з іншої, - соціальним індивідом, членом конкретного суспільства. Це її суспільна сутність, що розвивається тільки разом із суспільством або тільки на його основі [4].

Метою нашого дослідження є аналіз соціалізаційних процесів, які протікають у спеціалізованих вищих навчальних закладах, зокрема в УГЗУ.

Виклад основного матеріалу. Для визначення специфіки соціалізаційних процесів нами було розроблено анкету, що складається з 4 блоків (у даній дослідницькій роботі брали участь

студенти 3-го курсу УЦЗУ Медяник Ю.Л. і Полторакова Н.Ю.). Дослідження проводилося на базі УЦЗУ в період з 02.12.2006 р. по 15.12.2006 р. Як випробувані виступали курсанти й студенти 5-го курсу (30 курсантів і 30 студентів) віком 21-22 років.

Метою першого блоку анкети було визначення ставлення студентів і курсантів до бюджетної та контрактної форм навчання; метою другого - визначення наявності у випробуваних упереджень щодо служби жінок у структурі МНС України. Третій блок - оцінка наявності упереджень стосовно студентів і курсантів УЦЗУ з боку офіцерсько-викладацького складу. Метою четвертого блоку є виявлення бажання випробуваних змінити існуючу ситуацію усередині УЦЗУ.

Отримані результати свідчать про те, що погляди студентів і курсантів 5-го курсу УЦЗУ щодо розходжень між бюджетною та контрактною формами навчання збігаються. Обидві групи випробуваних стверджують, що існують розходження у правах і обов'язках курсантів і студентів. 26% курсантів і 10% студентів бачать розходження між двома формами навчання в УЦЗУ тільки в тому, як конкретна форма навчання (бюджетна або контрактна) впливає на ставлення офіцерсько-викладацького складу до студентів.

Оцінка курсантів і студентів переваг контрактної й бюджетної форм навчання: 52% курсантів відповіли, що немає ніяких переваг, а 52% студентів сказали, що перевага полягає у наявності вільного часу у студентів, порівняно з курсантами.

Більшість студентів зауважила, що курсанти мають переваги в тім, що вони обов'язково одержують розподіл на місце роботи (38%), їхнє навчання не оплачується (25%) і в тім, що на відміну від студентів курсанти одержують стипендію (16%). Всі студенти зацікавлені в одержанні розподілу на місце подальшої роботи у структурі МНС України. Увага курсантів зосереджена на тому, що саме спільне проживання, несення служби є основою для формування згуртованого колективу, міцних дружніх стосунків. Тобто на процес соціалізації курсантів, що є специфічним для вищого навчального закладу МНС України, вплинула колективна форма існування.

Наявності упереджень щодо служби жінок у структурі МНС України виявлено не було. Всіх досліджуваних курсантів і студентів, за винятком 2 чоловік, улаштовує спільне навчання з дівчатами. Але приблизно 30% курсантів і 30% студентів вважають, що не можна приймати на курсантську службу дівчат. Ми вважаємо, дане упередження пов'язане зі специфікою служби у структурі МНС України, яка у розумінні деяких курсантів і студентів не призначена для жінок.

Більша частина курсантів (62%) вважають, що ставлення викладачів і офіцерів до тих, хто навчається на бюджетній формі навчання, не відрізняється від їхнього ставлення до тих, хто навчається на контрактній формі. У свою чергу більша частина студентів (72%) вважають, що різниця у відносинах існує. Випробувані-студенти, так само як і випробувані-курсанти, вважають, що люди, які беруть участь у процесі навчання й виховання курсантів, мають сформовані образи особистості курсанта і студента вищого навчального закладу МНС України і відповідно до даних уявлень будується процес міжособистісного спілкування.

Ні курсанти, ні студенти, що взяли участь у дослідженні, не хочуть змін у відносинах між курсантами й офіцерсько-викладацьким складом, між студентами й офіцерсько-викладацьким складом, а так само не хочуть міняти ті відносини, які склалися у процесі навчання між курсантами і студентами. Відповідно можемо констатувати, що ті норми взаємин, які існують в УЦЗУ, повністю влаштовують студентів і курсантів випускного курсу.

На наш погляд, курсанти краще соціально адаптувалися в УЦЗУ, ніж студенти, тому що 55% курсантів не бажають щонебудь змінювати і відповіли, що нехай все залишається так, як є, тобто вони приймають ті норми, які існують на сьогоднішній день у структурі УЦЗУ. Більша частина студентів (67%) висловила бажання прирівняти можливості курсантів і студентів щодо працевлаштування, тобто виступили проти дискримінаційних тенденцій між тими, хто навчається в УЦЗУ.

Але є частина випробуваних-курсантів (17%), які відповіли, що питання працевлаштування в першу чергу необхідно вирішити щодо курсантів, а потім студентів, тим самим підкреслюючи різницю між статусом курсанта і статусом студента.

Після проведення анкетування курсантів і студентів 5-го курсу УЦЗУ можна сказати, що випробувані у процесі соціалізації увищому навчальному закладі, засвоїли певний соціальний досвід, систему соціальних зв'язків. Так само судячи з результатів нашого дослідження, можна сказати, що випробувані ідентифікують себе з тим соціальним середовищем, що існує в УЦЗУ.

У результаті соціалізації у курсантів і студентів 5-го курсу сформувалися певні стереотипи, джерелом формування яких є як особистий досвід, так і вироблені суспільством норми (у даному випадку норми, що існують в УЦЗУ). Різні соціальні групи і мікрогрупи (у нашому випадку мікрогрупами є курсантська і студентська, але також представники даних мікрогруп входять до групи тих, хто навчається в УЦЗУ) сформували певні стереотипи, стійкі пояснення деяких фактів, звичні інтерпретації речей. Це цілком логічно, тому що стереотипізація - необхідний і корисний інструмент соціального пізнання світу. Вона дозволяє швидко й на певному рівні досить надійно категоризувати, спростити соціальне оточення людини, зробити його зрозумілим, тобто прогнозованим.

Соціальні уявлення випробуваних є схожими в оцінках бюджетної й контрактної форм навчання, служби жінок у структурі МНС України і необхідності зміни деяких відносин усередині вищого навчального закладу.

Висновки. Таким чином, нами було виявлено, що соціальне середовище УЦЗУ впливає на формування стереотипів, уявлень, установок студентів та курсантів. Дане соціальне середовище має установлені специфічні норми і правила воєнізованого вищого навчального закладу, такі як несення служби тим, хто навчається за бюджетною формою навчання, а, у свою чергу, для учнів контрактної форми навчання так само прийняття й урахування у поведінці правил УЦЗУ.

Проблема впливу навчання у вищих навчальних закладах різної спеціалізації на процеси соціалізації тих, хто навчається, має велике значення на сучасному етапі розвитку суспільства і потребує подальшого соціально-психологічного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология. М: Аспект Пресс, 2000. – 376 с.
2. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В.С.Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – № 1.
3. Крысько В.Г. Социальная психология. М., 2001. – 368 с.
4. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. СПб., 1999. – 294 с.

УДК 159.94

Беспалова І.С., ст. викладач кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки ХНУВС

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЯКОСТЕЙ АКТИВНОГО МИСЛЕННЯ У ПІДЛІТКІВ

У статті представлено результати досліджень якостей активного мислення у підлітків. Експериментальне навчання показало, що існують реальні способи цілеспрямованого формування таких важливих мислительних якостей, як гнучкість і самостійність учнів при вивченні математики.

Ключові слова: мислення, ефективність навчання, пізнавальна діяльність.

Актуальність проблеми: Необхідність опрацювання великої кількості інформації, складність соціальних умов життя вимагає від сучасної людини високорозвиненого самостійного і гнучкого мислення. Тому проблема формування мислення, визначення його проявів, які ведуть до розв'язання різних видів задач (перцептивних, мнемічних, мислительних) має великий практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічною наукою накопичений певний матеріал з проблеми вивчення закономірностей мислительної діяльності (В.В. Давидов, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, Н.О. Менчинська, С.Л. Рубінштейн та ін.). Одним з найважливіших якостей мислення, які традиційно пов'язують з творчим характером мислительної діяльності й успішністю виконання навчальних завдань, є гнучкість і самостійність мислення (Д.Б. Богоявленська, Ю.З. Гільбух, З.І. Калмикова, В.А. Крутецький, Е.М. Кабанова-Меллер, Н.О. Менчинська, С.Д. Максименко, Е.Д. Телегіна).

Метою нашого дослідження є пошук ефективних форм і методів навчання, які сприяють форміванню якостей активного мислення у підлітків.

Традиційно у психології одним із важливих показників інтелектуального розвитку людини вважають мислення. Воно є якісною характеристикою активності особистості, яка відображає її загальну продуктивність у різних видах діяльності. Суттєвим показником в удосконаленні мислительної діяльності є якості мислення. Вони, як підкреслювала Н.О. Менчинська, є найбільш прямим і надійним критерієм розумового розвитку [4].

Якості мислення є особистими властивостями, які визначають успіх у процесі навчання. Вони посідають певне місце у структурі особистості, входять у різні співвідношення з іншими її сторонами і насамперед з її направленістю, мотивацією, інтересами, світоглядом.

Розвиток якостей мислення сприяє успішному засвоєнню знань і формуванню прийомів розумової діяльності. Успішне оволодіння цими прийомами буде сприяти пробудженню не тільки інтересу до знань, але і підвищенню продуктивної мислительної діяльності у цілому.

Відомо, що гнучкість мислення сприяє тому, що людина може змінювати спосіб розв'язання задачі, знаходити нові шляхи її рішення, не наслідувати стереотип, а діяти згідно з конкретними обставинами. Н.О. Менчинська, виділяючи гнучкість як одну з властивостей, яка зумовлює успіх у навчанні, дає три основні показники, що характеризують гнучкість мислення:

- 1) підхід до задачі як до проблеми, доцільність варіювання способів дії;
- 2) легкість перебудови знань або навичок та їх систем відповідно до змінених умов;
- 3) здібність до переключення і легкість переходу від одного способу до іншого.

Другий і третій показники відрізняються тим, що в одному випадку розуміють перебудову (яка здійснюється самостійно) системи знань або навичок, що склалася у відповідь на нові вимоги; у другому випадку мова йде про перехід від одного добре відомого способу дії до іншого, також добре відомого [4]. Самостійність мислення у свою чергу сприяє прояву ініціативи при розв'язанні задач, вмінню самому знаходити нові шляхи для їх розв'язання. Гнучкість і самостійність мислення є показником розумового розвитку, від якого залежить ефективність навчання.

Сформованість у підлітків таких якостей мислення, як гнучкість і самостійність, впливає не тільки на результат розв'язання задач, але й на інтелектуальний розвиток у цілому.

Для оптимізації пізнавальної діяльності слід використовувати психологічні резерви, якими можна вважати розробку методів гнучкості і самостійності мислення безпосередньо у процесі навчання.

Як метод діагностики гнучкості і самостійності мислення підлітків нами використовувався процес вирішення математичних задач.

Розв'язання задач різними способами дає великі можливості для удосконалення вивчення математики. При розв'язанні задач одним способом в учнів є одна мета: знайти правильну відповідь. Розв'язання ж задачі декількома способами сприяє тому, що учні намагаються знайти найбільш оригінальне рішення. Для цього вони пригадують багато теоретичних фактів, методів і прийомів, аналізують їх стосовно данної задачі, накопичують певний досвід застосування одних і тих же знань до різних питань.

Розгляд мислення як одного з головних пізнавальних процесів обов'язково включає положення про відповідність його деяким потребам суб'єкта, що підлягають впливу з боку мотиваційних утворень. Вивчення мотиваційних основ мислительної діяльності зумовлюється впливом мотиваційних особистостей суб'єкта на різні характеристики цієї діяльності – її продуктивність, динамічність, і структурні особливості. Основними проявами мотиваційної регуляції мислительної діяльності є вибірковість відображення світу у змістовності мислення, спрямованості на певні задачі, його динамічні і продуктивні характеристики. Аналіз мислення як діяльності особистості проявляє свою продуктивність у найрізноматніших сферах психологічних досліджень. Ці дослідження показують, що не існує мислення, відіраного від потреб людини, її бажань і прагнень.

Уявлення про мислення як про вид пізнавальної активності зумовлює розгляд структури всіх його аспектів, включаючи його особистісно-мотиваційний компонент. Ці положення висувають певні вимоги до конкретно експериментального дослідження мислення, виконуваного в контексті даного підходу. Розглянемо деякі шляхи реалізації уявлень про мислення як про психічну діяльність, яка має особистісно-мотиваційну регуляцію у вигляді конкретних експериментальних досліджень. Мотиви, включені у конкретні психічні процеси, складають певну ієрархію, певним чином регулюють протікання цих процесів залежно від характеру їх зв'язків зі змістом і цілями діяльності. Тому вони виступають по-різному і як об'єкти спеціальних досліджень. Дослідження особистісно-мотиваційних аспектів рішення мислительних задач можуть бути умовно розділені на дві групи [6]. Перша – це вивчення впливу мотиваційно-особистісних утворень різного рівня на структуру й ефективність мислення. Друга – дослідження процесів власне мотиваційної регуляції, включеної у мислительну діяльність.

Таким чином, аналіз психологічних досліджень показує значущість вивчення мотивації як внутрішньої умови мислення людини, нерозривно пов'язаної з ним.

Мислительна мотивація є відображенням специфічної потреби людини – пізнавальної. Під пізнавальною потребою розуміють потребу в діяльності, спрямованій на отримання нового знання, а також у самому цьому знанні.

Пізнавальна мотивація фенологічно проявляється як інтерес суб'єкта до виконання мислительної діяльності, і тому виступає важливим фактором організації мислення. Генетично коріння цього інтересу лежать у сфері зовнішніх, предметних, практичних дій суб'єкта, у його трудовій діяльності. Разом з виникненням пізнавальної потреби виникає й адекватна їй форма активності мислення як важливий компонент пізнавальної діяльності.

Пізнавальні мотиви у структурі мислительної діяльності можуть взаємодіяти з мотивами іншого порядку, але часто регулюють процес мислення без включення зовнішньої мотивації. Полімованість мислення зумовлюється тим, що реальний процес його часто функціонує у структурі інших видів діяльності, включаючись і підкоряючись мотивам, що їх збуджують.

Мотиви такого роду визнаються як зовнішні. Поряд із зовнішньою мотивацією виділяють і внутрішню мотивацію як необхідну умову творчого мислення. У реальному процесі творчого мислення мотиваційний потенціал має як внутрішні, так і зовнішні компоненти, які є необхідною умовою творчого мислення. У реальному процесі творчого мислення мотиваційний потенціал має внутрішні і зовнішні компоненти, які перебувають між собою у надзвичайно складних відношеннях. Мотиваційна регуляція наукової творчості – це особливо високий рівень мотиваційних відношень, що потребують спеціальних методів аналізу. Сам суб'єкт не усвідомлює мотиву, який спрямовує його творчість, реальна мотиваційна динаміка та її відображення у свідомості часто не співпадають. Існує два рівні мотиваційної творчості: верхній - свідомий, і внутрішній – несвідомий, який може бути зафіксований тільки методом спеціального аналізу.

Відомо, що в активізації пізнавальної активності підлітків суттєве місце займає мислительна діяльність. А у регуляції

мислення, як і в будь-якому психологічному процесі, мотив визначає значення для суб'єкта і є різноплановим за змістом. Тому залежність протікання мислительної діяльності підлітків від різних мотивів, продукуючих організацію їх навчальної діяльності, на наш погляд, є необхідним для активізації мислення, насамперед таких його індивідуальних особливостей, як гнучкість і самостійність.

Виклад основного матеріалу. Нами було проведено дослідження на математичному матеріалі, в якому використовували задачі, що мають декілька способів розв'язання. В експерименті брали участь учні VI-IX класів.

Зміст кожної задачі відповідав програмним вимогам і віковим особливостям дослідженнях. Ми взяли різнопланові задачі, які мають декілька способів розв'язання.

Перша серія задач включала так звані традиційні задачі: з задачами такого типу випробувані зустрічались на уроках. При виконанні експериментального завдання кожен випробуваний міг проявити вміння планувати хід своїх роздумів, уміння бачити і розв'язувати одну і ту ж задачу різними способами, тобто, вирішивши одним способом, перейти до використання іншого, швидко переключатись з одного рішення на інше, намагаючись знайти оптимальний варіант рішення.

Другу серію задач було умовно названо нами „старовинними”. Їх було взято зі збірника старовинних задач і вони використовувались для підвищення пізнавального інтересу.

Розв'язання третьої задачі – „логічної” – виконувалось шляхом міркувань.

Різноманітність вибору задач була зумовлена метою попередження шаблонності для розвитку гнучкості і самостійності мислення у підлітків.

Попередні результати нашого дослідження показали, що при розв'язанні мислительних задач учні використовують один стереотипний зв'язок, який формується у них при закріпленні теоретичного матеріалу. Вони запобігають варіативності рішень, показуючи нахили до шаблонного мислення.

При цьому здійснювався диференційний підхід до учнів з урахуванням їх віку, індивідуальних особливостей, рівня успішності. За наявності ускладнень у пошуку способів рішення, експериментатор надавав допомогу учням у вигляді питань, підтримуючих і схвальних реплік. Для підвищення зацікавленості у різноманітності прийомів розв'язання задач створювались ігрові ситуації, а також використовувались елементи змагань на кмітливність.

У класі задачі розв'язувались одним або двома способами, пошук інших шляхів розв'язання задававсь додому. Потім на наступних уроках розглядались різні способи вирішення цієї задачі з виділенням найбільш раціонального серед них. На консультаціях і заняттях гуртка також розглядались запропоновані способи та ті задачі, які учні розв'язати не змогли.

Після завершення експерименту нами було проведено контрольні роботи. При виконанні контрольних завдань нами враховувались:

- правильність рішення;
- кількість застосованих способів;
- прояв ініціативи при розв'язанні задач.

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що гнучкість і самостійність мислительної діяльності підлітків в умовах спеціально організованого навчання відрізняється від довільного їх розвитку.

Учні контрольної групи розв'язували задачі тільки одним способом і навіть не робили спроб знайти інші варіанти. Тільки незначна кількість випробуваних (до 7% у 5-6 класах і 9% у 7-8 класах) проявила здібність самостійно бачити нові способи рішення задач і виконувати їх, використовувати різні варіанти рішення – найбільш короткі і точні. Решта розв'язували традиційно, намагаючись наслідувати зразок, що подавав вчитель. Учні експериментального класу знаходили різні способи розв'язання і значна кількість їх виділяла при цьому раціональні.

Кількість випробуваних, що виконали першу задачу в 6 класі – 96%; в 7 класі – 93%; в 8 класі 96%; в 9 класі – 96%.

Кількість випробуваних, що не виконала завдання, становить 4% в 6, 8, 9 класах і 7% в 7 класі.

Суттєво відрізняється і якість рішення. Результати розв'язання першої задачі показують, що одним способом розв'язала задачу незначна кількість досліджуваних: 7% у 6 класі, 4% у 8,9 класі і у 7 класі 0%. Незначною є кількість випробуваних, що розв'язали задачу двома способами: 7% у 6, 7, 8, 9 класах. Більшість випробуваних розв'язують задачу трьома і більше способами: 85%, 86%, 88%, 88% відповідно у кожному класі.

Аналіз результатів першої задачі показує, що досліджувані 9 класів за якістю розв'язання переважають 6 – 7 класників, хоча за загальною кількістю учнів, що виконали завдання, суттєвої різниці немає.

Результати розв'язання другої („старовинної”) задачі показали, що більшість випробуваних розв'язувала задачу трьома і більше способами (85%, 87%, 85%, 92% відповідно). Двома способами розв'язали 4% іспитованих шостих і восьмих класів, 7% семикласників і 0% восьмикласників. Одним способом розв'язали задачу 4% досліджуваних шостих, восьмих, дев'ятих класів і 3% семикласників. Невиконала завдання незначна кількість досліджуваних: в 6 класі – 7%; в 7 класі – 3%; в 8 класі – 7%; в 9 класі – 4%.

Третя задача (логічна) показала уміння досліджуваних переходити від розв'язання традиційних задач до нестандартних.

Кількість випробуваних, що розв'язали задачу трьома і більше способами, склала від 82% до 85%. Учні, що розв'язали двома способами склали по 4% в 6, 8, 9 класах і 7% в 7 класі. Випробувані, що розв'язали задачу одним способом, становлять 7% шестикласників, 3% семикласників, 4% учнів восьмих і дев'ятих класів. З завданням не впорались 7% шестикласників, 3% семикласників, 4% учнів восьмих і дев'ятих класів.

Не виконали завдання: 7% випробуваних шостих і сьомих класів, 8% дев'ятикласників. Приведені дані свідчать за всіма трьома задачами при експериментальному навчанні значно зросло число іспитованих, що розв'язали задачу трьома і більше

способами (від 85% до 92%), і незначна кількість випробуваних не справились з завданням (від 3% до 8%).

Експериментальне навчання показало, що існують реальні способи цілеспрямованого формування таких важливих мислительних якостей, як гнучкість і самостійність учнів при вивченні математики.

Висновки. Таким чином, при навчанні розв'язанню математичних задач необхідно використовувати задачі, які мають декілька варіантів розв'язання, і використовувати не тільки традиційні задачі, але й оригінальні („старовинні”, „логічні”). Це буде сприяти ефективності навчання і розвитку гнучкості і самостійності мислення, що у свою чергу сприятиме активізації мислительної діяльності підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук Е.И., Бондарчук Л.И. Основы психологии и педагогики. К.: МАУП, 2002. – 168с.
2. Костюк Г.С. Навчально - виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко. К.: Рад.шк., 1989. – 608с.
3. Леонтьев А.Н. Опыт экспериментального исследования мышления // Доклады на совещании по вопросам психологии М., 1954. - С. 5-12.
4. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника: Избр. психол. труды. М.: Педагогика, 1989. – С.127.
5. Мышление: процесс, деятельность, общение / Отв.ред. А.В. Брушлинская. М.: Наука, 1982. – 287с.
6. Телегина Э.Д. Мотивация в структуре мыслительной деятельности // «Искусственный интеллект» и психология /Под ред. О.К. Тихомирова. М.: Наука, 1976. - С.41-95.

УДК 159.947

*Балабанова Л.М., доктор психологічних наук, доцент,
Бобровнікова Н.П., ад'юнкт ХНУВС*

ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ МВС У ЗВ'ЯЗКУ З МОТИВАЦІЙНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ КАНДИДАТІВ НА СЛУЖБУ

Проаналізовано вплив типу мотивації кандидатів на службу на вибір тієї чи іншої професії для вирішення проблеми плинності кадрів в силових структурах. Бо призначення на роботу осіб із негативною мотивацією призводить до того, що задоволеність працею, їх приналежність для працівників знижується по мірі збільшення стажу перебування на службі в ОВС.

Ключові слова: мотиваційна спрямованість, професійна мотивація.

Актуальність проблеми. Збільшення рівня плинності кадрів, що спостерігається в системі МВС в останні роки, призвело до виникнення стійкого дефіциту кадрів з одних професій та надлишок бажаючих заповнити вакансії з інших та висвітлило проблеми, які не можна вирішити тільки правовими та адміністративними методами. Дослідження цього питання показало, що в суспільному уявленні існує своєрідна ієрархія професій, спеціальностей, рівень престижу яких різниться серед осіб різних статевих, вікових, професійних та національних груп. Цей рівень змінюється на протязі відносно коротких відрізків часу (10 – 15 років) .

Професія людини в сучасному суспільстві визначає, насамперед її соціальний статус, а оцінка престижу професій, хоча і є суб'єктивною, але являє собою відображення в свідомості людини об'єктивної реальності. В виборі професій відбувається своєрідна боротьба мотивів – не тільки престиж та приналежність професій, але і заробітня плата, умови роботи, побажання батьків і т.п. впливають на цей процес. Але питання вивчення ролі факторів, що впливають на формування типу мотивації вступу осіб на службу в органи внутрішніх справ, оцінку та прогнозування

подальшого проходження служби працівниками ОВС в залежності від типу мотивації в науковій літературі висвітлена недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи на вищесказане **метою** нашого дослідження є вивчення впливу типу мотивації працівників ОВС на вибір тієї чи іншої професії для вирішення проблеми плинності кадрів в силових структурах.

Об'єктом нашого дослідження є мотиви вибору професії.

Предмет дослідження - взаємозв'язок плинності кадрів в системі ОВС з типом мотивації вибору професії.

Теоретичні аспекти проблеми. Поведінка людини визначається, як правило, сукупністю мотивів, які можуть знаходитись в певному відношенні один до одного по ступеню впливу на поведінку людини [1]. Тому можна говорити про мотиваційну структуру, яка може розглядатись, як основа виконання людиною певних дій. Системи внутрішньої та зовнішньої мотивації взаємозв'язані між собою таким чином, що реалізація зовнішніх мотивів може підсилювати внутрішні мотиви, реалізація яких, в свою чергу, призводить до формування нових, більш сильних і складних зовнішніх (результативних) мотивів (чим цікавіша робота, тим більше хочеться чогось досягнути з її допомогою). Однак не менш важлива інша закономірність. Гіпертрофована внутрішня мотивація може призвести до зниження зовнішньої мотивації, коли людина так захоплена самим процесом діяльності, що результати її відходять на задній план [2]. Як зовнішні, так і внутрішні мотиви реалізуються в діяльності через досягнення відповідних цілей, які мають велику стимулюючу силу. У людини без чітко визначеної мети, як правило, менше досягнень в роботі, вона задовольняється елементарними потребами.

Вибір професії – це достатньо складний, а часом і довгий мотиваційний процес. Свідомо вибираючи ту чи іншу професію людина перш за все орієнтується на її соціальну цінність, суспільний престиж, а також на здатність цієї професії забезпечити матеріальне благополуччя. Нерідко, при виборі професії керуються романтичними мотивами, які можуть бути нав'язані літературою,

кінофільмами, недостатньою обізнаністю про вибрану спеціальність. Стикаючись з реаліями професійної діяльності, до яких особа не готова ні морально, ні фізично, ні психологічно, людина часто приймає рішення про зміну професії. Все це стосується і професійної спрямованості в системі МВС, тому, що неадекватна мотивація вступу на службу в органи внутрішніх справ приводить до високої плинності кадрів [3].

Дані експериментальних досліджень. Емпіричне дослідження проводилось нами на основі вивчення архівних документів (карти психологічного супроводження) та результатів тестування курсантів ХНУВС (136 осіб різної статі) з наступним відслідкуванням подальшого проходження ними служби в 2003 – 2006 роках. Для проведення дослідження використовувалась методика Москаленко А.П., яка призначена для виявлення типу мотивації у кандидатів на службу в органи внутрішніх справ [4]. Методика містить 36 тверджень та шість шкал, які направлені на виявлення певного типу мотивації, що будуть розглянуті нами нижче

Адекватний тип мотивації характеризується тим, що ціннісні орієнтації та пов'язані з ними професійні мотиви повністю співпадають з реальною, соціально значимою поведінкою особистості, яка відповідає вимогам морального та етичного характеру, що пред'являються до професії міліціонера. Професійні мотиви адекватні змісту та цілям професії, тобто направлені на боротьбу зі злочинністю та захист інтересів громадян

Корисливий тип мотивації, пов'язаний з престижем професії та матеріальними стимулами. Вирішальний вплив на вибір професії при домінуванні цього типу мотивації мають такі фактори як: устремління до завоювання престижу в суспільстві без зацікавленості до самої спеціальності, а також матеріальні устремління.

Романтичний тип, пов'язаний з романтичною принадливістю професії. В цьому випадку вибір професії відбувається під впливом невірних уявлень про зміст цієї професії, що з часом призводить до виникнення розчарувань в своїй діяльності,

незадоволеності нею, формального відношення до своїх обов'язків. Тому цей тип є прогностично несприятливим.

Конформістський тип. В цьому випадку вибір професії відбувається під впливом референтної групи, норми якої для людини є головним регулятором поведінки, без врахування особливостей своєї особистості. Це може бути і устремління не відтати від своїх однолітків, які вибрали цю професію, і устремління в будь-якому випадку одержати вищу освіту, а може бути бажання продовжити професійну династію тощо.

Компенсаційний тип. Згідно з ним професію працівника ОВС вибирають як сферу діяльності, в якій можна подолати в собі слабкі риси характеру, за рахунок опанування професією, яка потребує мужності, самостійності, рішучості. В цьому випадку можливі два варіанти розвитку особистості. Перший - не приводить до очікуваних результатів а навпаки, підсилює переживання своєї нездатності, що спонукає виникнення емоційних зривів та проявів дезадаптації. Другий – сприяє гіперкомпенсації слабких рис характеру, завдяки чому формується тенденція до домінування, емоційної холодності, появам жорстокості. Цей тип відноситься до прогностично несприятливих.

Кримінальний тип. Характеризується неявною антисоціальною спрямованістю особистості, яка маскується раціональними поясненнями. Для таких осіб характерна нечесність, безпринципність, схильність до авантюрої поведінки, знайомство тільки з зовнішньою стороною правозахисної діяльності.

Аналіз одержаних результатів дослідження показав, що 22, 8 % респондентів виявили адекватний тип мотивації вступу на службу в ОВС; 31% осіб прийшли на службу із-за матеріальних стимулів; 17% - мають кримінальний тип мотивації, яка маскується в стереотипних відповідях на питання методики; 11% осіб вибрали професію міліціонера на основі порад знайомих або рідних; 11,8% прихід на службу в ОВС пов'язують з романтичними мотивами вибору професії і 6,6% осіб намагаються стати міліціонером, щоб компенсувати, або подолати в собі слабкі риси характеру (невпевненість, тривожність, замкнутість).

Приведені дані свідчать про те, що у кандидатів на службу в органах внутрішніх справ домінує корисливий тип мотивації. Звертає на себе увагу і чимала питома вага осіб із адекватним типом мотивації вибору професії, що свідчить про належну профорієнтаційну роботу, що проводилась працівниками кадрового апарату. Досить велика доля в загальному розподілі типів мотивацій припадає на кримінальний тип мотивації, що в кінцевому результаті може приводити до збільшення випадків корупційності в ОВС та плинності кадрів.

Аналіз архівних документів дозволив виявити певну динаміку кількості осіб з різними типами мотивації в період з 2003 по 2006 роки, що представлено в табл. 1.

Таблиця 1.

Динаміка чисельності працівників ОВС з різними типами мотивації

Тип мотивації	Кількість осіб, що перебували на службі в ОВС в (%)		
	2003 рік	2005 рік	2006 рік
Адекватний	18.4	25.7	22.8
Корисливий	29,4	35.3	30.9
Романтичний	14.7	15.4	11.8
Конформістський	13.9	5.9	11.0
Компенсаторний	8.1	9.6	6.6
Кримінальний	15.4	8.0	16.9

Із приведених в таблиці 1. даних слідує, що серед осіб з негативним типом мотивації, які поступають на службу в ОВС лідируючу позицію займає корисливий тип. Звертає на себе увагу також той факт, що із року в рік зростає кількість осіб із адекватним типом мотивації, що свідчить про збільшення осіб, які реально оцінюють свої можливості та особливості вибраної професії.

Аналіз динаміки звільнення працівників ОВС зі стажем роботи до 3 років показав зростання тенденції звільнення молодих працівників з негативними типами мотивації. Так, якщо

серед осіб з адекватним типом мотивації за перший рік роботи в ОВС було звільнено 24% осіб, то з корисливим типом – 37,5%. На кінець 2006 року співвідношення осіб, з різними типами мотивації які залишились на службі в ОВС після трьох років роботи було таким: 21,4% - склали особи з адекватним типом мотивації; 27,7%- особи з корисливим типом; 21,2% конформістський тип; 31,9% - з кримінальним типом мотивації. Осіб із романтичним та компенсаторним типом мотивації серед працівників ОВС зі стажем роботи 3 роки виявлено не було. Таким чином, із приведених даних слідує, що після 3-х років служби в ОВС відмічається тенденція збільшення осіб із корисливим та кримінальними типами мотивації, що на наш погляд свідчить про високі адаптивні властивості цих осіб, які змогли пристосуватися до цієї роботи .

Висновки. Результати проведених досліджень ставлять на повістку дня важливість виокремлення ведучих мотивів кандидатів на службу в ОВС. Відсутність уваги до ведучих мотивів, та призначення на роботу, яка потребує високої кваліфікації, фізичного та емоційного напруження осіб із негативною мотивацією призводить до того, що задоволеність працею в цих службах, їх принадливість для працівників знижується по мірі збільшення їх стажу перебування на службі в ОВС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарєв В.П. Вибір професії. – М., Педагогіка, 1989. – 216 с.
2. Мільман В.Е. Мотиваційний профіль особистості // в кн.: Практикум по психодіагностиці. Психодіагностика мотивації та саморегуляції. – М., МГУ, 1990. – 270 с.
3. Бовін Б.Г., Калашников М.О. Методичні рекомендації по психологічному вивченню та відбору кандидатів у оперативні підрозділи органів внутрішніх справ. – М., Педагогіка, 1994. – 94 с.
4. Москаленко А.П. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція.- Харків, в-во університету внутрішніх справ, 1994.- С.42-45.

УДК 316.334

Жданова І.В., к. психол. н, доцент, доцент кафедри прикладної психології,

Воробйова І.В., викладач кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки ХНУВС

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО МІЛІЦІЇ ТА ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТРУКТУРІ ОЦІНОЧНОГО КОМПОНЕНТА ПРАВОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН

У статті розглядається питання, пов'язані з проблемою особливостей ставлення громадян до міліції та її діяльності. Покращення ставлення до міліції серед населення в цілому підвищити рівень правосвідомості та буде сприяти зменшенню протиправних діянь.

Ключові слова: правосвідомість, оцінка, правоохоронна діяльність.

Актуальність проблеми. Радикальні перетворення українського суспільства, що відбуваються в останні роки в політиці та економіці, стосуються також і правової сфери. Реформування законодавчої бази та правової системи взагалі значною мірою відбивається на розумінні права як системи соціального контролю, що реалізує надзвичайно важливі функції та впливає на свідомість людей, зокрема на ту її сферу, яка називається правовою свідомістю. В такій ситуації особливо зростає роль правосвідомості як важливого організуючого та стабілізуючого фактора.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Постановка проблеми правосвідомості припадає на кінець XIX – початок XX ст. і була здійснена такими відомими представниками юридичної науки як І.О. Ільїн, Л.І. Петражицький, Г.Ф. Шершеневич, Б.А. Кістяківський та інші.

Бурхливий розвиток досліджень правосвідомості відзначається у радянський період (60-80 рр. XX ст.), що представлений такими науковцями як І.Є. Фарбер, М.І. Козюбра, П.М. Рабінович, І.Ф. Покровський, О.А. Лукашева, Н.Л. Гранат, А.Р. Ратінов, Г.Х. Єфремова та інші. За ці часи науковці зробили значний

внесок у вивчення даної проблематики: по-перше, правосвідомість починає розглядатися як різновид суспільної свідомості, яка є не менш важливою і складною за своєю структурою, ніж інші види свідомості; по-друге, вона досліджується у взаємозв'язку із правом та детермінуючими її факторами; по-третє, правосвідомість вивчається разом з її носієм - людиною; по-четверте, дослідники розкривають організуючу та регулюючу роль правосвідомості в суспільстві; по-п'яте, при аналізі правосвідомості стало більше уваги приділятися соціально-психологічним чинникам.

В сучасний період досліджень в галузі правової свідомості більш розробленими є такі напрямки як: сучасні підходи до аналізу поняття та структури правосвідомості (В.Л. Васильєв, М.І. Єнікєєв, О.М. Столяренко, А.А. Бова, О.С. Денисова); визначення особливостей правосвідомості сучасного періоду (Ю.М. Дмитрієнко, Н.М. Тапчанян, В. Поклад, Є. Гнатенко); формування правосвідомості (Н.І. Гончарова, Т.А. Соловей, О.В. Землянська), правова свідомість молоді (І.І. Андрух, В.В. Головченко, Н.Ю. Євпалова, І.А. Омельчук); професійна правосвідомість (В.М. Парасюк, В.І. Темченко, П.В. Макушев); проблема деформацій правосвідомості та правового нігілізму (В.Г. Вовк, О. Волошенюк, В.М. Карпунов, Ю.О. Тополь, Г.В. Тригубенко, В.В. Черней) та інші.

Отже, вивчення правової свідомості проводиться досить тривалий період часу, але, незважаючи на це, відмічається неоднозначність трактування різними авторами поняття правосвідомості, кількості її структурних елементів та їх взаємозв'язку. Однак, той факт, що правова свідомість є системним утворенням зі складною структурою, не заперечує жоден сучасний науковець. На думку багатьох з них, правосвідомість відбиває правову дійсність у вигляді юридичних знань та оціночних ставлень до права та практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють правову поведінку людини в юридично значущих ситуаціях [2].

Поширеним поглядом на структуру правосвідомості серед науковців всіх часів є виділення її складових компонентів за результатами функціонування, кінцевими його продуктами. Так, відповідно до трьох функцій правової свідомості, виділяють її основні функціональні елементи – пізнавальний, оціночний та регулятивний [3].

Досить інформативним показником стану правової свідомості є система оцінок та ставлень громадян до різних юридичних питань, які є змістовним наповненням оціночного компонента правосвідомості. У свою чергу, до оціночного компонента правової свідомості відносять декілька видів оціночних ставлень: ставлення до права (його принципів, норм); оцінка правової поведінки громадян (ставлення до правопорушень); ставлення до правоохоронних органів та оцінка їх діяльності; оцінка особистої правової поведінки (правова самооцінка).

Основним індикатором ставлення до правоохоронних органів та їх діяльності є ставлення до міліції, з представниками якої у повсякденному житті населення стикається частіше, ніж з іншими правоохоронними структурами. Тобто оцінки та ставлення населення до міліції та її діяльності нададуть нам досить вагому інформацію про стан правосвідомості. Це положення і було покладено в основу даного емпіричного дослідження.

Метою нашого дослідження є вивчення особливостей ставлень громадян до міліції та її діяльності, а також виявлення наявності та особливостей взаємозв'язку цих ставлень з іншими оціночними ставленнями, що входять до структури правосвідомості. Об'єкт дослідження: оціночний компонент правосвідомості громадян. Предмет - особливості ставлення до міліції та її діяльності.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні взяли участь представники різних верств населення віком від 20 до 57 років. Загальна вибірка містила 84 особи, з них 39 - чоловічої та 45 - жіночої статі. Усі респонденти мали вищу, незакінчену вищу або середню спеціальну освіту та на час дослідження працювали у різних сферах діяльності.

За допомогою колірного тесту ставлень (КТС) Є.Ф. Бажина та О.М. Еткінда [1], який є діагностичним методом, що призначений для вивчення емоційних компонентів ставлення людини до важливих інших людей, понять та явищ, нами проведено аналіз різних оціночних ставлень, які в сукупності є змістовним наповненням оціночного компонента правової свідомості громадян. Для визначення особливостей ставлення населення до різних юридичних питань було запропоновано наступні поняття:

✓ поняття „право” та „закон”, що відображають ставлення до права;

✓ поняття „злочин” та „покарання” – ставлення до правопорушень;

✓ поняття „міліція” та „правопорядок”, що відбивають ставлення до правоохоронних органів та оцінку їх діяльності;

✓ поняття „Я” у співвідношенні з поняттями „правослухняна людина” та „правопорушник” – ставлення до власної правової поведінки.

При проведенні КТС респондентам давалась інструкція підібрати колір, що найбільше підходить до кожного з визначених понять. Після завершення асоціативної процедури, кольори ранжувалися респондентами за перевагою, від самого приємного до самого неприємного. Інтерпретація результатів відбувалася через порівняння кольорів, що асоціюються з визначеними поняттями, з їх місцем (рангом) у розкладці за перевагою. При цьому чим нижчим є ранг кольору, який асоціюється у розкладці за перевагою з даним поняттям, тим більш позитивно до цього поняття (явища) ставиться респондент, та навпаки. Всі одержані результати піддано математичній обробці за допомогою t-критерію Стьюдента.

Отримані результати представлено на рис. 1.

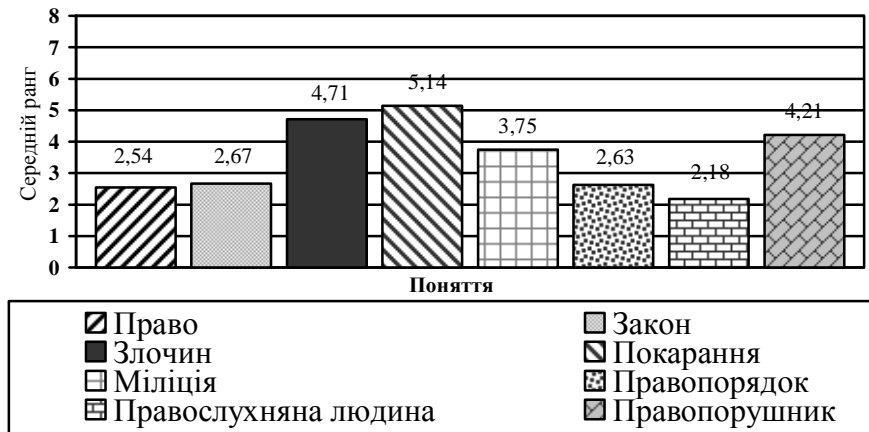

Рис. 1 - Середні ранги різних юридичних понять (x_{cp})

Аналізуючи результати, що представлено на рис. 1, можна відзначити, що мінімальний середній ранг виявлено стосовно такого поняття як „правослухняна людина” (2,18), що відбиває позитивне ставлення громадян до цього явища. Але до другого поняття з даної групи („правопорушник”) населення ставиться досить негативно (4,21). Що стосується ступеня ідентифікації вказаних понять з поняттям „Я”, то у всіх 100% опитуваних було зареєстровано значущу кореляцію між поняттям „правослухняна людина” та „Я”, з них у 28,6% ця кореляція була середньою ($r=0,521$; $p \leq 0,01$), у 39,3% - помірною ($r=0,302$; $p \leq 0,01$) й у 31,1% - слабкою ($r=0,233$; $p \leq 0,05$). І навпаки, у жодного з респондентів не зареєстровано кореляційного зв'язку між поняттями „Я” та „правопорушник”. Тобто всі досліджувані позитивно ставляться до правослухняних людей, негативно - до правопорушників, а свою правову поведінку оцінюють як правослухняну. Отже, образ людини, яка обирає правильний шлях поведінки незалежно від правових санкцій є для респондентів емоційно найбільш привабливим.

Також позитивно громадяни ставляться до таких понять як „право” (2,54) та „закон” (2,67), які відбивають ставлення до

права. При цьому дещо емоційно більш прийнятним є поняття „право”, ніж „закон”, але достовірних розбіжностей між ними не виявлено. Це пояснюється тим, що „право” сприймається громадянами як абстрактне поняття, а „закон” є більш матеріалізованою формою соціального регулювання, яка забезпечує впорядкування життєдіяльності суспільства.

Серед понять, що відображають ставлення громадян до правоохоронних органів, найбільш позитивно сприймається поняття „правопорядок” (2,63) як оцінка результату діяльності міліції, ніж саме поняття „міліція” (3,75) як уособлення людей, що працюють в даній організації (розбіжності достовірні на рівні $p \leq 0,001$). Найбільш наближеним до поняття „правопорядок” є ставлення до таких понять як „право”, „закон” та „правослухняна людина” (достовірних розбіжностей не виявлено). А середній ранг поняття „правопорядок” є вірогідно нижчим, ніж понять „злочин”, „покарання” та „правопорушник” (розходження достовірні на рівні $p \leq 0,001$). Середній ранг поняття „міліція” є достовірно вищим, ніж аналогічні показники щодо понять „право”, „закон” та „правослухняна людина” ($p \leq 0,001$ в усіх випадках), але при цьому достовірно нижчим, ніж середні ранги понять „злочин” ($p \leq 0,001$), „покарання” ($p \leq 0,001$) та „правопорушник” ($p \leq 0,05$).

Найбільш негативне емоційне ставлення виявлено до таких понять як „покарання” та „злочин” (5,14 та 4,71 відповідно). Дані поняття описують ставлення громадян до правопорушень, тобто до зазіхань на цінності, що охороняються правом. Причому трохи більш негативно населення ставиться до поняття „покарання”, ніж до поняття „злочин” (достовірних розбіжностей не виявлено). Покарання сприймається населенням як наслідок скоєного злочину, а отже, страх перед покаранням є більш загрозливим та неприйнятним, ніж сам факт порушення закону.

Таким чином, ставлення громадян до певних юридичних понять, на нашу думку, в достатньо повному обсязі надає змістовну характеристику оціночного компонента правової свідомості громадян на емоційному рівні. Оціночний компонент правосвідомості населення характеризується доволі позитивним

ставленням до прояву людиною законослухняності, а також солідарністю громадян із правом та законом, незважаючи на поширення в українському суспільстві антиправових настроїв. Що стосується міліції, то більш позитивно населення ставиться до результату її діяльності – правопорядку, ніж до самої міліції та її працівників.

Для того, щоб виявити наявність та особливості взаємозв'язку у структурі оціночного компонента, з метою виокремлення тих, що найбільш пов'язані зі ставленням громадян до міліції, нами проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта рангової кореляції r_s -Спірмена (табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок ставлень громадян до різних юридичних понять, які відбивають зміст оціночного компонента правосвідомості (r)

Поняття, що відбивають різні види оціночних ставлень Поняття, що відбивають ставлення до міліції	Право	Закон	Злочин	Покарання	Правослухняна людина	Правопорушник
Міліція	0,253 [*]	0,571 [*]	0,195	0,20 2	0,206	- 0,480 [*]
Правопорядок	0,216	0,382 [*]	- 0,397 [*]	0,18 9	0,228 [*]	- 0,475 [*]
* $\rho \leq 0,05$; ** $\rho \leq 0,01$						

Аналіз отриманих даних показав, що між ставленням громадян до міліції і до права виявлено слабкий прямий кореляційний зв'язок, що відповідає рівню статистичної значущості $\rho \leq 0,05$ ($r=0,253$). Тобто ставлення громадян до права не справляє помітного впливу на ставлення до міліції, і навпаки, але зв'язок все ж таки існує.

Між ставленням населення до міліції та ставленням до закону зафіксовано прямий середній кореляційний зв'язок, який є досить значущим ($r=0,571$; $\rho \leq 0,01$). Даний факт відбиває таку закономірність: чим краще громадяни ставляться до закону, тим кращим є їх ставлення до міліції, і навпаки. Слід зазначити, що ця закономірність є насамперед статистичною, тому в реальному житті вона функціонує на імовірному рівні.

Виявлено наявність помірного зворотного кореляційного зв'язку між показниками ставлення до міліції та ставленням до правопорушника ($r=-0,480$; $\rho \leq 0,01$). Тобто можна стверджувати, що чим краще населення ставиться до міліції, тим гірше воно ставиться до правопорушників, і навпаки.

Не виявлено кореляційного зв'язку між поняттям „міліція”, з одного боку, та поняттями „злочин”, „покарання” та „правослухняна людина”.

Результати, отримані при визначенні кореляції між ставленням до правопорядку та іншими видами оціночних ставлень, також говорять про існуючим між ними зв'язок. Між ставленням громадян до правопорядку та до закону зареєстровано значущу кореляцію ($r=0,382$; $\rho \leq 0,01$). Тобто краще ставлення до правопорядку має своїм наслідком краще ставлення до закону, й навпаки.

Виявлено також кореляційний зв'язок між поняттями „правопорядок” та „правослухняна людина” ($r=0,228$; $\rho \leq 0,05$). Отже, ставлення до правопорядку відбиває особливості ставлення до правослухняної людини.

При вивченні взаємозв'язку між ставленням до правопорядку і ставленнями до злочину та правопорушника виявлено помірний зворотний кореляційний зв'язок, що відповідає рівню статистичної значущості $\rho \leq 0,01$ ($r=-0,397$ та $r=-0,475$ відповід-

но). Тобто спостерігається наступна тенденція: чим краще населення ставиться до правопорядку, тим гірше ставиться до злочину та правопорушника.

Що стосується понять „право” та „покарання”, то значущого кореляційного зв'язку з поняттям „правопорядок” виявлено не було.

При вивченні зв'язку між ставленням до міліції й ставленням до правопорядку було виявлено середню позитивну кореляцію ($r=0,651$; $p \leq 0,01$). Таким чином, краще ставлення громадян до міліції взагалі та до окремого її працівника визначає краще ставлення до правопорядку. У свою чергу, позитивна оцінка діяльності міліції обумовлює краще ставлення до самої міліції.

Узагальнюючи отримані результати, можна зробити наступні **висновки**:

1. Оціночний компонент правової свідомості громадян представляє собою досить складну систему, яка включає в себе сукупність оцінок та ставлень до різних юридичних понять.

2. Оціночний компонент у структурі правосвідомості громадян на емоційному рівні характеризується доволі позитивним ставленням до прояву людиною законслухняності, а також солідарністю громадян із правом та законом. Найбільш негативне емоційне ставлення виявлено відносно покарання, що сприймається населенням як наслідок скоєного злочину, а отже, страх перед покаранням є більш загрозливим та неприйнятним, ніж сам факт порушення закону, тобто злочин. Отже, на неусвідомлюваному рівні не виявлено наявності правового нігілізму серед громадян.

3. В оцінках та ставленнях громадян до міліції спостерігається тенденція наступного характеру: з одного боку, виявлено більш позитивне ставлення до результату діяльності міліції – правопорядку, з другого боку, – більш негативне ставлення до самої міліції, тобто до людей, які є уособленням даної організації.

4. Результати, отримані при визначенні кореляції між ставленням до міліції та її діяльності й іншими видами оціночних ставлень говорять про існуючим між ними зв'язок. Отже, став-

лення та оцінки всередині оціночного компонента правової свідомості представляють собою цілісне утворення. Трансформації, що спіткають хоча б один з елементів цієї системи, з високою імовірністю потягнуть за собою зміни в іншому елементі. Таким чином, зміни на позитивні оцінки та ставлення до міліції та її діяльності сприятимуть підвищенню загального рівня оціночного компонента правової свідомості громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажин Е.Ф., Эткинд А.М. Цветовой тест отношений (ЦТО) / Метод. рекомендації. - Л., 1985. - 35с.
2. Денисова О.С. Сучасні підходи до поняття та структури правової свідомості / Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України імені 10-річчя незалежності України: Науково-теоретичний журнал. Випуск 4. – 2001. – с.16-23.
3. Энциклопедия юридической психологии / Под общ. ред. проф. А.М.Столяренко. – М.: Юнити-Дана, Закон и право, 2003. – 607с.

УДК 159.9.072.43:351.74.08

Горелов І.Ю., викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Донецький юридичний інститут

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОФІЛІВ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОВОМІРНОГО ЗАСТОСУВАННЯ НИМИ ФІЗИЧНОЇ СИЛИ, СПЕЦЗАСОБІВ І ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

У статті наведено дані психологічного дослідження, проведеного з метою визначення усередненого психологічного профілю працівників міліції з високою та низькою готовністю до правомірного застосування сили, спецзасобів і вогнепальної зброї.

Ключові слова: психологічні профілі, правопорушення, правосвідомість, право захист.

В сучасних умовах, коли працівникам міліції доводиться виконувати завдання щодо припинення правопорушень і боротьби із злочинністю, долаючи активний, а порою зухвалий і організований опір з боку злочинців, назріла гостра необхідність у підвищенні ефективності підготовки персоналу міліції до дій в екстремальних ситуаціях, в першу чергу, вимагаючи правомірного застосування силового впливу, у тому числі вогнепальної зброї. Існуючі програми службової підготовки спрямовані на формування у працівників міліції навичок ведення рукопашного бою, застосування спецзасобів і зброї в різних умовах [1]. Вони дозволяють якісно підготувати міліціонера до дій в ситуаціях силового і вогневого зіткнення з правопорушником або злочинцем.

Актуальність проблеми, як розглядається у статті, пов'язана з тим, що для формування необхідного рівня готовності працівників ОВС до дій в ситуаціях, де необхідний силовий вплив, потрібен тривалий час. Це зумовлено, по-перше, тим, що систематичність практичних занять за програмами фізичної, вогневої і тактико-спеціальної підготовки є недостатньою для швидкого і стійкого формування навичок та вмій. По-друге, психологічні особливості працівників міліції під час організації та проведення навчання, як правило, не враховуються. Це приводить, у свою чергу, до того, що окремі міліціонери, так і не оволодівши в достатній мірі необхідними навичками, зазнають труднощів у ситуаціях, коли необхідно рішуче діяти.

Проблеми психологічного забезпечення професійної і функціональної надійності працівників міліції в ситуаціях застосування ними сили, спецзасобів і вогнепальної зброї розглянуті в роботах О.М. Бандурки [2], О.В. Тимченко [3], В.О. Лефтерова [4], С.Ю. Лебедевої [5] та інш. Не дивлячись на це, питання вивчення психологічних якостей працівників, які застосовували фізичну силу, спеціальні засоби і табельну вогнепальну зброю, а також встановлення кореляції між певними психологічними якостями працівників міліції і успішністю застосування ними силового впливу залишається відкритим. Дана стаття присвячена розгляду саме цих питань і є черговим кроком у вивченні

зазначеної науково-практичної проблеми.

Метою статті є визначення усередненого психологічного профілю працівників міліції з високою та низькою готовністю до правомірного застосування сил, спецзасобів і вогнепальної зброї на підставі проведеного психологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Нами було проведено дослідження психологічних профілів працівників міліції, що мають досвід застосування силового впливу на правопорушника, у тому числі таких, що застосовували і використовували вогнепальну зброю. Мета дослідження полягає у вивченні психологічних профілів працівників міліції, що застосовували у процесі професійної діяльності фізичну силу, спеціальні засоби і табельну вогнепальну зброю, а також у встановленні кореляції між певними психологічними якостями працівників міліції й успішністю застосування ними фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Методи дослідження: інтерв'ювання працівників патрульно-постової і дорожньо-постової служб міліції, метод експертної оцінки, аналіз статистики застосування працівниками міліції сили, спецзасобів і зброї, методика дослідження особистості Р.Кеттелла (№ 187) [6, с.192].

В дослідженні взяли участь 65 працівників підрозділів ППСМ і ДПС управлінь МВС України в Донецькій і Луганській областях. Стаж служби в ОВС - від 3 до 23 років, 52% досліджуваних мають вищу освіту. 14 осіб (21%) з числа тих, хто брали участь у дослідженні під час професійної діяльності правомірно застосовували і використовували табельну вогнепальну зброю, а також застосовували заходи фізичної дії і спеціальні засоби («Терен-4М», ПР-73, наручники). Застосовували заходи фізичного впливу і спецзасоби відносно правопорушників 39 (60%) учасників дослідження, а 12 (18%) учасників цієї групи застосовували у своїй практичній діяльності фізичну силу. Кількісні показники вживання сили – від «кілька разів» і «доводилося» до «не рахував» і «дуже часто», спеціальних засобів – від одного до двохсот разів.

Для побудови моделі профілю особистості працівника

міліції, що володіє такими значеннями психічних якостей, які дозволяють прогнозувати високу успішність у вирішенні завдань, пов'язаних із застосуванням сили, спецзасобів і зброї, досліджувані були розділені на 3 групи. Перша група – працівники, які володіють високим рівнем психологічної готовності до правомірного застосування сили, спецзасобів і зброї, друга – з низьким рівнем. До третьої групи увійшли працівники, яких не було включено ні в одну з груп. Розділення досліджуваних на групи було проведено на підставі експертної оцінки, а також вивчення матеріалів службових розслідувань. Експертами виступили працівники міліції, що неодноразово брали участь в затриманнях осіб, які чинять активний опір, керівники відділень кримінального розшуку районних відділів і підрозділів ППСМ Донецького міського управління УМВС України в Донецькій області. З переліку психологічних якостей, необхідних для успішного правомірного вживання сило-вої дії, у тому числі спецзасобів, зброї ними були визначені як найважливіші:

- здатність зібратися в небезпечній ситуації;
- емоційна стійкість;
- врівноваженість і самовладання;
- упевненість в собі;
- здатність передбачати розвиток конфліктної ситуації;
- уміння вирішувати конфліктні ситуації без застосування сили;
- рішучість;
- розвинені морально-етичні якості.

До першої групи увійшли 18 досліджуваних осіб (27,6 %), в другу – 20 (30,7 %), у третю – 27 (41,7 %) (табл. 1).

Як показали результати дослідження, працівникам міліції з високою психологічною готовністю до правомірного застосування заходів фізичного впливу, спецзасобів і вогнепальної зброї властиві високий ступінь емоційної стійкості, витриманість, тверезий погляд на речі, адекватні самооцінка і сприйняття дійсності. Вони володіють розвиненими комунікативними

здібностями, достатньо легко встановлюють контакт з оточуючими, емоційно дисципліновані, націлені на дотримання моральних стандартів і правил. Окрім цього, їх відрізняють практичність, логічність, здатність в достатній мірі легко переживати життєві труднощі. Такі працівники схильні доводити справу до кінця, їм характерна наявність інтелектуальних інтересів.

Таблиця 1

Розділення досліджуваних працівників міліції на групи відповідно до рівня психологічної готовності до правомірного застосування сили і зброї

	Кількість досліджуваних працівників міліції	У процентному відношенні
1-а група (високі показники готовності до застосування сили і зброї)	18	27,6
2-а група (низькі показники готовності до застосування сили і зброї)	20	30,7
3-а група (середні показники готовності до застосування сили і зброї)	27	41,7

Працівникам міліції, що увійшли до другої групи, властиві підвищена тривожність, невисока емоційна стійкість, психологічна ригідність, замкнутість, похмурість, труднощі у встановленні контактів з оточуючими, нестійкість в інтересах. Вони схильні до песимізму, ускладнення дійсного положення справ, деякої незгоди із загальноприйнятими моральними нормами. З їх сторони можливі прояви неорганізованості, нетактовності, норовливості, недисциплінованості. Зазнають труднощі в ухваленні рішення через надлишок роздумів. Вище перелічені якості яскравіше виявляються в умовах психологічного стресу і, навпаки, за наявності сприятливих зовнішніх умов, можуть приймати соціально прийнятні форми. Враховуючи ці

особливості, можна з великою часткою вірогідності прогнозувати або неправомірне застосування силових заходів і зброї цими працівниками міліції, або уникнення ними ситуацій, у яких необхідно рішуче застосувати силу для припинення злочину або правопорушення.

Результати дослідження психологічних профілів працівників міліції з різним ступенем готовності до застосування сили і зброї подані в табл. 2.

Таблиця 2

Результати дослідження психологічних профілів працівників міліції з різним ступенем готовності до застосування сили і зброї за методикою дослідження особистості Р. Кеттелла

№ з.п.	Досліджувані чинники	Середній профіль для 1-ої групи	Середній профіль для 2-ої групи
1.	«А»- ступінь вміння спілкуватися людини в групі	6,11	4,74
2.	«В»- рівень інтелекту	5,53	3,07
3.	«С»- емоційна стійкість, працездатність	8,35	5,89
4.	«Е»- конформність - домінантність	6,42	5,05
5.	«F»- стриманість - експресивність	5,57	4,97
6.	«G»- висока нормативність (високе супер-его) – схильність відчуттям (низьке супер-его)	7,84	5,18
7.	«Н»- сміливість, заповзятливість – боязкість, соромливість	7,64	6,20
8.	«I»- суворість, реалістичність – пошук допомоги і симпатії	3,52	6,29
9.	«L»- підозрілість - довірливість	3,05	5, 14
10.	«M»- мрійливість - практичність	4,27	2,06
11.	«N»- дипломатичність - прямолінійність	5,32	7,17
12.	«O»- самовпевненість – непевненість в собі	3,92	5,71
13.	«Q1»- консерватизм - радикалізм	5,53	2,87
14.	«Q2»- самодостатність – залежність від групи	5,28	1,15
15.	«Q3»- висока зарозумілість –	7,82	6, 79

	низька зарозумілість		
16.	«Q4»- зібраність - розслаблення	5,34	1,22

Висновки. Таким чином, результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що рівень психологічної готовності до застосування сили, спецзасобів і вогнепальної зброї обумовлюється наявністю у працівника міліції набору певних психічних якостей, що дозволяють забезпечити надійність виконання ним складних службово-бойових завдань. Одержавши усереднений психологічний профіль працівника міліції, що володіє високим показником надійності в у ситуаціях, пов'язаних з необхідністю застосування сили, спецзасобів і зброї, можна використовувати його як орієнтир для відбору співробітників груп затримання, спецпідрозділів міліції тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ МВС України від 25.11.2003 р. № 1444 «Про організацію професійної підготовки рядового і начальницького складу ОВС України».
2. Бандурка О.М. та інш. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України: Науково-практич. посібник.- Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005.- 319 с.
3. Тимченко О.В. Застосування прийомів моделювання психологічних чинників ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності у ході професійно-психологічної підготовки персоналу ОВС. Право і безпека. Науковий журнал. Харків - 2005. – Т.4. - №3. С. 7- 9.
4. Лефтеров В.О., Тимченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: Монографія. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002.
5. Лебедева С.Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / НУВС МВС України.- Х., 2005.- 23 с.

6. Райгородский Д.Я.(редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003 – 672 с.

7. Ежова Н.Н. Рабочая книга практического психолога / Изд. 3-е.- Ростов н /Д: Феникс, 2005.- 315 с.: ил.- (Психологический практикум).

УДК 159.923

Гостєєва Т.В., заступник начальника Центру практичної психології при ГУМВС України в Донецькій області

ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР ТА ТРЕНІНГОВІ МЕТОДИ ПСИХОДІАГНОСТИКИ КАНДИДАТІВ НА СЛУЖБУ В ОВС

Автор розглядає проблему ефективності професійно-психологічного відбору з іншого ракурсу. Поєднання валідних тестових психодіагностичних методик з тренінговими технологіями дає можливість забезпечити максимальну точність при відборі кандидатів на ту чи іншу посаду.

Ключові слова: психологічний відбір, тренінгові технології, психодіагностика.

Актуальність проблеми. Історія розвитку держави як соціального та правового інституту свідчить про те, що суспільство прагнуло до того, щоб ним керували переважно культурні, досвідчені та здатні до цього громадяни. Людство протягом сторіч формувало вимоги до тих, хто причетний до управління, створювало способи, методи, механізми, які забезпечували б формування кваліфікованого складу фахівців, які служать державі. Тому на сучасному етапі набуває актуальності пошук нових ефективних форм професійно-психологічного відбору, особливо до таких специфічних видів діяльності, як служба в ОВС.

Метою статті є обґрунтування необхідності пошуку та впровадження новітніх форм професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС з використанням різноманітних напрямків тренінгових технологій.

Розуміння й обґрунтування думки про те, що не всі люди здатні однаковою мірою добре виконувати ту саму роботу, і тому кандидатів на виконання певного виду діяльності їх необхідно відбирати за певними критеріями, знайдено у працях мислителів давнини [1].

Аналіз досліджень та публікацій. У Ведах, найдавнішому літературному пам'ятнику Індії, відзначається: «Дві однакові руки створюють неоднакове... // Неоднакова сила у близнюків...». Китайський мислитель Конфуцій (551-479 р. до н.е.) у своїй праці «Бесіди та судження» сформулював систему вимог до тих, хто виявляє бажання брати участь в керуванні державними справами. Значний внесок в обґрунтування необхідності відбору громадян на різні державні посади зробив Платон (427-347 р. до н.е.) у своїй праці «Держава». До правителів держави він висував вищі вимоги: вони повинні бути філософами (у сучасному розумінні – всебічно освіченими людьми), керувати, спираючись на філософію (науку). «Поки в державах не будуть царювати філософи, або так звані нинішні царі і владики не стануть шляхетно та обґрунтовано філософствувати і це не зіллється воедино – державна влада і філософія – і поки не будуть в обов'язковому порядку відсторонені ті люди, – а їх багато, – які нині прагнуть окремо або до влади, або до філософії, доти... державам не позбутися лиха, та й не стане можливим для роду людського і не побачить сонячного світла той державний устрій, що ми тільки що описали словесно» (мова йде про ідеальну державу) [2].

На сьогодні іноземні держави, з метою підвищення ефективності професійного відбору, широко використовують різноманітні засоби з арсеналу психології: біографічні опитувальники, стандартизовані і нестандартизовані інтерв'ю, завдання, які моделюють виконання роботи, ситуаційні вправи, особистісні тести та тести досягнень, визначення рівня розвитку інтелекту та здібностей, поліграфічні обстеження ("детектор брехні"), так звані "тест на визначення чесності" (Integrity tests). Не можна сказати, що застосування психологічних методів абсолютно позбавлено будь-яких проблем, однак багаторічний досвід використання засобів відбору в умовах правової держави дозволив відпрацювати відпо-

відні правила, що дозволяють регулювати практику селекції таким чином, щоб вона не вступала в протиріччя з цінностями сучасного демократичного суспільства.

Наприклад, ці правила закріплено у відповідних юридичних документах, етичному кодексі Американської Психологічної Асоціації. У США в 1978 році Комісією з рівних можливостей працевлаштування, Департаментом Юстиції і Департаментом Праці були прийняті "Єдині Правила процедур відбору при наймі" (Uniform Guidelines). Відповідно до цього юридичного документа тестом вважається «будь-яка процедура, стандартизована або не стандартизована, яка служить підставою для ухвалення рішення про найом персоналу». У цей список входять будь-які техніки оцінки кандидатів - від традиційних бланкових тестів і тестів досягнень до випробувального терміну і звичайних особистих анкет кандидатів. Таким чином, навіть звична співбесіда з кандидатом, якій віддається перевага, підпадає під дію Єдиних Правил.

На сьогоднішній день професійний психологічний відбір є невід'ємною складовою частиною комплектування кадрів для поліції у всіх розвинених країнах світу. Так, наприклад, поліція США запозичила досвід промисловості та бізнесу щодо тестування і визначення психологічного типу кандидатів на роботу, пов'язану з високим ступенем ризику й напруги. Поетапно проходить професійний відбір в органи внутрішніх справ у ряді країн ближнього зарубіжжя [3].

У Росії першим етапом профвідбору є соціально-правовий, який полягає в перевірці відповідності кандидата певним соціально-демографічним, правовим та моральним нормам. Іншим етапом професійного відбору є медичний, який спрямований на виявлення можливої патології, які будуть перешкоджати ефективному виконанню професійних задач. Наступним етапом професійного добору є психологічний відбір, який у більшій мері орієнтований на виявлення психопатології, ніж на виявлення професійно важливих якостей [4].

За схожою схемою відбувається професійний відбір в орга-

ни внутрішніх справ в Україні. В основному професійний відбір включає в себе чотири послідовних етапи: психологічний, соціальний, медичний і конкурсно-екзаменаційний. Психологічний етап відбору здійснюють психологи системи МВС, при цьому досліджуються характерологічні особливості кандидатів на службу, специфіка їх мислення. Відповідними наказами МВС України затверджено обов'язковий перелік психодіагностичних методик, які застосовуються у процесі професійного відбору. Однак, багатоступенева система професійно-психологічного відбору спрацьовує недостатньо ефективно. Соціально-правовий етап націлений, головним чином, на чистоту анкетних даних, медичний – на виявлення соматичних та психічних патологій, конкурсно-екзаменаційний – на визначення рівня загальноосвітніх знань. Психологічний відбір, спрямований на відбір на службу в ОВС найбільш інтелектуально і мотиваційно підготовленої молоді, зараз знаходиться на етапі становлення, оскільки він ще не має достатньої самостійності, відповідних критеріїв та правового забезпечення.

Науково обґрунтований психологічний відбір є вельми важливим етапом професійного відбору, оскільки саме він стає перешкодою на шляху проникнення до лав ОВС випадкових осіб, за своїми якостями не здатних досконало оволодіти міліцейською спеціальністю, схильних до девіантної поведінки і профдеформації. Також профвідбір дозволяє знизити невинуваті поранення та загибель працівників при виконанні ними службових обов'язків, зменшити плинність кадрів, скоротити кількість дисциплінарних проступків і порушень закону [5].

Так, наприклад, психологами Центру практичної психології при ГУМВС України в Донецькій області за минулий 2006 рік заходами професійно-психологічного відбору охоплено 1706 кандидатів на службу в ОВС із числа громадської молоді.

За результатами професійного психологічного відбору підібрано 1425 кандидатів на службу в ОВС, 291 кандидату (17,5% від загальної чисельності кандидатів) було відмовлено у прийомі, як недостатньо підготовленим для служби в ОВС.

Основними причинами відмови кандидатам були: наявність ознак дезадаптації, низький рівень розвитку інтелекту та загальної культури, незадовільна мотивація до служби, негативні індивідуально-психологічні особливості (брутальність, конфліктність, емоційна холодність, немотивована і неконтрольована агресивність, неврівноваженість, нерішучість, несамостійність, безініціативність, надмірна конформність, нездатність відстоювати власну точку зору, або навпаки, орієнтація тільки на власні подивися, думки, судження та переконання, нездатність йти на компроміс, труднощі у встановленні контактів, невміння чітко викласти свою думку при розмові, надмірна образливість, помисливість, підозрілість, агресивність, жалюгідний зовнішній вигляд та інш.).

Однак, після того, як кандидатам на службу в ОВС було відмовлено, вони зникли з поля зору кадрових апаратів ОВС, і про подальшу їх долю нікому не відомо.

Для з'ясування якості відбору кандидатів на службу в ОВС було здійснено аналіз відповідності зроблених негативних висновків професійно-психологічного відбору та подальшого життя колишніх кандидатів на службу в ОВС. За результатами проведеної роботи встановлено, що 75 осіб, яким було відмовлено, на сьогодні підтвердили висновки психологів про свою непридатність. Наприклад, 1 кандидата через 2 місяця після отримання негативного висновку психодіагностичного вивчення було затримано працівниками міліції через скоєння ним крадіжки, ще 1 особа мала кримінальне минуле, 12 з колишніх кандидатів, за інформацією дільничних інспекторів міліції ОВС, вживають наркотичні та психотропні речовини, 15 – зловживають алкогольними напоями, 18 – ведуть антисоціальний спосіб життя, а 28 осіб ніде не працюють, або працювали зовсім не тривалий час. На жаль, подальший шлях 45 колишніх кандидатів дослідити не можливо (змінити місце проживання, переїхали в іншу країну на постійне місце проживання або виїхали працювати до Росії). Однак, поряд з цим, серед кандидатів, яких не було рекомендовано на службу в ОВС, за інформацією психологів ЦПП при ГУМВС України в

Донецькій області, є особи, які на сьогодні успішно працюють в інших державних установах та є законослухняними громадянами. І навпаки, за 2006 рік з ОВС Донецької області було звільнено 65 молодих працівників. Незважаючи на те, що за результатами професійно-психологічного відбору дані особи отримали позитивні висновки, їх було звільнено за порушення службової дисципліни. Звільнення працівників, які успішно пройшли психодіагностичне тестування також свідчить про деякі помилки в організації та проведенні професійно-психологічного відбору.

З метою пошуків найбільш ефективніших форм та методів професійно-психологічного відбору, слід звернутися до новітніх методів та інноваційних технологій.

Зарубіжна практика свідчить про широке застосування тренінгів, зокрема в поліції США, Німеччини, Великобританії, де створено систему обов'язкового проходження поліцейськими комунікаційних, антистресових та інших тренінгів.

Так, на сьогоднішній день тренінг є практично провідним методом у всій системі підготовки поліцейських Німеччини. Елементи тренінгу використовуються навіть під час вступних іспитів у школах поліції, що дозволяє психологам, які входять до складу приймальної комісії, вивчати стиль спілкування абітурієнтів, їх комунікативні навички і соціально-психологічні особистісні якості. У разі рівних балів, отриманих з інших іспитів, результати таких діагностичних міні-тренінгів є вирішальними у відборі кандидатів для навчання [3].

І тому важливим резервом підвищення ефективності професійного психологічного відбору в ОВС України є поєднання психологічного тестування валідними і надійними тестовими методиками з тренінговими технологіями. У результаті даного об'єднання тренінгова психодіагностика дасть можливість з максимальною точністю здійснювати відбір кандидатів на службу в ОВС [5]

Успішно тренінгові технології апробовано в Донецькому юридичному інституті при ЛДУВС, де впроваджено програму психопрофілактичного тренінгу «Комунікація-Стрес-Безпека». Однак, на сьогодні тренінги направлені на досягнення відповід-

них навчальних або професійних цілей і розраховані тільки на працівників органів внутрішніх справ, що працюють сьогодні [2]. З метою пошуку ефективних способів професійно-психологічного відбору на службу в ОВС, доцільно впровадити психодіагностичний тренінг з використанням спеціальних діагностичних процедур (психодіагностичне тестування, опитування, анкетування, малювання, бесіда, рольові ігри тощо). Вказані методи можна використовувати як до початку тренінгу, під час проведення, так і по його закінченню. Метою цих процедур є не психокорекційний вплив, а інформація, яку під час звичного тестування не можливо отримати від кандидата, оскільки на жаль, найчастіше зворотній зв'язок між кандидатом на службу та психологом, який проводить професійно-психологічний відбір з використанням тестових методик, не існує [2].

Враховуючи вищевикладене та з метою підвищення ефективності професійного психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС, при використанні різноманітних психотехнічних вправ і ділових ігор протягом психодіагностичного тренінгу кандидатом буде надано можливість виявити не тільки свої інтелектуальні можливості та особистісні якості, але й справжні мотиви вибору професії правоохоронця.

У ході психодіагностичного тренінгу з'являється можливість вирішити завдання щодо аналізу поведінки та особистісних якостей кожного із учасників та виявити кандидатів, які відрізняються психічною стійкістю, достатньо розвиненою самооцінкою та інтелектом, а саме: мають охайний зовнішній вигляд, добре говорять та чітко висловлюють свою думку, планують майбутнє, впевнені в собі та своїх діях, рішучі, мають різноманітні інтереси та ентузіазм, тактовні, активні, витримані, ввічливі, самостійні, здатні адекватно сприймати критику, вміють спілкуватися тощо.

Таким чином, психодіагностичний тренінг у поєднанні з валідними тестовими методиками є перспективною формою, яка може підвищити ефективність професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич К.М. Професійна придатність і основні властивості нервової системи. Москва, Профіздат, 1970.
2. Лефтеров В.О., Монастирський В.М. Тренінг як форма професійного навчання працівників ОВС і курсантів вищих навчальних закладів МВС України. - К.: КІВС, 2003.
3. Lahninger, Paul Leiten- präsentieren- moderieren: Ökotopia Verlag, Salzburg, 1998.
4. Барко В.І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) – К.: Ніка-Центр, 2003.
5. Лефтеров В.О., Тимченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: Монографія. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002

УДК 355.233

*Друзь В.А., д. біол. н., професор, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами, НТУ «ХПІ»
Ма Шуїн, аспірант, ХДАФК*

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА ПРИРОДА ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВЕДІНКИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ЇЇ ПРОТІКАННЯ

Проаналізовано психофізіологічні особливості поведінки в екстремальних умовах, її біологічну обумовленість. Доведено, що механізми системи „біологічної безпеки” мають загальний принцип побудови у будь-якій системі, що само організується, що дозволяє використати їх в організації соціальних систем безпеки.

Ключові слова: поведінка, екстремальні умови, біологічна система.

Актуальність. Фактором, що визначає організацію поведінки індивіда, є забезпечення його безпеки перебування у навколишньому середовищі. Залежно від конкретних умов сере-

довища, фактором, що визначає оцінку безпеки, є сприйняття почуття болю або страху, які одержали назву «рефлексу біологічної безпеки» [2]. Він проявляється як тільки виникають екстремальні або критичні умови, для можливості розв'язання яких не вистачає необхідної інформації, а її дефіцит компенсує емоційний стан, що сприяє більш ефективному пошуку необхідного рішення [3].

Порушуючи питання про організацію поведінки в екстремальних умовах перебування, насамперед необхідно чітко уявляти природу забезпечення поведінки людини, в основі якої лежить «рефлекс біологічної безпеки».

Страх і біль визначають міру підвищення активності тим сильніше, чим ближче границі безпечного існування контролюваного «об'єкта». Природа пошуку виходу з подібного роду ситуації пов'язана завжди із невизначеністю рішення завдання, що приводить до прояви ефекту «уникання–досягання», пов'язаного зі зміною спрямованості дії і кроків в обраному напрямі. Успіх або невдача в цих діях визначає напрямок наступних кроків. Залежно від успіху звужується розмаїтість напрямів пошуку й збільшення кроків у бік успіху. Таке «відшукування» при невдачі завжди супроводжується поверненням у стан, при якому спостерігалось рівноважне співвідношення із середовищем або стан більшого успіху. Даний феномен має назву ефекту «Зейгарник» на ім'я вченого, яка винайшла його (Б.В. Зейгарник).

Ефект «уникання–досягання» базується на статистичному принципі одержання кінцевого результату, що породжує певну толерантність вибору. У свою чергу статистичний принцип досягнення кінцевого результату створює умови еквіфінальності його одержання. З усіх варіантів обирається той, що за існуючого розрізнення процесів, що відбуваються, менше витрачає наявний потенціал. Таким чином, за абсолютно визначеної можливості розв'язання вибору поведінки завжди існує встановлення його варіативності, що забезпечує одержання однакового кінцевого результату в даному стані. При зміні стану від міні-

мально достатньої інтенсивності до максимально можливої, за абсолютної визначеності виконуваних дій варіативність помилки у досягненні однакового кінцевого результату зростає. У свою чергу, відносно будь-якої точки діапазону дій різної інтенсивності за повної можливості розв'язання завдання можливі стани невизначеності вибору поведінки, коли в пошук правильного рішення вступає ефект «уникання-досягання», що відносно до існуючої варіації похибки за абсолютної визначеності вибору додає похибку пошуку, що відображає міру зростаючого хвилювання від болю або страху.

Цей процес протікає у тривимірному просторі, в якому координатними осями є: «діапазон інтенсивності потенційного забезпечення»; «діапазон безпечної поведінки»; «діапазон допустимої похибки». Оскільки об'єктивно вимірюються неспецифічні реакції, що відображають інтегральне забезпечення інтенсивності процесів, які протікають, то відносно цього значення проводиться перпендикулярна площина. У цій площині перебувають всі можливі варіанти помилок у всьому діапазоні безпечної поведінки за встановленої інтегральної інтенсивності поточної діяльності. Згідно відповідного рівня варіативності спостережуваної помилки пошуку проводиться перпендикулярна площина відносно осі «діапазону безпечної поведінки». Рівень, на якому ця площина перетинає вісь, буде відповідати мірі хвилювання від пережитого страху або болю.

Залежно від швидкості настання невизначеності ситуації розвивається реакція переляку, що гальмує всі попередні процеси, через те, що вони призвели до несподіванки. Умови, які призводять до повної розгубленості й максимальної невизначеності поведінки в поточному рівні функціональної активності, викликають гальмування й реакцію завмирання. Наступні активні дії можуть нести агресивність поведінки, втечу або пригніченість, що залежить від змісту середовищного впливу, що несе сприятливі, індіферентні або несприятливі умови.

Відомий досвід Хосе Дельгадо, пов'язаний з електричним подразненням гіпоталамуса, що викликає завмирання роздрато-

ваної тварини, можна трактувати як роздратування загального або інтегрального центра повної несподіванки невизначеної спрямованості. Даний відділ головного мозку можна розцінювати як центр регуляції поведінки, в якому оцінюється інтегральна характеристика невизначеності ситуації, що потребує зупинки всіх видів діяльності як таких, що призвели до цього результату. Така реакція може розцінюватися як страх, що швидко розвивається, який має неспецифічну спрямованість впливу. За структурою прояву реакції на невизначеність він подібний до тривоги як початкової фази розвитку переляку. Страхаюча невизначеність із граничною швидкістю свого розвитку є результатом підсумовування інформації про невизначеність ситуації, що надходить із нервових центрів різної локалізації.

Видалення у мавп скроневої частки кори головного мозку разом з мигдалиною й гіпокампом приводить до зникнення страху перед зміями, хоча до операції вони викликали в них панічний жах. Видалення цих частин мозку позбавило мавп природної функції диференціювати індиферентні подразники на позитивні й небезпечні. З'явилася не сміливість, а розвилася байдужність до факторів навколишнього середовища. Люди, що мають ураження скроневої частки й лімбічних структур, перестають упізнавати звичайні предмети; щораз вони починають досліджувати їх заново. Фактично зникає довгострокова пам'ять і загрублюється диференціювання об'єктів середовища на шкідливі і корисні, розширюється база індиферентності [6].

Біль є безумовнорефлекторною базою страху й здійснює охоронну роль, сигналізуючи про необхідність припинення контакту із потенційною небезпекою, із вживанням належних заходів. Найпростіша відповідь на хворобливий стимул відбувається безумовнорефлекторно. Реакція координується на рівні спинного мозку. Рецептори болю у своїй більшості є неспецифічними й відповідають на будь-які руйнівні стимули. Вони сигналізують про наявність цих стимулів, місце їхнього знаходження й інтенсивність. Через локалізацію місць їхнього знаходження вони більш чутливі до тих факторів середовища, які порушують гомеостатичну рівновагу в даній ділянці тіла, що й дозволяє гово-

рити про специфічну здатність розрізняти біль.

Специфічність сприйняття болю визначається двома системами її проведення у головний мозок. Одна з них швидкопровідна, що складається з тонких мієлінізованих нервових шляхів, які несуть відчуття гострого болю. Інша - система з безмієлінових повільних волокон, при збудженні яких виникає розлитий нюючий біль.

Волокна «швидкого» шляху досягають безпосередньо таламуса, де утворюють синоптичні з'єднання із волокнами, що йдуть до сенсорних і рухових областей кори. Дана система сприйняття болю забезпечує точне розрізнення місця знаходження болю, ступінь небезпеки й момент виникнення.

Волокна «повільного» шляху йдуть до ретикулярної формації, довгастого мозку, середньому мозку, сірої речовини біля сильвієвого водопроводу, гіпоталамусу й таламусу. Одні волокна утворюють синапси на нейронах, пов'язаних із гіпоталамусом і мигдалиною у лімбічній системі, інші - на клітинах дифузійних нервових мереж, з'єднаних із багатьма частинами мозку. До емоційного забарвлення болю мають відношення як лімбічна система, так і прифронтна кора. Сприйняття болю включає саме відчуття болю й емоційну реакцію на неї.

Синоптичне перемикання сприйняття болю від рецепторної ланки при її передачі в головний мозок відбувається в задніх рогах спинного мозку. Спеціальні медіатори, що передають сигнали від периферичних рецепторів болю у центральні відділи нервової системи, мають своїх дихотомічних антагоністів, що знімають біль. У мозку тварин і людини локалізовано рецептори з якими зв'язаний специфічний вплив опію і його похідних - морфію й героїну. Це пояснюється тим, що подібні речовини виробляються в самому організмі та діють через рецептори, здатні зв'язувати морфіни. Такими «природними» опіатами є ендорфіни (ендогенні морфіни). Ендорфіни й опіати діють подібним чином, контролюючи сприйняття болю. У задніх рогах спинного мозку також є клітини, що містять ендорфіни, які утворюють синапси на нейронах «болу». Виділені цими клітинами ендорфіни зв'язуються зі специфічними рецепторами «болу» нейронів і гальмують вивіль-

няє медіатор болю.

Ендорфіни регулюють ступінь болю, подібну роль вони відіграють в емоціях. Передбачається, що страх супроводжується мобілізацією ендорфінів. Організм завжди реагує на будь-яку пред'явлену вимогу й інтенсивність цієї реакції тим більше, чим більшу роботу необхідно виконати. За збільшення невизначеності цієї роботи або несподіваності факторів, що зустрічаються у ній, інтенсивність збудження зростає, проявляючись у «неспецифічній» відповідній реакції організму на будь-яке пред'явлене йому подразнення. «Неспецифічну» реакцію організму на пропонувані вимоги було науково обґрунтовано Гансом Сельє, й вона має своє визначення «стрес». Це винятково важливий тип реакції, що повсякденно зустрічається в житті людини. Г. Сельє виділив три стадії стресу, що назвав загальним адаптаційним синдромом. Це стадія тривоги й очікування, стадія опору й стадія виснаження. Процес переходу від стадії до стадії носить безперервний характер і залежить від вимог середовища, які вусуваються до організму.

Об'єктивна оцінка стресової реакції здійснюється за збільшенням секреції норадреналіна, адренокортикотропного гормону (АКТГ) у крові. При дуже сильному або надмірно тривалому стресі або комбінації стресорних факторів, що утруднюють або роблять неможливим пристосування до вимог ситуації, стрес стає небезпечним. В основній структурі організації поведінки на вимоги й зміни середовища, що породжують стрес, він забезпечує процес адаптації до нових умов життя.

У фазі виснаження психологічний стрес проявляється у формі нервового зриву, а в окремих випадках призводить до психічного розладу. Стрес як відбиття стану напруги, яка виникає під впливом несприятливих факторів у нервовій фазі очікуваної тривоги відповідає першій фазі страху, що проявляється у тривозі й очікуванні. Чим більша напруга, тим інтенсивніший стан стресу, що переходить у другу фазу, готуючи організм до боротьби або втечі. Отже «неспецифічна реакція організму» є об'єктивною характеристикою на біль і страх і відображає міру

оцінюваної небезпеки. Залежно від тривалості, сили й розповсюдженості небезпеки, розвиваються різні стадії стресу, які й визначають межі безпечної «ніші» існування, підвищуючи або знижуючи при цьому границі чутливості до коливань гомеостазу [4; 7].

Висока актуальність проблеми стресу, страху й болю привели до дослідження механізмів їхньої дії на молекулярному рівні. В 1980-1983 р. була встановлена послідовність гена, що відповідає за синтез білка препроопіомеланокортина. У мозку ця величезна молекула розділяється ферментами на короткі ланцюжки пептидів, які утворюють єдину функціональну систему. Завдяки цій системі організм відповідає на сильні й несподівані подразники вродженою реакцією - стресом. Серед різних пептидів існує пептид, що гасить біль. Цим пояснюється той факт, що у стані хвилювання або стресу навіть сильні травми відчуються не відразу, що дозволяє в екстремальних ситуаціях завершити головне завдання, а потім убезпечуватися від травми. Один із пептидів регулює рівень активності мозку, що важливо в умовах екстремальних ситуацій.

Страх є єдиною емоцією, для якої вдалося виділити й розшифрувати ген, що його кодує, тим самим проникнути у глибину основ цієї поведінки. Єдиного центру у мозку, що контролює страх, не існує. Електричне подразнення багатьох структур мозку здатне викликати страх, паніку, тривогу. Але найбільш виражені прояви страху спостерігаються під час подразнення серединних ядер гіпоталамуса. Можна припустити, що саме тут виникає страх або первинна, безпричинна й беззвітна реакція разом із її вегетативними компонентами. Саме тут перебувають центри вегетативної нервової системи. Сюди ж спрямовані з периферії нервові волокна, які несуть інформацію про біль.

Речовиною-медіатором, що передає нервові збудження в цій області мозку, найчастіше служить ацетилхолін. Збільшення рівня ацетилхоліну змушує тварин кидатися навіть якщо і від страху, що дозволило висунути припущення про холінергетичну природу формування страху й провідну роль в цьому ацетилхо-

ліну. Однак існують й інші медіатори, що викликають на периферії організму фізіологічні зміни, пов'язані зі страхом, але прямо протилежні тим, що виникають під впливом ацетилхоліну. Реакція блідості, розширення зіниць, частішання пульсу й ін., що супроводжують страх, пов'язаний з виділенням адреналіну, медіатора симпатичної нервової системи. Її центр також розташований у гіпоталамусі, у його задніх відділах.

Однак ні адреналін, ні ацетилхолін не можна вважати медіаторами страху. Ці речовини рівною мірою беруть участь в організації й інших видів поведінки. Крім того, є цілий ряд інших медіаторів і систем у мозку, його окремих структурах та на периферії організму. Це дає підставу вважати, що ніякий медіатор не можна вважати спеціальною речовиною страху.

Наприкінці ХХ сторіччя в нейробіології поведінки основним напрямом стало вивчення пептидів. Саме вони, а не медіатори, є елементарними складовими компонентами нейрохімічної основи різних видів поведінки. Безперечного доказу існування речовин, що специфічно підвищують рівень страху, знайти не вдалося. У пошуках хімічних носіїв страху було виявлено гальмуючі його речовини й виділено «гени страху». Удосконалювання препарату мепропамат привело до синтезу дев'яти споріднених речовин. Одна з них, мепробамат, здатна пригнічувати страх і хвилювання перед операцією, при цьому його дія не нагадувала дію снотворних або наркотиків. Надалі було отримано цілий ряд ліків різної хімічної будови, зокрема бензодіазепіни - похідні органічної речовини 1,4-бензодіазепіна.

До них відносяться такі ліки як еленіум, седуксен, феназепан, радедорм, рудотель. Сутність їхньої дії полягає у зниженні емоційної напруги, погашенні страху, тривоги, занепокоєння. Збільшується індиферентність до позитивних і негативних факторів середовища, що приводить до зменшення дратівливості, підвищення витримки й самовладання в екстремальних ситуаціях. Такого роду засоби одержали назву транквілізаторів або заспокійливих препаратів.

Ефективність бензодіазепінових транквілізаторів поясню-

ється тим, що на синоптичних мембранах нервових клітин мозку є високо специфічні хімічні мішені, на які вони діють. Їх можна характеризувати як бензодіазепінові рецептори. Фактично ці білки перебувають не тільки у нервовій системі, але й в інших органах. Внутрішньомозкова бензодіазепінова система діє як спеціалізована, гальмує негативні емоції, і насамперед страх. У пошуку природного регулятора страху був установлений «пептид страху». Активним він виявився не тільки у мозку, але й у кишечнику, наднирниках й інших органах. Ці білки розкидані по всьому організму й як клітинні групи «пептидів страху» об'єднані у функціональну систему. Вже встановлено п'ять генів, керуючих синтезом «пептиду страху», і споріднених йому пептидів. Виявлено групу пептидів, яка через синтез білків і наступне їх розщеплення на фізіологічно активні пептиди здійснює настроявання бензодіазепінової системи мозку й інших органів.

Поглиблення досліджень, спрямованих на встановлення природи виникнення болю, страху, досягло молекулярного рівня. Установлені «пептиди страху» не викликають безпосередньо почуття страху, а є регуляторами активності обмінних процесів і з'являються в тому випадку, коли гомеостатичний стан у контрольованій області досягає граничних відхилень. Страх як стан виникає як умовно рефлексорна реакція на ступінь нерозв'язності ситуації, що приводить до небезпечного стану. Умовно рефлексорне сприйняття небезпеки не створює безпосереднього порушення гомеостатичного стану, але здатне викликати відчуття страху й готовність захисту у вигляді втечі або нападу. Отже, розуміючи страх і біль як систему захисту від небезпечного впливу, слід виходити із сучасного визначення цього поняття, що містить у собі три складові: структурну організацію її компонентів, їхнє якісне подання й функціональне призначення.

Структурна організація представляє собою набір компонентів, порядок і послідовність їхнього включення у функціональну діяльність. Тому, встановивши якісну природу компонентів, що викликають повідомлення про небезпеку, зовсім недостатньо, щоб говорити про встановлення природи виникнення страху, бо-

лю й стресу. Структура завжди є сумою елементів, а функціональна діяльність - добутком якісного прояву їхніх відношень, що вимагає подання моделі цього процесу у вигляді ступеневого одночлена. Для забезпечення контролю за розвитком стану страху необхідно знати не тільки компоненти, які його викликають, але й закономірності розвитку функціонального процесу, що визначає його прояв.

У цей час відомі компоненти, що визначають якісні основи формування болю й страху, структурна організація їхнього розподілу в головному мозку й організмі в цілому, закономірності функціонального прояву даного явища. Все це в цілому відкриває можливості для більш глибокого дослідження механізмів їхнього протікання й діагностування. Структура контролю безпеки організму є складною динамічною системою, що базується на загальних принципах самоорганізації. Залежно від стану внутрішнього середовища, його потенційних можливостей, відповідно до запиту, що висувається зовнішнім середовищем, відбувається керування й корекція поведінки, спрямованої на збереження стійкого стану. Форми такої поведінки можуть бути різними, які здобуваються зі сформованих умовно рефлекторних динамічних стереотипів. У кожному конкретному випадку їхній вибір визначається внутрішнім потенціалом і безперервною оцінкою успіху або невдачі здійснюваної поведінки. Крок до такого вибору у формі реакції «уникання - досягання» і спрямованість дії регулюється мірою, що визначає припустимі виправлення невдалої спроби й достатнього успіху при вдалому рішенні пошуку.

Висновки. Викладені положення про структурно-функціональну організацію системи «біологічної безпеки», що представляє біль і страх, дозволяють за наявності існуючих методів об'єктивної й суб'єктивної оцінки їхнього протікання здійснювати діагностику поточного функціонального стану, з метою визначення припустимої границі виконання професійної діяльності в умовах підвищеного ризику. Розкриті механізми управління поведінкою системи «біологічної безпеки» носять загальний принцип їхньої побудови у будь-якій системі, що самоорганізується, що дозволяє використати їх в організації соціальних сис-

тем безпеки, які є предметом вивчення соціальної психології, психології масових явищ, віктимології, психології керування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аминов Н.А. Мотивация успеха-неуспеха и ее морфофизиологические корреляты. Сообщение 1. О побудительной функции эмоции успеха-неуспеха // Новые исследования в психологии. - 1985. -№1 (32). -С. 23-26.

2. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. - М.: Смысл, 2000. – 126 с.

3. Гришак Л.П., Понамореенко В.А. Психические состояния летчиков и формы их проявления в полете //«Военно-медицинский журнал».-1971.-№5.

4. Друзь В.А. Стресс и пути его преодоления в системе профессиональной подготовки. Право і безпека, 2002. №3. - С. 153-156.

5. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора «Очерки психологии труда оператора». - М., 1974 – С. 138-172.

6. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 750 с.

7. Китаев-Смык А.А., Портнов Ю.М. Типология активизации деятельности при эмоциональном стрессе // Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. - М., Одесса. 1986. – 254 с.

УДК 355.233

Криводерев В.В., к. психол. н., доцент, в.о. зав. кафедри педагогіки й психології керування соціальними системами, НТУ «ХПІ»
Джан Тан, аспірант, ХДАФК

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ І КРИТИЧНИХ СИТУАЦІЯХ І СПРЯМОВАНІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМИ

У поданій статті надано аналіз проблеми особливостей діяльності

особистості у надзвичайних ситуаціях, змін змісту й структури операторської діяльності, які відбуваються під впливом особливих й екстремальних умов.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, діяльність, психічний стан.

Актуальність. Якщо раніше екстремальні й критичні ситуації в діяльності людини становили природні фактори середовища, критерії оцінювання небезпеки яких багато в чому залежали від самої людини, то у процесі індустріалізації суспільства й створення все більш ускладнених систем «людина-машина» (СЛМ) коло екстремальних і критичних ситуацій істотно розширилося в результаті недостатньої надійності елементів цієї системи [12].

Більш повне представлення СЛМ вимагає включення в їхній склад третього компонента – середовищних умов, що робить систему трикомпонентною - «людина – об'єкт управління - середовище» (ЛОС). Саме така система є всеосяжною й дозволяє розглядати «людський фактор» у ній як найбільш ненадійну ланку системи. На сучасному етапі розвитку психології існує обґрунтована думка про наявність права на помилку людини в екстремальних і критичних умовах забезпечення роботи систем ЛОС [7].

Домінуючими в інженерній психології є дослідження, спрямовані на досягнення оптимальних умов діяльності, раціонального сполучення професійно значимих якостей людини-оператора й машини як елементів загальної системи напівавтоматичного керування. У руслі цього напряму сформувалися концепції функціонального комфорту, згідно яких завданням психологів є створення такого робочого стану індивіда, при якому досягнуто відповідність засобів й умов праці функціональним можливостям людини, що в результаті обумовлює адекватну мобілізацію психофізіологічних процесів [12].

Екстремальні умови діяльності часто пред'являють підвищені вимоги до людини-оператора. Багато військових операторських професій пов'язані з особливими й надзвичайними умовами, зокрема танкіст діє, перебуваючи в обмеженому просторі й відчуваючи більші навантаження, ракетник або артилерист

працюють в умовах імпульсного шуму, пожежний діє в умовах, наприклад, високих температур (70-80 °С без скафандра чи до 800 °С у скафандрі), низької видимості (менше 1,5 метри) або високої загазованості й інш. При цьому особливі труднощі представляють дослідження діяльності, працездатності й надійності операторів в умовах напруженості, перенапруженості в моменти небезпеки [5].

Крім того, екстремальність умов може бути обумовлена не тільки дією зовнішніх факторів, але й змістовними характеристиками діяльності, наприклад, інформаційними перевантаженнями. Діяльність авіаційного диспетчера часто протікає в умовах дефіциту часу, пов'язана з високим почуттям відповідальності й сполучена зі значною емоційною напругою [3].

У психологічній літературі, крім поняття «екстремальні умови діяльності», часто зустрічаються такі, як «особливі, утруднені, незвичайні» й інші умови. Маються на увазі умови, що пов'язані з діями екстремальних факторів. Змістовний аналіз робіт показує, що різниця полягає у ступені періодичності або частоти дії цих факторів, але не визначена кількісна міра, що відокремлює особливі умови від утруднених або незвичайних.

Сучасні теорії та концепції психології вже мають в цілому єдине уявлення про те, що таке особливі, екстремальні чи надзвичайні умови і яка їхня роль у психічній регуляції операторської діяльності, діяльності працівника ОВС чи пожежного; наприклад, «екстремальними називаються умови, що викликають реакції організму й особистості, що перебувають на грані патологічних порушень».

У роботі [5] відзначають три види специфічної й неспецифічної напруженості: оптимальну, екстремальну, надекстремальну.

Питаннями вивчення станів, поведінки, працездатності людини в особливих й екстремальних умовах займаються багато наук. Видне місце серед них належить інженерній психології, предметом якої в цьому випадку є розробка проблем інформаційної взаємодії людини-оператора в СЛІМ та ЛОС, здійснюваної в екстремальних й особливих умовах діяльності.

Традиційний шлях вивчення діяльності в особливих й екстремальних умовах йде через аналіз взаємозв'язку тріади пара-

метрів: 1) характеристик екстремальних факторів; 2) функціональних станів людини-оператора; 3) показників діяльності, наприклад [10].

Головний напрям досліджень пов'язаний з аналізом змін змісту й структури операторської діяльності, які відбуваються під впливом особливих й екстремальних умов.

Важливою характеристикою діяльності людини-оператора в особливих й екстремальних умовах є її стійкість. Вирішенню цієї проблеми присвячено другий напрям досліджень, завданням якого є вивчення психологічних і психофізіологічних механізмів і властивостей (можливостей) людини-оператора, що забезпечують стійкість його діяльності під впливом екстремальних чи надзвичайних факторів. Актуальність вивчення стійкості операторської діяльності постійно зростає з розвитком й удосконалюванням автоматизованих систем керування чи створенням автоматичних систем (наприклад, автопілот у літаку). Об'єктом інженерно-психологічних досліджень стійкості діяльності служить головна причина її зривів – інформаційне або емоційне перевантаження операторів.

Представляється важливим у теоретичному й практичному планах пов'язати дослідження стійкості операторської діяльності з дослідженнями змін психологічних складових діяльності в нормальних, особливих й екстремальних режимах роботи чи під час психічного зриву.

Самостійною проблемою в рамках досліджень за третім напрямком виявляється вивчення стресу, що здійснюється в декількох аспектах [8]. На підставі дослідження функціонального стану людей при тривалому стресі було виділено чотири субсиндроми стресу: 1. **Когнітивний** субсиндром стресу проявляється у вигляді змін сприйняття й усвідомлення інформації, що надходить до людини, яка перебуває в екстремальній ситуації, у зміні її уявлень про зовнішнє й внутрішнє просторове середовище, у зміні спрямованості її мислення та інш. 2. **Емоційно-поведінковий** субсиндром стресу складається в емоційно-почуттєвих реакціях на екстремальні, критичні умови, ситуації

та інш. 3. **Соціально-психологічний субсиндром** стресу проявляється у змінах комунікативної сфери особистості, яка перебуває у стресогенних ситуаціях. Ці зміни можуть проявлятися у вигляді соціально-позитивних тенденцій: у згуртованості людей, у збільшенні взаємодопомоги, у схильності підтримувати лідера, прямувати за ним і тому подібне. При стресі можуть складатися соціально-негативні форми спілкування: самоізоляція, схильність до конфронтації з оточуючими й т.п. 4. **Вегетативний субсиндром** стресу проявляється у виникненні або тотальних, або локальних фізіологічних стресових реакцій, які мають адаптаційну сутність, але можуть ставати підставою для розвитку так званих хвороб стресу.

Четвертий напрямок досліджень пов'язаний з моделюванням і проектуванням діяльності, зокрема навчанням операторів для роботи в особливих й екстремальних умовах, а також розробкою принципів проектування високоефективних СЛМ та ЛОС, незалежних від впливу зовнішніх збурювань. Дослідження з розробки методів моделювання, проектування діяльності й процесу підготовки операторів проводяться на основі аналізу змісту діяльності, особливостей формування психологічної системи діяльності й визначення факторів структурної подоби діяльності. Метою цих робіт було моделювання алгоритмів діяльності операторів об'єктів, що рухаються, в окремих ускладнених режимах керування й при виникненні аварійних ситуацій. Моделювання алгоритмів діяльності операторів пов'язане з необхідністю оцінки структурної подоби досліджуваних алгоритмів реальній діяльності [13].

Однією з найбільш характерних особливостей емоційного прояву поведінки людини в екстремальних умовах і критичних ситуаціях є переживання почуття страху. У наш час з'являється усе більше робіт, пов'язаних з дослідженням поведінки людини в різних станах переживання страху й перебування у стані стресу [2].

Страх як складна система координації поведінки здійснює оцінку міри небезпеки й, залежно від її величини, визначає вибір

найбільш ефективних захисних механізмів поведінки. Цей динамічний процес здійснюється в безперервному пошуку оптимального рішення, що проявляється у формі ідеомоторної реакції «уникання - завмирання - досягання». Періоду завмирання є властивою невизначеність у виборі конкретної форми поведінки, що характеризується розгубленістю.

Різноманіття форм поведінки породжує таке ж різноманіття форм небезпечних його результатів і видів переживання страху. Тому в кожному динамічному стереотипі поведінки й у відповідних нервових центрах як морфофункціональних утвореннях включені елементи оцінки гранично припустимих форм організації безпечної поведінки й відчуття страху в міру наближення до цих границь. Специфічне сприйняття різновиду страху, як і болю, має різну локалізацію в центральній нервовій системі відповідно поточній діяльності. Чим більш складна стереотипна форма поведінки, тим більш складною буде форма координації границь безпечного її протікання або почуття страху.

Наближення до границь небезпеки у стереотипній поведінці, поза залежністю від форми його організації й виду діяльності, викликає необхідність підвищення активності обмінних процесів для підготовки й проведення захисної поведінки. У цьому проявляється неспецифічна реакція почуття страху, що полягає у сприйнятті тривоги й невизначеності вибору, у передчуттях і очікуванні. Виникнення загальної напруженості, що формує готовність до інтенсивної діяльності в умовах невизначеності вибору й стану «завмирання», має загальний центр локалізації болю і страху. Його можна характеризувати як центр оцінки недостатності інформації й невизначеності вибору, що може приходити у збудження як від сумарного нагромадження допорогового сприйняття нестачі інформації, так і від сильного сигналу про її нестачу від будь-якого центру, що координує специфічну форму діяльності.

Центр нагромадження загальної оцінки недостатності інформації або невизначеності в організації поведінки призводить до ефекту «завмирання», що й оцінюється як сприйняття неспецифі-

чного прояву страху, що гальмує небезпечну форму діяльності. При цьому у специфічному виді діяльності динамічний стереотип повертається до рівня, що забезпечує успіх, і застосовує нову варіацію поведінки в пошуку успішної можливості розв'язання поточної ситуації.

Така поведінка проявляється у формі «пошуку» з підвищенням чутливості оцінки «успіх - невдача». Ефект пошуку супроводжується вибором різної спрямованості поведінки й міри її прояву. Організація такого пошуку містить принцип проб і помилок. Підвищена чутливість до оцінки «успіх - невдача» визначає міру обережності поведінки й характеризується почуттям небезпеки.

У дослідженні цього питання особливий інтерес представляє припустимий рівень «ризик», що забезпечує найбільш ефективний пошук оптимальної організації успішної поведінки. Нагромадження позитивного ефекту пошуку й розширення поінформованості в розподілі факторів середовища на позитивні індивергентні та небезпечні збільшує успішність можливості розв'язання поточної ситуації. Збільшення можливості розв'язання формує загальний стан упевненості як неспецифічної реакції, що оцінює можливості індивіда. Сумарне нагромадження впевненості викликає активність пошуку, яку можна характеризувати як «цікавість». Спрямованість пошуку здійснюється в тому виді діяльності, центр координації якого здійснює найбільший внесок у сумарну впевненість.

Отже, наявність загального центру оцінки «недостатності інформації» і центру «упевненості» становить дихотомічну структуру координації цілісної поведінки в пошуках взаємообумовленого відношення з навколишнім середовищем. Дана структура управління поведінкою регулює загальну активність обмінних процесів і здійснює локалізований розподіл процесів збудження й гальмування активності динамічного стереотипу залежно від частки внеску його компонентів у забезпечення успіху або невдачі в досягненні кінцевого позитивного результату.

Під час аналізу організації адаптивної поведінки завжди

необхідно визначати середовище, у якому воно протікає. Всі види поведінки спрямовані на досягнення врівноваженого стану, супроводжуються оцінкою міри «упевненості», що завжди визначає наявність страху у двох формах його прояву – загального як оцінки міри впевненості і безпосереднього як оцінки припустимої границі безпеки поведінки конкретної спрямованості.

Статистичний принцип організації кінцевого результату визначає наявність норми відносин із середовищем перебування. Це стан, у якому найбільш широкий вибір варіантів поведінки забезпечує досягнення позитивного кінцевого результату за заданої його ефективності. Залежно від вибору тієї чи іншої форми поведінки відбувається відповідною мірою їхнє збудження або гальмування.

Дані коливання не супроводжуються відчуттям загального почуття непевності, й визначення вибору якого-небудь варіанта поведінки може оцінюватися як кращий або адекватний без виникнення почуття небезпеки. Будь-який вибір варіанта поведінки в зоні оптимального діапазону його організації має запас надійності досягнення мети й не викликає специфічного сприйняття небезпеки у здійснюваній поведінці.

Наявність норми взаємообумовлених відносин індивіда в середовищі його перебування й зони функціонального оптимуму, у межах якого можливі компенсаційні дії, що забезпечують досягнення позитивного кінцевого результату за несприятливих умов середовища, вимагає представлення переживання страху розглядати з урахуванням оцінки поточного стану щодо індивідуальних характеристик норми й зони функціонального оптимуму.

Таким чином, при дослідженні природи страху необхідно враховувати діапазон надійності поведінки та його зміни залежно від норми й зони функціонального оптимуму. Вивчення природи страху як однієї зі складових організації поведінки, що забезпечують границі його безпечного здійснення залишається, як і раніше, актуальним особливо при дослідженнях поведінки людини в екстремальних умовах. Оцінка міри небезпеки і зміна спрямо-

ваності дій у пошуках оптимального вибору необхідної поведінки є визначальним фактором самоорганізації всього живого. Біль, а надалі страх, виступали й залишаються в організації поведінки тими механізмами, які зберігають цілісність системи і формують норми взаємообумовлених відносин на всіх рівнях їхньої організації. Визначення оптимального рівня наявності страху в будь-якій діяльності забезпечує найбільш ефективний шлях її освоєння.

Висновок. Оптимальне сприйняття границь небезпеки лежить в основі підвищення процесу можливості розв'язання виникаючих завдань. Страх виникає в умовах недостатності знань. Прагнення позбутися страху призводить до пізнання як засобу розширення зони доступної поведінки або до повернення в зону достатньої захищеності.

У наступних дослідженнях автори планують розглянути динаміку процесів взаємодії внутрішніх особистісних підструктур за допомогою методу психологічного моделювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аминов Н.А. Мотивация успеха-неуспеха и ее морфофизиологические корреляты. Сообщение 1. О побудительной функции эмоции успеха-неуспеха // Новые исследования в психологии. - 1985. - №1 (32). - С. 23-26.

2. Артемьев В.А., Журов М.С., Криводегев В.В. Страх как показатель профессиональной пригодности и методы его классификации. – Харьков-Симферополь, 2003. – 56 с.

3. Бугаев Б.П., Прокофьев А.И. Психологические аспекты предотвращения летных происшествий.— Психол. журн., 1981, т. 2, № 4, с. 85—90.

4. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. - М.: Смысл, 2000.

5. Военная инженерная психология / Под ред. Б.Ф. Ломова и др. М., 1970.

6. Гришак Л.П., Пономаренко В.А. Психические состояния летчиков и формы их проявления в полете. «Военно-медицинский журнал». - 1971. - №5.

7. Друзь В.А. Стресс и пути его преодоления в системе профессиональной подготовки. Право і безпека, 2002. №3. - С. 153-156.

8. Китаев-Смык А.А. Психология стресса. - М.: Наука, 1983.

9. Китаев-Смык А.А., Портнов Ю.М. Типология активизации деятельности при эмоциональном стрессе // Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. - М., Одесса. 1986.

10. Леонова А.В., Медведев В. И. Функциональные состояния человека в трудовой деятельности. - М., 1981.

11. Нерсисян Л.С, Конопкин О. А. Инженерная психология и проблема надёжности машиниста. - М., 1978.

12. Чайнова Л.Д. Функциональный комфорт и его место в проблеме функциональных состояний.— В кн.: Методы и критерии оценки функционального комфорта. - М., 1978.

13. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. - М., 1982.

УДК 159.95

Куплієвський А.С., к.психол. н., заступник Навчально-методичного центру навчальних закладів МНС України

ОЦІНКА РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО "ВИГОРАННЯ" У ПРАЦІВНИКІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

Розкривається сутність синдрому емоційного «вигорання». Досліджуваний синдром розглядається як похідна від постійного впливу професійного стресу, що призводить до порушень у професійній діяльності й появи професійної деформації.

Ключові слова: емоційне вигорання, професійна деформація, стрес, напруга.

Актуальність проблеми. Постійним «супутником» працівників пожежно-рятувальних підрозділів є фактор, що негативно впливає на їх психічний стан та згодом може стати причиною виникнення професійної деформації особистості. Так званий професійний стрес провокує появу у фахівців синдрому емоційного «вигорання». Досліджуваний синдром розглядається багатьма авторами як похідна від постійного впливу професійного стресу, що тягне за собою порушення в професійній діяльності й появу професійної деформації.

Розвиток і протікання даного синдрому прямо пов'язане з рівнем розвитку у працівників пожежно-рятувальних підрозділів вольових якостей, навичок саморегуляції психічного стану та індивідуального бойового досвіду. Саме тому нам здалося доцільним розглянути особливості даного синдрому серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів з різними показниками бойового досвіду й подивитися взаємозв'язок між двома цими змінними.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні брали участь 150 працівників пожежно-рятувальних підрозділів Київського райвідділу ГУ МНС України в Харківській області.

До **1 групи** увійшли фахівці, яки мають невеликий досвід бойової роботи (середній показник склав 2,07 складності ліквідації пожеж на рік), кількість - 88 осіб у віці від 22 до 41 року. Стаж роботи працівників пожежно-рятувальних підрозділів 1 групи склав від 1 до 14 років. Індекс ефективності даної групи дорівнював 2,16 умовних одиниць (у/о).

2 групу склали фахівці із середніми показниками бойового досвіду (середній показник склав 12,5 складності ліквідації пожеж на рік), кількість - 35 осіб у віці від 24 до 47 років. Стаж роботи працівників пожежно-рятувальних підрозділів, що ввійшли в 2 групу, склав від 3 до 14 років. Індекс ефективності даної групи дорівнював 1,88 у/о.

До **3 групи** увійшли фахівці з максимальним досвідом бойової роботи (середній показник склав 20,41 складності ліквідації

пожеж на рік), кількість - 27 осіб у віці від 25 до 46 років. Стаж роботи досліджуваних склав від 3 до 15 років. Індекс ефективності даної групи дорівнював 1,82 у/о.

Аналізуючи отримані результати можна відзначити, що в групах працівників пожежно-рятувальних підрозділів з великим бойовим досвідом (3 роки) і малим бойовим досвідом (1 рік) виявлені достовірні розходження ($t=2,354$, $p \leq 0,05$) в показниках, що характеризують рівень сформованості симптому переживання психотравмуючих обставин. Цей симптом можна охарактеризувати як прояв своєрідної реакції працівників пожежно-рятувальних підрозділів на стресові ситуації, які для них в деякій мірі є нормою.

Ці ситуації мають властивість негативно впливати і на психічний стан фахівців, і на особливості та показники їхньої роботи. В 1 групи цей показник говорить про те, що цей симптом складається або перебуває в стадії формування (В.В. Бойко виділяє наступну градацію в оцінці сформованості симптомів: 9 і менш балів - не сформований симптом, 10-15 балів - складний, 16 і більше балів - сформований симптом).

При цьому, у даної групи середній бал дорівнює 13,28, а в 3 групи випробуваних - 9,93. Можна сказати, що працівники пожежно-рятувальних підрозділів з 1 групи схильні сприймати особливості або специфіку своєї професійної діяльності якоюсь мірою як сукупність або сплав компонентів, які психотравмують і можуть викликати нервово-психічну напругу. Тому найчастіше такі фактори сприймаються людиною як важко переборні або як фактори, на які людина не може вплинути ніяким образом.

При порівнянні отриманих результатів 1 і 2 груп випробуваних, значимих розходжень виявлено не було. Середній бал, по цьому симптому в 2 групи дорівнює 12,77, що свідчить про тенденції формування даного симптому у працівників пожежно-рятувальних підрозділів з 2 групи. При цьому, якщо ми подивимося на середні дані всіх трьох груп випробуваних, то помітимо, що мінімальна кількість балів за досліджуваним симптомом набрала 3 група випробуваних, які мають великий бойовий досвід.

Слідом за нею йде 2 група випробуваних і найбільша кількість балів за цим симптомом в 1 групі випробуваних, які в нашому дослідженні мають найменший бойовий досвід. Також були виявлені достовірні розходження по цьому симптомі між показниками в 2 і 3 групі випробуваних ($t = 1,742, p \leq 0,05$).

Такий симптом як незадоволеність собою має місце у всіх 3-х групах випробуваних. До деякої міри даним симптомом потенційно «володіє» більша частина працівників пожежно-рятувальних підрозділів, тому що у кожного фахівця паралельно із придбанням професійних навичок розвивається самокритичність, що дозволяє йому оцінювати свої вчинки, дії, свою поведінку та результати своєї праці.

Середні показники по цьому симптомі наступні: 1 група - 11,10; 2 група - 9,85; 3 група - 10,15 балів. Ці показники говорять про те, що даний симптом у всіх груп випробуваних можна охарактеризувати як той, що складається. Достовірних розходжень тут виявлено не було. Слід зазначити, що даний симптом певною мірою є обов'язковим для працівників пожежно-рятувальних підрозділів, у першу чергу тому, що в силу особливостей своєї професії пожежні-рятувальники перебувають під постійним контролем безпосереднього начальника, вищих органів, громадськості, що припускає винесення якоїсь оцінки їхньої діяльності. А це, з одного боку, може провокувати якесь невдоволення самим собою й прагнення, у межах своїх можливостей і з урахуванням зовнішніх обставин, корегувати й удосконалювати свою діяльність і в такий спосіб прагнути до ідеалу.

З іншого боку, нездатність працівника пожежно-рятувального підрозділу змінити зовнішні обставини, що впливають на його діяльність, може викликати у нього нервово-психічну напругу й спричинити незадоволеність собою, якістю виконуваної роботи й виконуваних обов'язків.

Симптом «загнаності у клітку» у всіх групах випробуваних є не сформованим, що можна трактувати як його відсутність у працівників пожежно-рятувальних підрозділів, що прийняли участь у нашому дослідженні. Цей симптом, виходячи навіть із

його назви, є показником деякої безвихідності для особистості, у якій вона може виявитися в силу різних причин. У наших випробуваних цей симптом не виявлений.

Порівнюючи середні показники по такому симптому як «тривога й депресія» було відзначено, що даний симптом у всіх 3-х груп випробуваних є складним або перебуває в стадії формування. Середні показники по даному симптому в 3-х групах випробуваних є практично однаковими (1 група - 9,96; 2 група - 10,20; 3 група - 9,70 балів), достовірних розходжень виявлено не було.

Згідно В.В. Бойко, даний симптом може бути викликаний особливостями професійної діяльності, де може мати місце емоційне «вигорання». При цьому, даний симптом являє собою якийсь підсумок у розвитку емоційного «вигорання», є показником його сформованості.

Таким чином, ми докладно розглянули складові симптоми фази напруги, що свідчить про можливість виникнення у особистості емоційного «вигорання». Дані говорять, що ця фаза перебуває в стадії формування у всіх виділених нами груп працівників пожежно-рятувальних підрозділів: 1 група - 42,89; 2 група - 42,00; 3 група - 37,00 балів (по даним У.У Бойко: 36 і менш балів - фаза не сформувалася, 37-60 балів - фаза перебуває в стадії формування, більше 61 бала - фаза, що сформувалася).

Достовірних розходжень тут виявлено не було, але середні показники свідчать про те, що 3 група випробуваних, у яку ввійшли працівники з великим бойовим досвідом, відрізняється від 1 і 2 груп меншим ступенем виразності напруги, властивої при виконанні професійної діяльності.

Симптом неадекватного виборчого емоційного реагування характеризується своєрідним неусвідомленим відбором особистістю тих подразників, на які не слід звертати уваги й витратити свої емоції. Це можна представити у вигляді певного заученого стилю поведінки, що також мало контролюється й виробляється у людини із часом. Цей стиль поведінки не сприймається самою особистістю як неправильний. Дані трьох груп випробуваних практично не відрізняються між собою: 1 група - 15,82; 2 група -

14,97; 3 група - 14,29 балів. Оцінюючи ці дані можна сказати, що даний симптом у всіх групах випробуваних перебуває у стадії формування.

Симптом «емоційно-моральної дезорієнтації», що представляє собою порушення у працівників пожежно-рятувальних підрозділів процесу прояву моральних почуттів стосовно постраждалих, також перебуває в стадії формування. За отриманими нами результатами в 3 групах випробуваних достовірних розходжень не виявлено. Це говорить про те, що практично всі працівники пожежно-рятувальних підрозділів, які приймали участь у нашому дослідженні, починають, до деякої міри несвідомо, ігнорувати професійну етику пожежного-рятувальника. Багато хто з них не завжди вважає потрібним проявляти належну й однакову увагу до осіб, з якими вони взаємодіють в умовах ліквідації наслідків пожежі, аварії або стихійного лиха.

При вивченні особливостей симптому розширення сфери економії емоцій було встановлено, що даний симптом перебуває в стадії формування в усіх групах випробуваних. «Дія» цього симптому може поширюватися не тільки на сферу професійної діяльності, але й на будь-які інші сфери життєдіяльності особистості. Це, безумовно, може відноситись до працівників пожежно-рятувальних підрозділів, тому що напруга, що виникає у них при виконанні професійних обов'язків, може переноситися на спілкування з родиною, близькими й т.д. Достовірних розходжень за цим показником виявлено не було.

У професії пожежного-рятувальника, що пов'язана з постійним контактом з постраждалими людьми, може виникнути потреба якогось скорочення емоційних проявів стосовно навколишніх. Іноді уникнути цього не вдається, але якщо спробувати спростити формальні процедури, що припускають контакт, який несе в собі емоційний компонент, то виникає можливість «зберегти» свої емоції. Цей симптом В. В. Бойко позначив як «редукція професійних обов'язків». У працівників пожежно-рятувальних підрозділів, які прийняли участь у нашому дослідженні він перебуває в стадії формування. Достовірних розходжень вияв-

лено не було.

Розглянуті симптоми становлять фазу резистенції (резистентність – опірність зовнішнім і внутрішнім умовам, які психотравмують) або опору, що у всіх 3-х групах випробуваних поступово формуються.

Так у працівників пожежно-рятувальних підрозділів 2 групи в порівнянні зі фахівцями 3 групи вірогідно вище рівень виразності симптому «емоційного дефіциту» ($p \leq 0,05$). Цей стан характеризується наявністю в особистості відчуття деякої емоційної порожнечі, що може проявлятися в нездатності до співпереживання, до емпатії, до емоційної підтримки й т.д. Як слідство цього - можливе зменшення прояву позитивних емоцій й збільшення прояву негативних. Людей, яким характерний цей симптом, також можна розглядати як емоційно черствих і холодних. Стосовно до професійної діяльності пожежного-рятувальника слід зазначити, що дані якості іноді можуть виявитися корисними для успішного здійснення професійних обов'язків. Але, коли працівнику пожежно-рятувального підрозділу потрібно виявити якусь участь і зацікавленість в особистості партнера по спілкуванню (наприклад, з батьками дитини, яка знаходиться в зоні пожежі), вище перераховані якості просто недоречні. Достовірних розходжень між результатами в 1 і 2, а також 1 і 3 груп виявлено не було. Слід зазначити, що показник виразності даного симптому є в 3 групи найнижчим, що, можливо, якоюсь мірою, забезпечує успішність професійної діяльності через багатий бойовий досвід працівників пожежно-рятувальних підрозділів.

Наступний симптом - емоційна відстороненість - є симптомом, який склався у всіх 3-х групах випробуваних. Достовірних розходжень виявлено не було. Цей симптом є проявом емоційної порожнечі. Інакше кажучи, всі дії, чинені працівниками пожежно-рятувальних підрозділів, не несуть у собі ніякого емоційного змісту.

Можна сказати, що ця фаза найбільшою мірою характерна людям, які повністю автоматизують свої дії, вирішують професійні завдання шаблонно, без прояву участі в психологічному

стані партнера по взаємодії (у нашому випадку - постраждалого).

Наступний симптом, – «деперсоналізація», – є симптомом, який склався у всіх 3-х групах випробуваних. Цей симптом ще називають особистісною відстороненістю, що проявляється й у формі емоційної відстороненості. Можлива втрата інтересу пожежного-рятувальника до особи, що постраждала. При цьому спостерігається відсутність як позитивного, так і негативного емоційного реагування на виникаючі зовнішні подразники. Середні показники по цьому симптомі свідчать про те, що мінімальну виразність цей симптом має в 3 групи працівників пожежно-рятувальних підрозділів, які в нашому дослідженні виступають як такі, що мають найбільший бойовий досвід (11,04 бала). В 1 і 2 груп ці показники практично однакові (1 гр. - 13,67; 2 гр. - 13,4 бали). Достовірних розходжень виявлено не було.

У працівників пожежно-рятувальних підрозділів 1 групи рівень виразності симптому «психосоматичних і психовегетативних порушень» вірогідно більше, ніж у фахівців 3 групи (10, 66 проти 7, 59 балів, де $t = 1,809$ при $p \leq 0,10$).

Таким чином, можна сказати, що цей симптом в групі працівників пожежно-рятувальних підрозділів, що відрізняються великим бойовим досвідом можна охарактеризувати як не сформований, а в групі працівників з малим бойовим досвідом - як такий, що склався або, який перебуває на стадії формування. Цей же симптом перебуває в стадії формування й у працівників 2 групи - 9,68 балів.

Даний симптом характеризується проявом на фізичному рівні. Це своєрідний зв'язок між стимулом, що представлений тільки образно, у думках, і реакцією, що проявляється як на реальний подразник.

Можна припустити, що одні тільки думки про свої професійні обов'язки у працівників пожежно-рятувальних підрозділів 1 групи можуть викликати в них зниження настрою, дратівливість, тривожність, що спричиняє нервово-психічну напругу. Звичайно, такий стан буде перешкоджати ефективному виконанню професійних обов'язків, і знижувати якість роботи.

Розглядаючи фазу виснаження в цілому, можна сказати,

що в усіх групах випробуваних вона перебуває в стадії формування (див. рис.3.5).

Наступним кроком нашого дослідження стало проведення кореляційного аналізу між показниками рівня бойового досвіду і сформованістю симптомів синдрому емоційного «вигорання».

Так при вивченні взаємозв'язку показників рівня бойового досвіду з симптомом напруги, було виявлено тісний зворотній кореляційний зв'язок ($r = - 0,93$, $p \leq 0,05$). Тобто можна припустити, що чим більше виразність симптому напруги у працівника, тим менше буде результативність його роботи, тим більше буде шансів розвитку синдрому професійного «вигорання».

Менш виразний, але відчутний вплив на показники роботи може спричиняти сформованість у працівників пожежно-рятувальних підрозділів симптому резистенції ($r = - 0,21$, $p \leq 0,05$).

Такий симптом емоційного «вигорання», як виснаження, не робить помітного впливу на ефективність професійної діяльності – між цими показниками було виявлено дуже слабкий зворотній кореляційний зв'язок ($r = - 1,17$, $p \leq 0,05$). Інакше кажучи, чим нижче рівень виразності симптомів емоційного «вигорання», тим вище показники професіоналізму особового складу пожежно-рятувальних підрозділів МНС України.

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, можна відзначити, що загальна картина формування фаз і окремих симптомів емоційного «вигорання» серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України з різними показниками бойового досвіду виглядає наступним чином:

1. Працівники пожежно-рятувальних підрозділів, які увійшли до 3 групи відрізняються більш низькими показниками рівня сформованості фази напруги, у порівнянні з іншими групами випробуваних. Симптом «переживання обставин, які психотравмують» вірогідно більше виражений у працівників з малим досвідом бойової роботи. Симптоми «незадоволеність собою» та «тривога і депресія» присутні у всіх 3-х групах досліджуваних і характеризуються як ті, що формуються. Симптом «загнаність у клітку» відсутній у працівників пожежно-ряту-

вальних підрозділів.

2. Фаза опору або резистенції у працівників пожежно-рятувальних підрозділів всіх 3-х груп перебуває в стадії формування. Всі симптоми даної фази синдрому емоційного «вигорання» також перебувають у стадії формування у всіх працівників, що прийняли участь у нашому дослідженні.

3. Фаза виснаження у всіх групах випробуваних перебуває в стадії формування. При цьому, у працівників пожежно-рятувальних підрозділів 2 групи вірогідно вище показники виразності симптому «емоційного дефіциту», а у працівників пожежно-рятувальних підрозділів 3 групи показники по цьому симптомі є найнижчими. Такі симптоми як «емоційна відстороненість» і «деперсоналізація» є складними у всіх 3-х груп досліджуваних. Рівень виразності симптому «психосоматичних і психо вегетативних порушень» вірогідно більше в 1 групі досліджуваних. У працівників пожежно-рятувальних підрозділів 2 і 3 груп він перебуває в стадії формування;

4. Був виявлений негативний кореляційний зв'язок між показниками бойового досвіду і рівнями сформованості фаз синдрому емоційного «вигорання».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении. Эмоциональное «выгорание»: взгляд на себя и на других. М.: Информац. издат. дом, Филин, 1996. – 472 с.

УДК 316.48

Кучеренко С.М., к. психол. н., доцент, декан машинобудівного факультету, Українська інженерно-педагогічна академія

УРАХУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ В КОМПЛЕКСНОМУ ПІДХОДІ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано аналіз структури психологічної готовності людини до певної діяльності, визначення критеріїв, умов, які визначають тривалість і стійкість проявів, динаміку психологічної готовності особистості. А також визначається необхідність урахування емоційної складової праці.

Ключові слова: професіоналізація, діяльність, психологічна готовність.

Акутальність теми. Для успішної підготовки спеціаліста потрібен психологічний аналіз професійної діяльності, її структури і функцій у співвідношенні з мотиваційною сферою особистості. При цьому особлива увага звертається на те, що структуру психологічної готовності необхідно розглядати в зіставленні з тим, яку діяльність буде здійснювати людина - виконавчу або творчу. Системно-діяльнісний підхід до вивчення індивідуальності визначає те, що аналіз професійної діяльності людини складається з виділення дій і операцій, що входять до її структури, виявлення динаміки діяльності, визначення засобів контролю діяльності, певної мотивації. Об'єктом аналізу є індивідуальні стилі діяльності, що віддзеркалюються в різноманітній організації і послідовності виконання дій і операцій. Визначення психологічної готовності людини до виконання професійних дій базується на уявленнях про властивості, якості, риси особистості, сукупності індивідуальних особливостей. Індивідуальні особливості особистості зумовлюють стиль діяльності. Подібний підхід дозволяє обґрунтовано вибрати методи визначення психологічної готовності людини до роботи в умовах реального виробництва.

Розкриття проблеми психологічної готовності людини до праці потребує визначення того: як виникають і розвиваються професійні наміри, як вони реалізуються в діяльності, які чинники їх визначають. Дуже важливою є мотивація професійної діяльності особистості, яка спонукається декількома мотивами, що складають певну структуру. У процесі освоєння діяльності структура мотивів змінюється, що обумовлює динаміку професійної спрямованості. Виявлення особливостей мотиваційної сфери особистості як у професійній діяльності, так і поза нею, дозволяє визначити, наскільки психологічно готова людина ви-

конувати професійні функції на підприємстві, а також створювати ситуацію контрольованого розвитку особистості.

Такі психологічні критерії, як рівень розвитку професійно значущих якостей особистості, психологічний комфорт є одними з основних у процесі професійної адаптації особистості на виробництві. Результати адаптації залежать від рівня психологічної готовності до виконуваних завдань, мотивації поведінки людини. Процес адаптації може бути прискорений за рахунок ознайомлення людини з можливими ситуаціями майбутніх дій, активізації суспільних мотивів поведінки, формування знань, умінь і навичок, яких спочатку бракує, високої активності пізнавальних процесів.

Виклад основного матеріалу. У визначенні психологічної готовності людини відіграє величезну роль урахування індивідуальних стилів професійної діяльності, що потребує застосування різноманітних критеріїв успішності діяльності, а відповідно і різноманітних методик їх визначення. При цьому необхідно враховувати динамічність критеріїв, пов'язану зі змінами в психофізіологічній і психологічній структурі діяльності як у процесі навчання, так і при набутті професійного досвіду. Отже, визначення психологічної готовності особистості до професійної діяльності в різні періоди навчання і безпосередньо у діяльності здійснюється за допомогою різноманітних методик.

Психологічна готовність допомагає людині найбільш раціонально використовувати свої можливості, особистісні якості, уміння і навички при виконанні професійних функцій, вносити необхідні зміни у свою діяльність, із метою підвищення її ефективності. Тому актуальним є аналіз структури психологічної готовності людини до певної діяльності, визначення критеріїв, умов, які визначають тривалість і стійкість проявів, динаміку психологічної готовності особистості.

Результатом такого аналізу є створення професіограми відповідної діяльності. У ній відбивається психофізіологічна характеристика діяльності, описуються професійно важливі якості людини, дається характеристика організації й умов праці,

опис самої діяльності, вимоги до загальної та спеціальної підготовки, необхідної для здійснення даної діяльності. На основі проведеного аналізу розробляється структура психологічної готовності особистості до професійної діяльності.

Одним із важливих показників психологічної готовності людини до професійної діяльності є рівень її емоційного стану. Емоції, що виникають у процесі здійснення професійної діяльності, значно впливають на якість виконуваних людиною дій. В основному всі технологічні процеси, як у виробничій, так і в учбово-виховній діяльності, розраховані на спокійного, урівноваженого спеціаліста. Проте, вивчення безпосередньої практичної діяльності показує, що існує значна кількість питань, пов'язаних із вирішенням складних виробничих завдань, здійснення яких покладається на людину без урахування її емоційної стійкості.

Емоційні прояви відрізняються величезною різноманітністю у процесі трудової діяльності. Так, на початку виконання професійних функцій спостерігається збудження і напруга, що в умовах нормальної, стійкої роботи можуть замінитися стомленням, переживанням нудьги; за швидкою ж протікання виробничого процесу переживань нудьги не виникає. У операторів верстатів із числовим програмним управлінням стан монотонності може виникнути тільки за достатньо надійної роботи устаткування. При частих неполадках у системі, під час збою у програмному забезпеченні технологічного процесу, оператору увесь час необхідно взаємодія з персоналом, що здійснюють безперебійну роботу верстатів. У водіїв автотранспорту, що виконують тривалі рейси, при поверненні додому відзначається збільшення позитивних емоцій, що перекривають виникле стомлення і дозволяють благополучно закінчити рейс.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі мало робіт, спрямованих на вивчення емоційних станів персоналу. В основному це роботи американських і вітчизняних психологів, що досліджують професійну діяльність льотчиків, авіадиспетчерів, підводників. Досліджень же, спрямованих на вивчення особли-

востей емоційної сфери праці педагогів, водіїв, робітників різноманітних фахів та інших спеціалістів, украй незначна кількість. Можливо, це пов'язано з тим, що вивчення емоційних проявів людини безпосередньо на робочому місці вимагає добрих знань технології протікання трудового процесу, що не завжди і не в повному обсязі є у практичних психологів, що вивчають різноманітні сфери діяльності особистості.

Аналіз наявного фактичного матеріалу вивчення фахової діяльності спеціалістів різноманітного профілю показує, що у складних ситуаціях виникають усі відомі прояви емоційної сфери особистості: емоційні стани, ситуативні емоції, почуття, настрої, афекти. Так, наприклад, у стані афекту можна виділити наступні дві складові. Афект виникає при несподіваному впливі або швидкому розвитку події і являється відповіддю не на усі її етапи, а лише на той, що безпосередньо містить визначений подразник і, отже, виникає тільки за певних умов. Афект може зберігатися тривалий час, тобто володіти певною стійкістю, тому що в результаті виникнення певної екстремальної ситуації він характеризується сильним переживанням. І в той же час, якщо переживання є помірним, виконує корисну функцію, забезпечуючи контроль і готовність діяти у складній ситуації, вони несуть у собі характер, що мобілізує. Численні приклади виникнення подібного стану можна привести з професійної діяльності педагогів і інших спеціалістів.

Позаситуативні переживання стійко пов'язані з певними подіями, що відбуваються в умовах реальної діяльності і, отже, є почуттями, що формуються протягом трудового процесу. У ході даного процесу відбувається зміна свідомості, мислення особистості, засвоюються нові знання, формуються навички. При підготовці людини до фахової діяльності необхідно інтегрувати воедино не тільки мовні, рухові і когнітивні складові, але й емоційні компоненти, що є невід'ємною ланкою у структурі професійних функцій спеціаліста.

Проведені спостереження показують, що в людей, що працюють у складних умовах внаслідок усвідомлення певних труд-

нощів, є наявною постійна готовність до дій, яка не завжди усвідомлюється. Дана висока готовність до здійснення необхідних функцій і є однією з необхідних умов надійності людини при виконанні професійної діяльності.

Різноманітні види відмов, аварій, інші несподіванки і непередбачені обставини виникають у процесі трудової діяльності людини, і здатність бути готовою до швидких дій у даних ситуаціях є однією з умов адаптації людини до складних умов праці. Психологічний стан особистості буде стійким, якщо вона має впевненість у надійності експлуатованих технічних систем, необхідні знання, вміння і навички дії в екстремальних умовах. Проведений психологічний аналіз показав, що добре підготовлені професіонали не розглядають виникаючі складності як щось непоправне і ставляться до них як до ситуацій, що піддаються виправленню. Вони можуть швидко перебудовувати психічну діяльність під час виниклої емоційної напруги, що пред'являє високі вимоги до нервових процесів, емоційно-вольової сфери особистості. При виникненні непередбачених різноманітних обставин у них активізуються психічні процеси, виникають емоції стеничного характеру як відповідь на виниклу небезпечну ситуацію. Стеничні емоції посилюють волюву активність людини, підвищують її можливості при виконанні складних фахових дій, на відміну від астеничних, які знижують організацію діяльності, активності, викликають ослаблення волі. Професіонал же високого рівня повинен уміти витиснути зі своєї психіки страх перед можливою невдачею при виконанні трудових дій, бути готовим виконувати певні з них на автоматичному рівні без урахування виниклої небезпеки, для досягнення поставленої мети – оптимального виходу зі складної ситуації. Готовність до виконання професійних функцій у складних умовах, активізація процесів мислення, пам'яті багато в чому обумовлені любов'ю людини до своєї професії, цілеспрямованістю при здійсненні трудових дій, що викликає в неї стан радості і задоволення.

Виникаючі стеничні емоції показують наявність в особистості певних установок, моральних якостей, уміння зібратися і діяти адекватно умовам, що змінюються, грамотно реалізовува-

ти прийняті рішення. Проте при підготовці людини до фахової діяльності не можна переоцінювати роль емоційно-вольової сфери, тому що навантаження, що лягає на психіку людини, може викликати нестійкість психічної діяльності. Постійна напруга, викликана здійсненням професійної діяльності людиною, може викликати як стани тривожності, так і розвиток неврозу або психозу.

Проведені дослідження показують, що далеко не кожна людина може продуктивно працювати у складних трудових ситуаціях. У одних навіть незначні, короткочасні труднощі викликають порушення психічних функцій, в інших же вони виникають лише при тривалому впливі особливо сильних стресових чинників. Емоційна нестійкість може виникнути й у людей, діяльність яких не викликає значних психічних напруг. Психічна нестійкість може бути викликана різноманітними порушеннями в режимі праці і відпочинку людини, різноманітними потрясіннями, що заподіюють травму психіці і та інш.

Особливо виразно емоційна нестійкість виявляється в екстремальних умовах. Прояви даного стану можуть набувати найрізноманітніших форм. Так, може відбуватися уповільнення розумових процесів, проявлятися утруднене прийняття рішень, пов'язаних із певними судженнями й умовиводами, з'являтися метушливість у діях, прискорення серцебиття, переривчастий подих, заціпеніння, порушення сприйняття часу, виникати розгубленість, яка викликає помилкові дії, що збільшують складну ситуацію. Виконання професійних функцій набуває одноманітного характеру, дії можуть повторюватися значну кількість разів без переходу на більш високий якісний рівень.

Окрім експерименти показали, що мовний чинник має величезне значення для виникнення емоційної нестійкості. Так, розпорядження, віддане в різкій формі, може викликати розгубленість у людини і змусити учинити помилку у фахових діях. На ранніх етапах підготовки відповіді словесна уява може виступати в ролі підтримки, але коли відповідь уже сформована, уведення

словесної перешкоди може загальмувати психічну діяльність людини, викликати неясність свідомості, емоційну напруженість.

Дослідження показують, що рівень емоційної стійкості пов'язаний з індивідуальними особливостями нервової системи, люди, в яких переважає процес гальмування над процесом збудження або в котрих немає достатньо сильного процесу збудження, не зможуть себе проявити у складних умовах адекватно подіям, що відбуваються. На виникнення емоційної напруженості значний вплив справляють порушення в режимі сону і пильнування людини, перевтома, невіршені конфліктні ситуації. Отже, індивідуально-психологічні особливості особистості, функціональні психофізіологічні стани визначають особливості емоційної стійкості людини під час діяльності у складних трудових умовах. А несприятливі обставини можуть призвести до значних психічних порушень, аж до захворювання.

При виконанні професійних функцій у складних умовах в організмі людини відбуваються певні зміни, що змушують жертвувати деякими функціями для збереження найбільш важливих. Можливі деякі варіанти: збереження високого рівня адаптації до сформованих умов за одночасної втрати функцій, менш важливих для зберігання життєздатності організму; порушення високого рівня адаптації з переходом на більш низький; сполучення першого і другого варіантів.

Аналіз проведених психологічних експериментів дозволяє говорити про те, що рівень емоційної стійкості залежить багато в чому від можливостей адаптації особистості на всіх етапах виниклої екстремальної ситуації, які у свою чергу визначаються якістю фахової підготовки до діяльності в реальних умовах. У процесі навчання людина одержує знання, що дозволяють їй усвідомити особливості можливих складних ситуацій, які створюються в її професійній діяльності, опановує необхідними навичками.

Фахівець повинен бути підготовлений до того моменту, коли стандартні умови трудової діяльності можуть зазнати змін і професійні дії потрібно буде здійснювати у складних, а можливо

й екстремальних ситуаціях. Чим ближче гадана позаштатна ситуація, тим більше у людини різноманітних переживань, може виникати уповільнення перебігу часу, порушувати сон, відбувається розумове програвання необхідних дій при виникненні складних моментів, передбачення можливих наслідків, що викликає сильну психічну напруженість у людини. Особливий вплив на рівень психічної напруженості справляє інформаційна невизначеність особистості. В умовах недостатності необхідної інформації у людини виникають негативні емоції.

Так само особистість відчуває утруднення в розумінні того, що відбувається, викликане неправильною оцінкою тимчасових інтервалів виконуваних дій, для неї характерна неадекватність сприйняття навколишньої дійсності, порушується логічність і послідовність мислення, з'являються помилки у виборі послідовності необхідних операцій, що створює умови для здійснення людиною дій, що не відповідають реальній ситуації.

Під час подолання непередбачених ситуацій людина, знаходячись у стані психічної напруги, вольовим зусиллям придушує виникаючі емоції, одержує надлишкові зведення, усувається інформаційна невизначеність, а на завершальному етапі відбувається зняття гальмуючого впливу кори на підкірку й індуціювання в ній збудження. Створюється стан емоційного вирішення, що виражається у виникненні позитивних емоційних переживань, у підвищеній руховій активності і та інш. Якщо ж аналогічні ситуації виникають неодноразово, людина одержує повну інформацію про особливості дії в них, набуває впевненості у слушності своїх дій, що дозволяє стенизувати емоційні реакції. На кожний із перерахованих етапів значний вплив справляє мотивація діяльності особистості, особливості досягнення поставленої мети, ціннісні орієнтації.

Висновки. З вище розглянутого очевидно, що одним із критеріїв оптимального виконання професійних функцій людиною у складних ситуаціях, тобто на етапах підготування до неї, безпосередньо здійснення певних дій, виходу із неї є її емоційна стійкість. Але, на жаль, на сьогодні у складній, багатоетапній

підготовці фахівців різноманітного профілю основна увага приділяється спеціальним дисциплінам і практично не враховується емоційна складова майбутньої трудової діяльності. З комплексом емоційних впливів, пов'язаних із виникаючими складними ситуаціями, спеціаліст в основному знайомиться вже в умовах реального виконання професійних функцій, що значно ускладнює процес їхньої адаптації. Тому можна говорити про те, що завдання психологів полягає у створенні відповідних психотехнологій професійної діяльності особистості, одним з обов'язкових умов яких є визначення місця емоцій у трудовому процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василюк Ф.Е. Психология переживаний. – М.,1984.
2. Додонов Б.И. В мире эмоций. – К., 1987.
3. Изард К. Психология эмоций. - СПб.,1999.
4. Лебедев В.И. Личность в экстремальных ситуациях.- М.,1989.
5. Ломов. Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М., 1991.
6. Психологическая подготовка специалистов для современного производства /Под ред. А.И.Подольского – М.,1991.
7. Семиченко В.А Психология эмоций. - К.,1999.
8. Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология.- М., 2001.

УДК 159.98:167

Лефтеров В.О., к. психол. н., доцент, начальник науково-дослідного центру психотренінгових технологій Донецького юридичного інституту

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ І ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

У статті наведено аналіз різних підходів до визначення суті і цільового призначення психологічного тренінгу, розкриваються основні методологічні положення, принципи і механізми тренінгу, його місце і роль у психологічній науці і практиці.

Ключові слова: психологічний тренінг, соціальні системи, саморегуляція.

Не дивлячись на те, що психологічний тренінг має глибоке історичне і наукове коріння, а за останніх 10-15 років став однією з найбільш поширених форм психологічної практики, тренінг ще не всюди сприймають адекватно. У таких відносно «закритих» організаціях як органи внутрішніх справ, Міністерство з надзвичайних ситуацій та інших тренінг ще часто асоціюється з психодіагностикою, експериментальними дослідженнями, іспитами та іншими таємничими маніпуляціями, які проводять психологи з людьми. Разом з тим численні автори в один голос заважають, що на сьогодні немає загальноприйнятого поняття «тренінг». Ці обставини, а також відсутність загальної теорії психологічного тренінгу, заплутане положення з його різновидами й їх місцем у загальній системі методів психології, недостатня розробленість прикладного використання тренінгу, зокрема у системі правоохоронних органів, зумовлює **актуальність** розкриття методологічної сутності і визначення цього поняття.

Метою даної статті є аналіз різних підходів до визначення суті і цільового призначення психологічного тренінгу, розгляд основних методологічних положень, загальних принципів, закономірностей і механізмів тренінгу, його місця і ролі у психологічній науці і практиці.

Відповідно до багатоаспектності застосування тренінгів, різні автори давали їм різні визначення. Так, цікавим є визначення тренінгу, яке дає Ю.Н. Ємельянов: «...термін «тренінг», на нашу думку, повинен використовуватися не для позначення методів навчання, а для позначення методів розвитку здібностей до навчання або оволодіння будь-яким складним видом діяльності, зокрема, спілкуванням» [1, с. 18].

Позначаючи межі поняття «психологічний тренінг», І.В. Вачков констатує, що сучасне розуміння тренінгу включає багато традиційних методів групової психотерапії і психокорекції, що спонукає шукати його витoki у різноманітних напрямках клінічної психотерапії у групах [2, с. 7].

Деякими зарубіжними авторами тренінг визначається як спосіб перепрограмування моделі управління поведінкою і діяльністю людини [3]. Існує також визначення тренінгу як "... частини планованої активності організації, спрямованої на збільшення професійних знань і вмінь або на модифікацію аттитюдів і соціальної поведінки персоналу» [4, с. 68].

Поняття тренінгу уточнюється за допомогою зіставлення його з поняттями навчання, розвиток і освіта. У співвідношенні понять навчання і тренінгу останній розглядається всього лише як одна з форм навчання. Менш однозначним є зіставлення тренінгу і розвитку. Іноді ці поняття протиставляються, проте переважає думка, що тренінг може бути суттєвою, хоч і обов'язковою частиною або етапом формальної програми розвитку, або сприяти розвитку. Якщо розглядати тренінг і освіту, то ці поняття знаходяться у складніших відношеннях. Так, Ю.М. Жуков, А.К. Єрофєєв, С.А. Ліпатов (2004) та інші автори вважають, що тренінг як метод формальної підготовки призначений не для заміни формальної освіти, а для її доповнення. Якщо ж розуміти тренінг як тренування, то він є однією з форм освітньої активності і включається в освітню програму. Саме у цій якості він переважно використовується в різних системах післявузівської освіти [5, с. 98].

Т.В. Зайцева, спираючись на положення культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, пропонує розглядати тренінг як своєрідне "культурне знаряддя», як особливу інструментальну дію, що опосередковує. Це знаряддя застосовується для засвоєння нової або зміни старої поведінки. Оволодіння – привласнення нового відбувається в межах "зони найближчого розвитку» кожного учасника у результаті спільної діяльності тренера і групи [6].

Сутність тренінгу відкривається його змістом (предметом),

цілями і методами. Зміст тренінгу визначається виділенням того, що підлягає розвитку або вдосконаленню, тобто певних видів і компонентів будь-яких компетентностей. Як компоненти найчастіше згадується тріада: знання, вміння та установки (відносини). Так, Campbell (1998), крім стандартної тріади, говорить про досвід, навички, розуміння, інсайти та проникнення у суть справи [7]. Інші автори в цьому контексті згадують ділові і психологічні якості. На додаток до сказаного предметом тренінгу, як правило, позначається саморефлексія людини, її соціальна перцепція, комунікативна і професійна компетенція.

Як цілі називаються успішне функціонування і вдосконалення у певній галузі, адекватне виконання конкретного завдання і роботи, підвищення ефективності праці у певній організації. До цілей тренінгу, на наш погляд, необхідно віднести й набуття особистісно-психологічного балансу, оновленого сенсу буття і отримання могутнього життєстверджуючого імпульсу.

Як методи фігурують прийоми і техніки набуття досвіду, навчання та розвитку, процедури набуття знань та вмінь, а найчастіше просто сукупність інтерактивних методів навчання.

Таке різноманіття інтерпретації тренінгів, відсутність загальноприйнятого визначення поняття «тренінг» призводить до достатньо широкого його тлумачення, позначення цим терміном різних прийомів, форм, способів і методів. У цьому власне і полягає унікальність феномена тренінгу, його універсальний характер і потенціал.

В ідеалі психотренінг направлений на підвищення адекватності самосвідомості і поведінки людей і груп. Головні особливості психотренінгу, що визначають його статус серед всієї безлічі методів психології, це: підвищена активність учасників; ігровий характер; навчальна або розвиваюча спрямованість; систематична рефлексія; групова форма проведення; прив'язка до практики життя.

Майже у всіх видах психотренінгу суб'єкти тренування (група та її члени) виступають як саморегульовані системи, які самостійно виробляють під час процедури різні компоненти свого «існування» (мету, систему цінностей, норми і правила поведін-

ки, структуру співтовариства, форми взаємодії, способи вирішення завдань та інш.). Саме ця активність може вважатися головною умовою отримання навчального ефекту. С.І. Макша-нов вважає, що іноді навчальний характер замаскований безпосередньою метою тренінгу, наприклад, метою отримання психотерапевтичного або організаційного ефектів. Але абсолютно ясно, що в цих випадках досягнення необхідного результату немислиме без поточного засвоєння нових знань (про себе, про соціальні зв'язки, про інших людей і т. д.), вироблення ефективніших прийомів психологічної або професійної взаємодії [8].

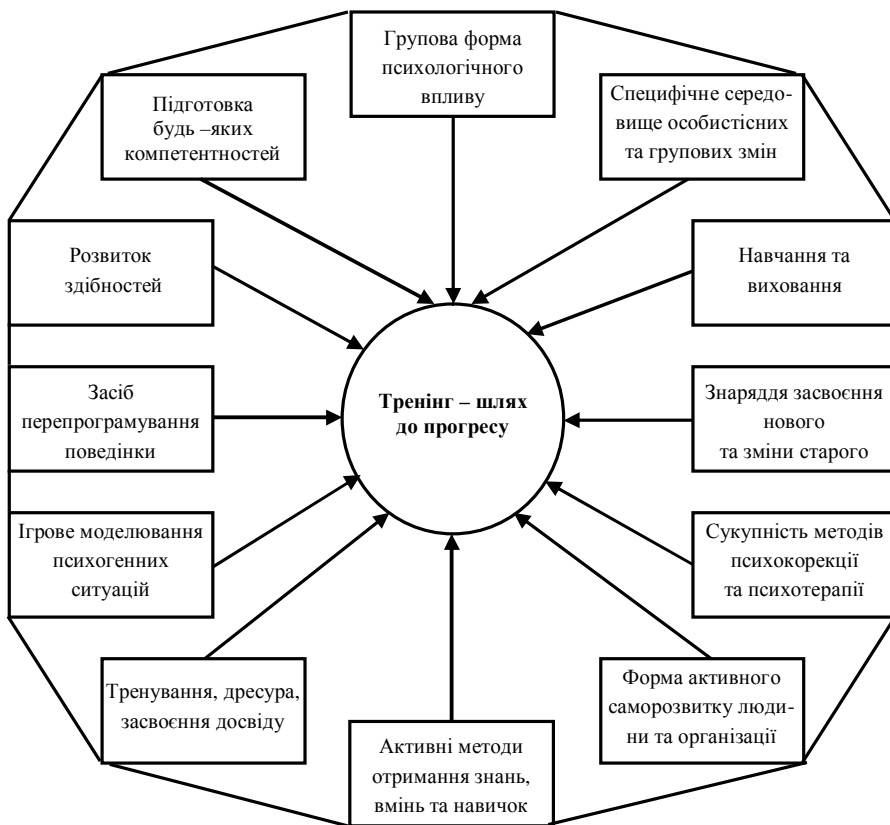
У вітчизняній психологічній літературі, присвяченій аналізу процесів розвитку і вдосконалення компетентності у спілкуванні, міцно укорінився соціально-психологічний тренінг (СПТ), який на сьогодні представляє цілу галузь практичної психології, орієнтовану на використання активних методів групової психологічної роботи. Базові методи соціально-психологічного тренінгу – групова дискусія і рольова гра в різних модифікаціях і поєднаннях – застосовуються для організації внутрішньогрупової взаємодії для розвитку особистості і вдосконалення групових відносин.

Серед вітчизняних розробників теорії і практики використання соціально-психологічного тренінгу особливо виділяється Л.А. Петровська (1989). На її думку СПТ – це практика психологічної дії, що ґрунтується на активних методах групової роботи [9, с. 7]. Г.І. Марасанов (1998) вважає соціально-психологічний тренінг активними методами практичної психології [10]. С.В. Петрушин (2002) дає йому наступне визначення: «...галузь групової практичної, орієнтованої на розвиток соціально-психологічної компетентності» [11, с. 33].

Розвиток різних форм психологічного тренінгу пов'язаний із провідними орієнтаціями психології. У західній традиції це були біхевіоризм і необіхевіоризм, сучасний психоаналіз, когнітивізм, екзистенціальна психологія і гуманістична психологія. З останньою якраз пов'язано широке розповсюдження форм групової психологічної роботи, зокрема, соціально-психологічного тренінгу.

Таким чином, сутність, методологічний зміст і призначен-

ня психологічного тренінгу постає вельми багатоподібним, що знаходить підтвердження у працях багатьох дослідників. У той же час, всі трактування і визначення тренінгу, наведені вище, мають право на існування, бо доповнюють і розширюють уявлення про таке унікальне явище і метод, форму і засіб, систему і образ поведінки та життя як тренінг. На рис. 1 схематично зображено узагальнений «портрет» тренінгу - різнопланові визначення, що найбільш повно відображають його природу і зміст.

Рис. 1 – Різноманітність визначень тренінгу

Що ж робить тренінг таким привабливим і ефективним?

Які «ідеологія» тренінгу, його дух і принципова схема проведення? Ідеологічним постулатом тренінгу може бути наступний вислів: «Розкажи мені, і я це забуду. Покажи мені, і я можливо це буду знати. Дай мені зробити, і я буду це вміти». Моделюючи життєві ситуації у штучних (лабораторних) умовах, а потім проживаючи їх у тренінговій групі, учасники тренінгу отримують колосальний досвід пізнавального й емоційного плану тренінгів, на наш погляд, є вплив на інтелектуальну, мотиваційну і поведінкову сфери особистості учасників через їх емоційну сферу за допомогою створення умов для отримання чуттєво-практичного досвіду вирішення професійних і психологічних проблем.

Основним методичним принципом і механізмом проведення тренінгів, на наш погляд, є вплив на інтелектуальну, мотиваційну і поведінкову сфери особистості учасників через їх емоційну сферу за допомогою створення умов для отримання чуттєво-практичного досвіду вирішення професійних і психологічних проблем.

Тренінг дозволяє людині відчувати цілу гамму переживань, порівнянних з переживаннями у реальному житті і діяльності. При чому спектр і характер цих переживань найрізноманітніший: від відчуттів тривоги, сум'яття, боязні, особливо на початку тренінгу, іноді роздратування, гніву, досади до відчуттів радості, задоволеності, симпатії, прихильності, ентузіазму, колективізму, натхнення, самодостатності, ейфорії та інш. У тренінгу людина переживає особливо цінні і такі, що запам'ятовуються, евристичні почуття, викликані осяяннями, інсайтами, побаченим новим.

Будь-який тренінг, як правило, базується на основоположних принципах того або іншого психолого-філософського підходу. Проте, не залежно від того, яких методологічних положень дотримується тренінг, він обов'язково повинен базуватися на універсальних складових тренінгу. Ці складові-компоненти відображають дух, ідею і силу тренінгу.

Одним з таких компонентів є «психотехнічний міф», що являє собою ідеологію тренінгу, ідеальну картину світу тренінгової групи, в якій відбувається та або інша психологічна подія. Багато авторів підкреслювали важливість тренінгових міфів, зокрема,

такі фахівці з тренінгів, як І.В. Вачков, Г.А. Цукерман, Б.М. Мас-теров та інші відносили міф до одного з найважливіших елементів методології психотехніки [2; 12]. Міфологічна картина не завжди може відповідати науковим канонам, у тренінгу важливо, щоб дії, що базуються на цих міфах, у певному конкретному випадку були ефективними.

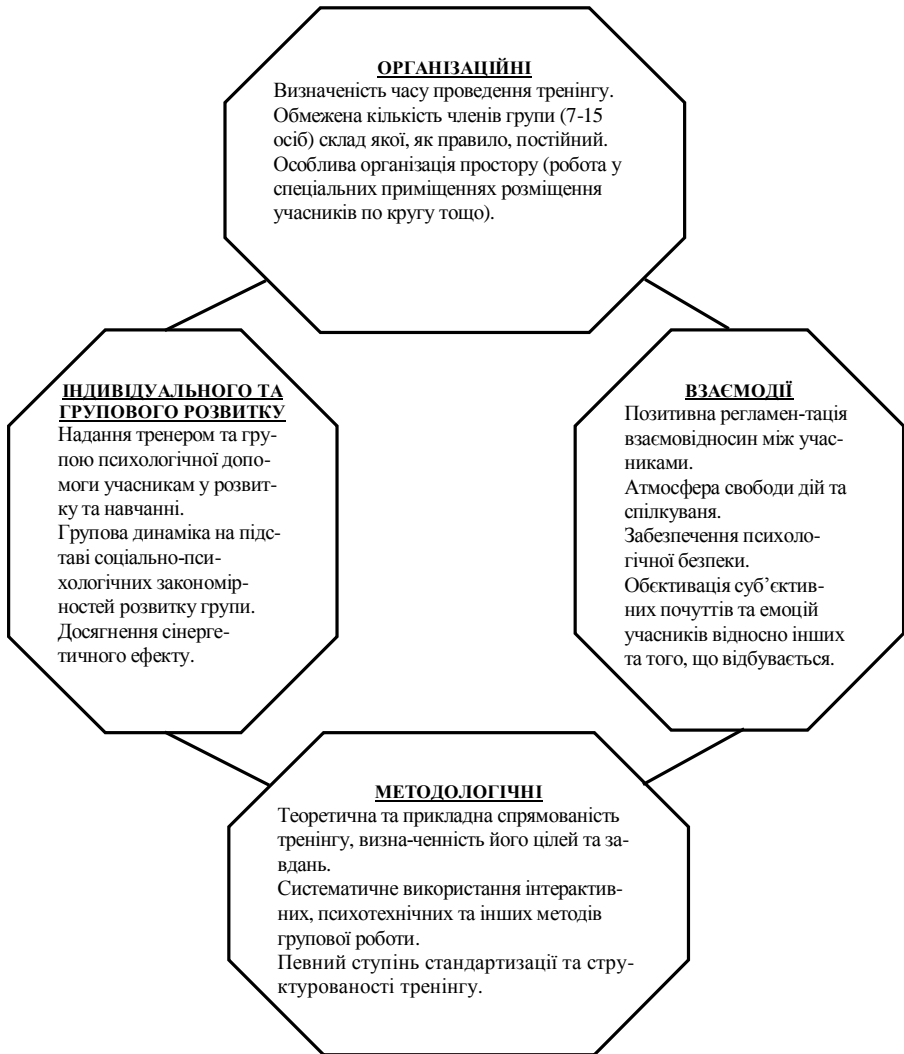
Визнаючи міфи, використовувані у тренінгу, в деякому роді ілюзорним віддзеркаленням дійсності, ми робимо акцент на тому, що саме зв'язок тренінгових заходів із практикою життя є найважливішою особливістю і перевагою тренінгу. Власне ця обставина і додає тренінгу прикладного характеру, забезпечує його гнучкість, практичну універсальність і широку сферу застосування. Не випадково сьогодні вельми популярні бізнес-тренінги, де поряд із приємним проведенням часу, може відбуватися дуже серйозна робота, спрямована на відпрацювання навичок, необхідних для ефективної роботи.

Враховуючи методичну різноманітність, спрямованість і галузі застосування тренінгів, нами систематизовані загальні принципи і закономірності психологічного тренінгу (рис 2).

Таким чином, психологічний тренінг визначається нами як інтегрована, універсальна система цілеспрямованого психологічного тренування людини відповідно до потреб і цілей її особистості та діяльності. У результаті тренінгу активізуються інтелектуальні, комунікативні і вольові потенціали людини, здійснюється рефлексія її минулого і моделювання майбутнього. Це стає можливим за рахунок цілеспрямованого використання під час тренінгу спеціальних психотехнічних, ігрових та інших прийомів і методів.

Крім цього, психологічний тренінг до сьогодні практично не виступає безпосереднім предметом наукових досліджень, які проводяться. Така негласна заборона, майже „табу” щодо включення навіть поняття тренінгу у назви дипломних та дисертаційних праць пояснюється тим, що тренінг, як і всі базові методи психологічної науки спостереження, експеримент та інші, не може бути самостійним предметом дослідження, оскільки (як

метод, засіб) виступає саме тим знаряддям, завдяки якому можливе дослідження будь-яких психологічних феноменів, закономірностей і взагалі різноманітних фундаментальних і прикладних проблем психології. Проте, на наш погляд, тренінг сьогодні виходить за межі лише як прикладного методу – технологічного інструментарію психологічної, а також педагогічної науки.

Рис. 2 - Загальні принципи і закономірності психологічного тренінгу

Тренінг може виступати і як форма індивідуального і групового психологічного навчання і розвитку, і як спосіб взаємодії людей, специфічна аура їх взаємовідносин, і як площина виникнення, розвитку і прояву соціально-психологічних груподинамічних феноменів, і як особливий простір психологічного буття людей, і як лабораторія психотехнічних міфів створена на принципах групового магнетизму людей, і врешті-решт, як зразок поведінки та життя в організованій особливим чином психологічній реальності тощо. Як бачимо, багатоманітність формулювань і визначень змісту, різноаспектність проблем та цілепокладань такого явища і своєрідної субстанції як тренінг вимагає спеціального наукового пізнання.

Ми вважаємо, що прийшов час змінити ставлення науковців і практиків до тренінгу, який, поза всякого сумніву, може і повинен бути всебічним предметом наукових досліджень. Оскільки тренінг як унікальна система психологічного конструювання, оновлення і навіть переродження людей і груп сприяє високопродуктивному виконанню цілей і завдань у самих різних організаціях. Саме тому використання тренінгів усе більше поширюється у багатьох професійних галузях діяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. - с. 144.
2. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. М.: изд-во "Ось-89", 1999. - 186 с.
3. Cenin M. Podstawy teoretyczne stosownych metod treningu psychologicznego // Acta Bratisl. Pr. Psychol. 1990. № 22. с.35-64
4. Lakin M. Interpersonal encounter : Theory and practice in sensitivity training. N.Y., 1972.
5. Методы практической социальной психологии: Диагностика. Консультирование. Тренинг: Учеб. пособие для вузов /

Ю.М. Жуков, А.К. Ерофеев, С.А. Липатов и др.; Под ред. Ю.М. Жукова. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 256 с.

6. Зайцева Т.В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие. – СПб.: Речь, М.: Смысл, 2002. – 80 с.

7. Campbell C.P. Training Course/Program Evaluation: Principles and Practices // Journal of European Industrial Training. 1998. Vol 22. №8. P. 323-344, p. 336.

8. Макшанов С.И. Психология тренинга в профессиональной деятельности. - Дис... докт. психол. наук: 19.00.03 - психология труда; инженерная психология. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 1998. - с. 305.

9. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - 216 с.

10. Марасанов Г.И. Социально-психологический тренинг. – М.: Совершенство, 1998. - 148 с.

11. Петрушин С.В. Психологический тренинг в многочисленной группе. – М.: Академический проект, 2002. - 86 с.

12. Цукерман Г.А., Мастеров Б.М. Психология саморазвития. М.: Интерпракс, 1995. – 234 с.

УДК 316.48

Макаренко П.В., к. психол. н., доцент, ХНУВС

ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТРЕСУ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЯ СТРЕСОВИХ СТАНІВ

Статтю присвячено аналізу стресогенних факторів, які впливають на співробітників ОВС під час виконання ними своїх професійних обов'язків. Також розглянуто можливості психокорегуючих впливів з метою підвищення ефективності діяльності.

Ключові слова: стрес, екстремальні умови діяльності, психокорекція.

Актуальність проблеми. Професійна діяльність працівників ОВС найчастіше протікає в екстремальних умовах, пов'я-

заних із затриманням злочинців, звільненням заручників, застосуванням зброї, забезпеченням правопорядку в період масових заходів, стихійних лих і надзвичайних ситуацій [1]. Вона у цей період характеризується тривалим впливом значного числа стресогенних психотравмуючих факторів, протікає в екстремальних умовах. Це визначає високі вимоги до психічної сфери особистості працівників ОВС, їх стресостійкості і психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. Отже, тривалий вплив стресогенних факторів, наявність постійної загрози для життя, висока ймовірність загибелі, поранення, травматизації висувають певні вимоги не тільки до рівня професійної підготовленості, але й до психологічних якостей особистості, що обумовлює психологічну готовність до діяльності в екстремальних умовах [7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати комплексних досліджень психологів показали, що такі фактори як ненормований робочий день, постійний контакт із асоціальними особами, необхідність повної віддачі психічних і фізичних сил при припиненні злочинів знижують функціональні резерви організму, аж до їхнього повного виснаження [1]. Вплив цих і цілого ряду інших несприятливих факторів приводить до виникнення невротичних розладів, перешкоджає виконанню працівниками службових обов'язків, сприяє психосоматичним захворюванням, а також появі станів, іменованих терміном «стрес». Крайні значення стресу, виявившись у цих умовах, за надзвичайних обставин вимагають уже психологічної (а іноді й психіатричної) реабілітації особистості.

Виклад основного матеріалу. Одним з важливих завдань, які вирішують практичні психологи ОВС, є психологічна оцінка кадрів, їх стресостійкість й психологічна готовність до діяльності в екстремальних умовах, що вимагає розвитку концептуального й методичного апарата цієї важливої частини психологічної роботи в ОВС.

Метою даної роботи є теоретичне вивчення проблеми стресу в екстремальних умовах діяльності та психокорекція стресових станів.

Більше 50 років тому канадський вчений Г. Сельє відкрив феномен стресу, назвавши його загальним адаптаційним синдромом, властивим всьому живому, включаючи людину. «Загальним» вчений назвав його тому, що відбувається зміна всього стану організму при його виникненні; «адаптаційним» - оскільки будь-який шкідливий вплив на організм переборюється; «синдромом» - тому що тільки при взаємозв'язку спостережуваних при цьому явищ забезпечується це пристосування. Відповідно до іншого сучасного підходу до концепції стресу, останній вважається незалежною перемінною і включає 8 основних ситуацій, які вважаються стресовими:

- необхідність прискореної обробки інформації;
- шкідливі стимули навколишнього середовища;
- усвідомлювана погроза;
- порушені фізіологічні функції (безсоння);
- ізоляція й висновок;
- остракізм (вигнання, гоніння);
- відсутність контролю над подіями [8].

На думку Лазаруса, центральною характеристикою стресогенної ситуації є усвідомлювана загроза, особливо, якщо мова йде про найбільш важливі для людини цінності і цілі.

Третій підхід розглядає стрес як частину комплексної системи взаємодії особистості й оточуючого її соціального і природного середовища. Модель взаємодії тут психологічно найбільш обґрунтована порівняно із двома попередніми підходами.

Отже, «стрес можна визначити як феномен усвідомлення, що виникає при порівнянні вимоги, пропонованої до особистості, з її здатністю впоратися із цією вимогою». Інакше кажучи, відсутність такої рівноваги призводить до виникнення стресу як спроби впоратися з його джерелом. Процес подолання стресу включає як фізіологічні, так і психологічні механізми (когнітивну, тобто пізнавальну й поведінкові стратегії).

Залежно від індивідуальних розходжень, одні люди схильні до активного, інші - до пасивного поведіння при стресі. Ті,

хто має внутрішній контроль над своєю діяльністю, - «інтерналі» - менш піддані дистресу (це такий вид емоційного впливу, що погіршує діяльність людини) за соціального тиску в екстремальних умовах, ніж «екстернали» із зовнішнім контролем.

Люди із тривожністю як рисою особистості більш піддані емоційному стресу, ніж ті, у кого тривога виникає тільки в небезпечних ситуаціях. Психологічні стреси, пов'язані із затримкою зовнішніх проявів (страх, тривога, депресія), залежать від дії адреналіну, а психологічні стреси з вираженим зовнішнім проявом (агресивні стани, гнів, лють) залежать від секреції норадреналіну.

Термін «екстремальний вплив» може бути використаний як сполучений з поняттям «екстремальний стан», або стрес.

Існує кілька показників екстремальності впливу:

- самопочуття (суб'єктивні неприємні відчуття);
- працездатність (дієздатність);
- «об'єктивна» реєстрація фізіологічних процесів.

В.І. Медведєв виділяє два основних типи умов, що роблять ситуацію екстремальною: фізичні (холод, жара й інш.) та інформаційно-семантичні (відповідальність, дефіцит часу й інш.) [5].

Між виразністю стресу, емоційною напруженістю, з одного боку, й ефективністю професійної діяльності - з іншого боку, немає однозначної залежності. Цю залежність на початку нашого століття встановили Р. Йеркс і Дж. Додсон (закон Йеркса - Додсона), показавши, що зі зростанням активізації нервової системи до певного критичного рівня ефективність діяльності підвищується, але надалі, за збільшення стресогенності діючих факторів, її показники починають знижуватися [6].

При порівняно невеликій екстремальності стресу загострюється увага, мислення й інтуїція, відбувається ніби «уповільнення» плину суб'єктивного часу, підвищується «субсенсорна» чутливість.

Надмірна екстремальність стресора приводить до «відключення» свідомості від стресогенної дійсності (дезорієнтація щодо дійсності, непритомність й інш.). Такий прояв стресу розг-

лядається як дистрес, що виникає в емоційно негативній професійній обстановці, поширюється на позаробочий час.

Відповідно до класифікації Роттера, «інтерналі», що мають внутрішній «локус» (вид контролю) за своєю діяльністю, менш піддані дистресу в екстремальних ситуаціях, ніж «екстерналі» із зовнішнім «локусом» контролю. Однак у критичних ситуаціях «інтерналі», що втратив віру в себе, може продемонструвати якості «екстернала».

Л.А. Китаєв-Смик виділив три типи ставлення особистості до себе при стресі. Перший тип - відношення до себе як до «жертви» екстремальної ситуації, таке ставлення підсилює дистрес. Другий тип поряд зі ставленням до себе як до «жертви», включає ставлення до себе як до цінності. Третій тип відношення, включає два попередні плюси відношення до себе як одному з ряду інших. Таке відношення виникає в тих, хто відповідає за хід екстремальної ситуації, і в тих, хто вивчає стрес, у тому числі й на собі [4].

Розглядаючи закономірності емоційно - поведінкових реакцій при стресі в окремих осіб, обумовлені її індивідуальним і видовим досвідом, можна виділити дві основні фази. Перша фаза у відповідь на екстремальний вплив - фаза програмного реагування. Емоціями цієї фази є гнів, рішучість, переляк та інш. У відповідь на невизначеність ситуації в екстремальність впливу відбувається надлишкова мобілізація енергетичних і «організаційних» ресурсів.

Друга фаза – фаза «ситуаційного реагування». Емоції цієї фази – радість, почуття задоволення або зниклої, досада й т.п.

При аналізі стресів виявлено стресостворюючі фактори, що становлять їхню екстремальність:

- суб'єктивна оцінка небезпеки стресора для цілісності суб'єкта (цілісність соціального статусу, цілісність реалізації мотивів та інш.);
- суб'єктивна чутливість до стресу, тобто ступінь значущості для особистості;
- ступінь несподіванки стресора;

– тривалість дії стресора за його суб'єктивної значущості, що зберігається [5].

Зміна суб'єктивних факторів екстремальної ситуації можлива шляхом керування когнітивним і емоційно - поведінковим проявом стресу.

Радянський фізіолог П.К. Анохін вважав, що «емоційним переважанням ми можемо протистояти виховуючи волю, навчившись управляти емоціями й розумно переборювати так звані «емоційні стреси».

Така психокорекційна робота полягає у раціональній і сугестивній психотерапії, які включають такі моменти:

1. Подання особистості інформації про природу стресової реакції:

а) уміння виявляти симптоми стресової реакції, відрізнити еустрес від дистресу;

б) розуміння можливості занедужати серечно - судинним або невротичним захворюванням;

с) прогнозування рівня свого стресу - стабільності й характерного «локусу» контролю («інтернального» або «екстернального»).

2. Керування семантичними й емоційно-поведінковими проявами стресу:

а) корекція помилкових проявів;

б) саме програмування й саморегуляція психічних станів.

Психічна саморегуляція - регуляція різних станів (у тому числі й стресових) і поведінки людини, здійснюване нею самою за допомогою самонавіювання. Навчання психічній саморегуляції здійснюється за допомогою спеціального методу - «психорегулюючого тренування», що бере свій початок від аутогенного тренування Г. Шульца [6].

Аутогенне тренування (АТ) – метод, що припускає навчання м'язовій релаксації, самонавіювання, розвитку концентрації уваги й чинності подання, умінню контролювати мимовільну розумову активність, з метою підвищення ефективності значущої для суб'єкта діяльності. АТ застосовується в медицині,

спорті, педагогії, у різних видах професійної діяльності, де мають місце екстремальні ситуації [6].

Самонавіювання (аутосугестія) - процес навіювання, адресований самому собі, при якому суб'єкт і об'єкт впливу, що навіює, збігаються. Самонавіювання веде до підвищення рівня саморегуляції, змінює відчуття, сприйняття, дозволяє управляти процесами уваги, пам'яті, емоційними та соматичними реакціями [6].

Механізм дії психорегулюючого тренування базується на використанні чотирьох основних компонентів:

1-й компонент – уміння знижувати тону, гранично розслабляти м'язи особи, шиї, рук, ніг, тулуба й таким шляхом зменшувати потік нервових імпульсів у головний мозок, що веде до заспокоєння.

2-й компонент – максимально яскраво представляти зміст формул самонавіювання.

3-й компонент – уміння утримувати ненапружену увагу на об'єкті.

4-й компонент – уміння впливати на себе потрібними словесними формулами під час релаксації й мобілізації.

Психічну саморегуляцію називають психічною гімнастикою, тому що у процесі самонавіювання можна налаштовувати себе на оптимістичний лад, учитися «аутогенній нейтралізації» негативних емоцій, стресових станів.

На початку ХХ століття В.М. Бехтерев указував на тісний зв'язок емоційного стану з мімікою (тонусом мімічної мускулатури).

П.К. Анохін писав, що розслаблення мімічної мускулатури за механізмом зворотного зв'язку приводить до емоційного вирінювання. Цим пояснюється те важливе значення, що приділяється міміці у методах психічної саморегуляції.

Близько 1/8 формул – самонавіювань адресовано м'язам особи, так крім їхнього впливу на емоційний стан, контроль за положенням м'язів особи (крім подання власного «Я») сприяє зосередженню на своєму «Я», відключенню від сторонніх впливів.

Медитація – методика аутогенного типу, що може бути використана для профілактики стресових станів. Вона являє собою стан, у якому досягається вищий ступінь концентрації на певному об'єкті (об'єктом може бути образ, слово, фраза або думка) або ж повне «розосередження» уваги. У випадку «розосередження» уваги досягається «емоційний перепочинок», знімається стресовий стан [6].

Біологічний зворотний зв'язок - новий метод, за допомогою якого інформація про психофізіологічну діяльність людини фіксується й посилає назад до нього, щоб управляти різними біологічними процесами, у тому числі й тими, які приводять до запобігання та купіювання дистресу. Цей метод апаратурний, він дозволяє використати різні типи біологічного зворотного зв'язку: температурний, електроміографічний (біоструми м'язів), електроенцефалографічний (біопотенціали мозку). Так можна впливати на роботу головного мозку, активізуючи й розслабляючи себе шляхом корекції стану, спостерігаючи на екрані власні ЕЕГ - хвилі, що відходять із різних ділянок мозку [6].

У зв'язку з тим, що людина не може одночасно відчувати тривогу, страх і стан розслаблення, релаксація робить гальмуючу дію на стресову реакцію.

Висновки. У профілактиці стресових станів індивідуальні розходження в релаксації відіграють істотну роль. Донедавна вважалося, що релаксаційні методики є зовсім безпечними, однак зі зростанням їхньої популярності й широти застосування було виявлено деякі небажані побічні ефекти. Цим пояснюється необхідність контролю з боку фахівця-психолога при оволодінні методиками психічної саморегуляції тими особами, чия професійна діяльність здійснюється в екстремальних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белик Я.Я. Психическая саморегуляция в экстремальных условиях деятельности. М., Наука, 1989. - 145 с.
2. Гримак Л.П. Резервы человеческой психологии. – М.:

Политиздат, 1987. – 231 с.

3. Китаев-Смык Л.А. Вероятностное прогнозирование и индивидуальные особенности реагирования человека в экстремальных ситуациях. – В кн.: Вероятностное прогнозирование в деятельности. М., МГУ, 1977. – 341 с.

4. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 276 с.

5. Медведев В.И. Психологические реакции человека в экстремальных условиях – В кн.: Экологическая физиология человека. Адаптация человека к экстремальным условиям среды. М., МГУ, 1979. – 290 с.

6. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 345 с.

7. Столяренко А.М. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних дел. М., МГУ, 1987. 87 с.

8. Тигранян Р.А. Стресс и его значение для организма. – М.: Наука, 1988. – 120 с.

УДК 343.915

Мелоян А.Е., к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології, Слов'янський державний педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ

У статті розкриваються концептуальні проблеми стресів і конфліктів у сучасних психологічних дослідженнях. Автором аналізуються також особливості прояву стресостійкості в конфліктних ситуаціях, що ведуть до психологічної кризи у студентів-психологів.

Ключові слова: стресостійкість, конфліктні ситуації, професійна діяльність.

Дослідження конфліктної поведінки стало **актуальним** у

зв'язку з соціально-економічними змінами у країні. Сучасні психологічні дослідження вказують на те, що у цьому зв'язку емоційні напруги, перевантаження з'являються у людей значно частіше. Це, у свою чергу, призводить до виникнення стресових ситуацій. Психологи вважають, що коли людина стикається з перешкодою в реалізації важливої життєвої мети та не може упоратися з цією ситуацією за допомогою звичних засобів, то вона потрапляє у кризову ситуацію. Низька стресостійкість у конфліктній ситуації також сприяє виникненню психологічної кризи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стрес (з англ. тиск, напруга) - поняття, яке використовують для позначення широкого кола станів людини, що виникають як відповідь на різноманітні екстремальні впливи (стресори) [6]. Початок створенню концепції стресу поклав канадський учений Ганс Сельє в 1936 році. Г. Сельє узагальнив поняття стресу, що змусило вчених переглянути загальноновизнані погляди на взаємодію людини з навколишнім середовищем. Виявилось, що поряд зі специфічними відповідями організму на той чи інший вплив, мають місце загальні реакції, пов'язані з активністю гормональної системи. Учений прийшов до зіткнення про існування загального адаптаційного синдрому, який готує організм до зустрічі зі зміненими умовами середовища. Головну роль у виникненні цього синдрому відіграє стрес. Г. Сельє визначив стрес як неспецифічну відповідь організму на будь-яку пред'явлену йому вимогу [5].

Стрес – явище, в якому нерозривно переплетені фізіологічні, психологічні механізми. Одним з найбільш цікавих аспектів вивчення стресу є аналіз процесу реагування на екстремальний вплив. Його принциповий механізм відбитий в описанні Г. Сельє у послідовності основних етапів розвитку загального адаптаційного синдрому. Ним виділено початкову стадію "тривоги", що настає безпосередньо за екстремальним впливом, що виражається в різкому падінні опірної функції організму, стадію опору, що характеризується актуалізацією адаптаційних можливостей, та стадію "виснаження", якій відповідає стійке зниження

резервів організму. При аналізі досить складних життєвих ситуацій фізіологічна інтерпретація цих стадій обов'язково „збагачується” психологічним змістом. Розгорнутий процес подолання труднощів може бути представлений спектром якісно неоднорідних за когнітивними та емоційними проявами станів "відповіді на стрес", у випадку неадекватності кожного з них виникають специфічні негативні наслідки.

В наш час багато дослідників припускають, що фізіологічна реакція людини визначається не тільки наявністю стресора, але й його психологічним впливом на особистість. Згодом це визначення було доповнене - психологічний стрес став розглядатися як процес, у якому вимоги середовища розглядаються особистістю, виходячи з ресурсів ймовірності розв'язання проблемної ситуації, що виникла, та визначає індивідуальні розходження в реакції на стресову ситуацію.

Стійкість людини до виникнення різних форм стресових реакцій визначається насамперед індивідуально - психологічними особливостями і мотиваційною орієнтацією особистості. Слід зазначити, що екстремальний вплив не завжди змінює ефективність виконуваної діяльності. У протилежному випадку взагалі було б неможливе успішне подолання труднощів, що виникають при ускладненні умов. Однак робота у стресогенній ситуації обов'язково призводить до додаткової мобілізації внутрішніх ресурсів, що може мати несприятливі відстрочені наслідки. Типові хвороби "стресової етіології" - серцево-судинні патології, виразка шлунку, психосоматичні розлади, неврози, депресивні стани - дуже характерні для різних сучасних видів виробництва й управлінської діяльності. У зв'язку з цим важливими є прикладні дослідження індивідуальної стійкості людини до стресу і, як наслідок цього, до розвитку патологічних станів. У рамках когнітивного напрямку стресові події - це потенційні руйнівники базових уявлень людини про світ і про себе. Патологічні реакції на стрес - малоадаптивні відповіді подолання і ушкодження цих базових уявлень. Ці уявлення формуються в ході онтогенезу, пов'язані з задоволенням потреби в безпеці складають Я-теорію (Епштейн). У ситуації сильного стресу відбува-

ється блокування Я-теорії. Хоча блокування Я-теорії - це малоадаптивний наслідок стресового впливу, він сам по собі може бути адаптивним, тому що являє собою можливість для більш ефективної реорганізації Я-системи. Малоадаптивне подолання стресової ситуації включає генералізацію страху, гніву, дисоціацію, постійне відігрівання травми. Причина малоадаптивного подолання стресів, згідно з Епштейном, полягає у негнучкості, некоригованості когнітивних схем [8].

Інформаційна концепція стресу, розроблена Горовицем, є спробою синтезу когнітивної, психоаналітичної і психофізіологічної моделей. Стрес викликає масив внутрішньої і зовнішньої інформації, основна частина якої не може бути узгодженою з когнітивними схемами. Відбувається інформаційне перенавантаження. Неопрацьована інформація переводиться зі свідомості в несвідоме, але зберігається в активній формі. Відповідно до принципу уникання болю, людина прагне зберегти інформацію в несвідомій формі, але відповідно до тенденції до завершення, з часом травматична інформація стає свідомою як частина процесу інформаційної обробки. При завершенні інформаційної обробки досвід стає інтегрованим, травма більше не зберігається в активному стані. Біологічний фактор, як і психологічний, залучені у цієї послідовності. Феномен розвитку такого роду реагування – це нормальна реакція на шокуючу інформацію. Ненормальні інтенсивні реакції, які є неадаптивними, блокують пророблення інформації і вбудовування в когнітивні схеми індивіда [9].

Згідно з психосоціальним підходом, модель реагування на стрес є багатофакторною і необхідно враховувати значущість кожного фактора в розвитку загальної реакції на стресову ситуацію. Автори даного напрямку - Р. Грін і Б. Вілсон – підкреслюють необхідність врахування факторів навколишнього середовища: фактора соціальної підтримки, фактора стигматизації, демографічного фактора, культурних особливостей, додаткових стресів [5]. У межах екзистенційного підходу вплив стресу розглядається як особиста беззахисність, загроза існуванню людини, яка залежить від рівня визнання особистості

іншими людьми, від їх оцінювальних ставлень (А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс) [7].

Представники гештальт-психології тлумачать стрес як утруднення дихання людини під час заблокованого збудження внаслідок емоційних реакцій на фрустраційну ситуацію, яка викликається незавершеним „гештальтом“ (К. Левін, Ф. Перлз) [7].

Конфлікти охоплюють усі сфери життєдіяльності людей, усю сукупність соціальних відносин, соціальної взаємодії. Конфлікт по-суті являє собою один з видів соціальної взаємодії, суб'єктами та учасниками якої виступають окремі індивіди, великі й малі соціальні групи та організації. Конфліктна взаємодія передбачає протиборство сторін, тобто дії, спрямовані одна проти одної.

Причинами зіткнення можуть бути різноманітні проблеми життя: матеріальні ресурси, найважливіші життєві установки, владні повноваження, статусно-рольові відмінності у соціальній структурі, особистісні (емоційно-психологічні) відмінності тощо.

Конфлікт (від лат. зіткнення) означає зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок чи поглядів учасників взаємодії.

У наш час склалось два підходи до розуміння конфлікту. Один визначає конфлікт визначається як зіткнення сторін, думок, сил, тобто досить широкий. При такому підході конфлікти мають місце в неживій природі. Інший підхід полягає у розумінні конфлікту як зіткнення протилежних цілей, зацікавлень, позицій, думок, поглядів опонентів. Тут припускається, що суб'єктом конфліктної взаємодії може бути або окрема особа, або група людей. В.Н. Кудрявцев дає наступне трактування даного поняття: "конфлікт – це прояв об'єктивних чи суб'єктивних протиріч, що виражаються у протиборстві сторін" [2; 3].

В.Р. Віснін під конфліктом пропонує розуміти „зіткнення протилежно спрямованих тенденцій у психіці окремої людини, у взаємовідносинах людей та їх формальних і неформальних об'єднань, що обумовлено різницею у поглядах, позиціях та інтересах" [1, 395]. О.М. Громова визначає конфлікт як „активні взаємоспрямовані дії кожної зі сторін для реалізації своїх цілей, за-

барвлені сильними емоційними переживаннями" [2, 61].

А.Я. Анцупов визначає конфлікт як "найбільш гострий спосіб вирішення протиріч, що мають значення та виникають у процесі взаємодії, звичайно супроводжуються негативними емоціями" [2, 81]. Він пропонує наступні підходи до вивчення міжособистісних конфліктів:

1. Міждисциплінарний підхід, який повинен об'єднати в єдину систему всі практично ізольовані дослідження конфлікту, які ведуться окремими науками. Даний підхід може здійснити міждисциплінарна наука - конфліктологія, об'єктом якої є конфлікт в цілому.

2. Системний підхід повинен забезпечити системність вивчення конфлікту з середини кожної з наук, яка займається вивченням даного біосоціального явища.

3. Особистісно-соціально-діяльнісний підхід. Будь - які конфлікти у групі неможливо зрозуміти без урахування індивідуально-психологічних умов, у яких виник і протікає конфлікт, без розуміння спільної життєдіяльності людей як фактора, що визначає зміст, динаміку та інші характеристики конфліктів між ними.

Отже, дослідження конфлікту передбачає аналіз об'єктивних і суб'єктивних факторів, які визначають основні його характеристики.

1. Емпіричний підхід підвищує ефективність практичних рекомендацій щодо врегулювання конфліктної взаємодії.

2. Ситуативний підхід як одиниця дослідження має аналіз конфліктної взаємодії, яка має певні часові та просторові межі, а також обумовлений набір змістовних характеристик конфлікту.

3. Соціологічний підхід розглядає конфлікт як зіткнення об'єктивних та суб'єктивних суперечностей.

Аналіз теоретичних та методологічних джерел, присвячених проблемі конфлікту, виявив існування різноманітних поглядів на цей предмет, недостатню чіткість вироблених понять та

термінології. В зарубіжній та вітчизняній психології зазначений феномен розглядається виходячи з теорії особистості, яка існує в тій або іншій психологічній школі. Прибічники психо-аналітичної концепції конфлікту акцентують свою увагу на його біо-психологічному трактуванні. Гуманістична психологія вважає, що в підґрунті конфліктів лежать протиріччя однакової сили, але протилежного спрямування. Когнітивна психологія розглядає зазначений феномен через когнітивний дисонанс. Прихильники біхевіоризму пояснюють конфлікт як погану звичку, результат помилкового виховання. Необіхевіористи під ним розуміють фрустрацію. Інтераціоналізм зводить це явище до конфлікту ролей. Така неоднозначність поглядів вимагає більш поглибленого розкриття особливостей функціонування конфліктів та пошуку прийомів попередження їх негативного прояву.

Виклад основного матеріалу. З метою вирішення завдань дослідження, нами використано комплекс методів і методик: бесіду, метод експертних оцінок, методику „Копінг - поведінка у стресових ситуаціях” С. Нормана, методику оцінки рівня стресостійкості Фрідман-Розенмана, експрес-діагностику стійкості до конфліктів Н.П. Фетискіна, методику дослідження особливостей реагування в конфліктній ситуації К. Томаса.

Дослідження проводилося на базі Слов'янського державного педагогічного університету, до вибірки було включено 60 студентів четвертого курсу психологічного факультету. В результаті дослідження рівня стресостійкості було виявлено, що 5% майбутніх психологів зовсім не схильні відчувати хвилювання, знервованість, дратівливість у запропонованих ситуаціях, тобто характеризуються високою стресостійкістю, 85% мають середню стресостійкість та 10% - низьку стресостійкість, тобто схильні сприймати широкий діапазон ситуацій як небезпечних для власної самооцінки, переживати різноманітні негативні емоції: напруження, занепокоєння, стурбованість. Крім того, результати проведеного дослідження дали змогу з'ясувати найбільш поширені серед підлітків ситуації, як є потенційними джерелами стресів і здатні викликати хвилювання та знервованість у досліджуваних. Отже, було з'ясовано, що найбільш неприємними

для підлітків є такі ситуації, коли оточуючі втручаються в їх особисте життя (дають непотрібні поради, втручаються в розмови, намагаються повчати). 55% підлітків відзначили ситуації як потенційно стресові, коли хтось підвищує без причини на них голос та інш. 30% опитуваних звернули увагу на ситуації очікування чи неможливості зробити негайно щось важливе. Індивідуальна бесіда показала, що вибрані респонденти схильні відчувати напруження, занепокоєння, стурбованість в ситуаціях, в яких оцінюється їх особистісна адекватність та компетентність. Тестування вони сприйняли як одну з таких ситуацій. З огляду на це, можемо казати про істотний вплив індивідуальних властивостей на результати психодіагностики та анкетування.

У вітчизняній психології опонуюча поведінка (копінг) розглядається як усвідомлена раціональна поведінка, спрямована на усунення стресової ситуації. Умовою копінгу є стрес - стан людини, неспецифічна реакція на фізіологічному, психологічному, поведінковому рівнях, яка з'являється у відповідь на негативні події. Психологічна значущість копінгу у тому, щоб ефективно адаптувати людину до потреб у різних ситуаціях, дозволити оволодіти ними, ослабити, пом'якшити ці потреби, загасити стресову дію ситуації.

Отримані результати (за методикою „Копінг - поведінка у стресових ситуаціях” С. Нормана) вказують на те, що досліджувані майбутні психологи переважно обирають модель копінг-поведінки у стресових ситуаціях, спрямовану на те, щоб вирішити її конструктивними способами (78%). За шкалою копінг-поведінки, орієнтованою на відволікання, було отримано також високі результати (72%). Тобто відволікання від стресової ситуації виступає своєрідним механізмом психологічного захисту. Копінг, орієнтований на уникнення, проявляється лише у 28% випробуваних. Спираючись на дані, отримані в результаті експериментального дослідження особливостей реагування в конфліктній ситуації за методикою К. Томаса, ми можемо зробити висновок про стратегії поведінки майбутніх психологів у ситуаціях конфлікту.

Для 48% майбутніх психологів найбільш характерною

стратегією поведінки в конфліктних ситуаціях є співробітництво. Ця стратегія використовується тоді, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що у повній мірі задовольняє інтереси обох сторін. 43% нашої вибірки в ситуаціях конфлікту використовують стратегію суперництва, зміст якої полягає у прагненні досягти задоволення своїх інтересів за рахунок інтересів іншого. Нести певні „збитки” заради досягнення згоди, тобто вдаватися до стратегії компромісу, здатні 33% майбутніх психологів. Стратегію пристосування, яка характеризується нехтуванням власними інтересами заради інтересів іншого, в конфліктній ситуації обирають 19% нашої вибірки. І лише 14% майбутніх психологів будуть уникати конфліктної ситуації, не прагнучи ні співробітництва, ні досягнення власних цілей.

На основі даних, отриманих в результаті дослідження рівня стійкості особистості до конфліктів за методикою М.П. Фетискіна, ми можемо зробити висновок про те, що здатність протистояти конфліктам у майбутніх психологів сформована на середньому рівні. Середній рівень конфліктостійкості демонструють 57% нашої вибірки. І 23% майбутніх психологів мають здатність протистояти конфліктам, які розвинені на рівні нижче середнього. Це означає, що саме цим студентам притаманна виявлена конфліктність у стосунках з оточуючим світом. Високу здатність протистояти конфліктам демонструє 20% майбутніх психологів, які можуть оптимально організувати свою поведінку у складних ситуаціях соціальної взаємодії, безконфліктно вирішувати проблеми, що виникають у відносинах з іншими людьми.

В результаті кореляційного аналізу нами було виявлено наступне: чим вище стресостійкість у випробуваних, тим вище рівень їх конфліктостійкості ($r=0,67$; при $p<0,01$) у стресових ситуаціях, вони переважно обирають модель копінг-поведінки, спрямовану на те, аби вирішити конструктивними способами ($r=0,55$; при $p<0,01$).

Майбутні психологи, які в конфліктній ситуації орієнтовані на співробітництво, мають більш високі показники стресостійкості

($r=0,048$; при $p<0,01$) і демонструють копінг-поведінку, орієнтовану на відволікання від стресової ситуації ($r=0,51$; при $p<0,01$).

Висновки. Таким чином, складність роботи психолога полягає у необхідності постійного тісного душевного контакту з людиною, глибокого пізнання особистості, поваги до індивідуальності. Це потребує, з одного боку, творчого підходу до праці, а з іншого - точності професійного впливу, який є запорукою його ефективності. Такий підхід висуває особливі вимоги не лише до якості засвоєння знань, умінь, навичок, а й до особистісного розвитку психолога, його когнітивних, емоційно-вольових та комунікативних якостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веснин В.Д. Практический менеджмент персонала: Пособие по кадровой работе. - М.: Юристъ, 1998. - 548с.
2. Громова О.Н. Конфликтология. - М.: Ассоциация авторов и издателей "Тандем". Издательство ЭКМОС, 2000. - 320с.
3. Дмитриев Л.И., Кудрявцев В.Н., Кудрявцев Н.В. Введение в общую теорию конфликтов. - М., 1993. - 312с.
4. Панин Л.Е. Биохимические механизмы стресса. Новосибирск: Наука, 1983. - 232с.
5. Психические состояния /Сост. и общая редакция Л.В. Куликова. - СПб.: Питер, 2000.- 512с.
6. Психологический словарь / Ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещеряков. 2-е изд. М., 1996.- 405с.
7. Психология эмоций. Тексты / Ред. В.К. Виллюнас. М., 1984.- 375с.
8. Психология психических состояний: Сб. науч. статей. Вып. II. Казань.- 1998.- 175с.
9. Фурдуй Ф.И. Физиологические механизмы стресса и адаптация при остром действии стрессовых факторов. Кишинев: Штиинца, 1986. - 239с.

УДК 159.98

Мілорадова Н.Е., к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології ХНУВС

СПЕЦИФІКА СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФАКТОРИ, ЩО ЇЇ УСКЛАДНЮЮТЬ

У статті розглядається специфіка слідчої діяльності та визначаються деякі фактори, що ускладнюють та знижують ефективність діяльності слідчих підрозділів. Постійне виконання службових обов'язків передбачає наявність об'єктивних труднощів і необхідності серйозних обмежень: замалу кількість часу для спілкування з рідними та друзями; необхідність відмови від деяких потреб та бажань заради службових інтересів; специфічне коло спілкування, що найчастіше складається з осіб, які беруть участь у розслідуванні злочинів, а це накладає відбиток на стиль спілкування з іншими особами.

Ключові слова: ефективність діяльності, суб'єктивні та об'єктивні фактори.

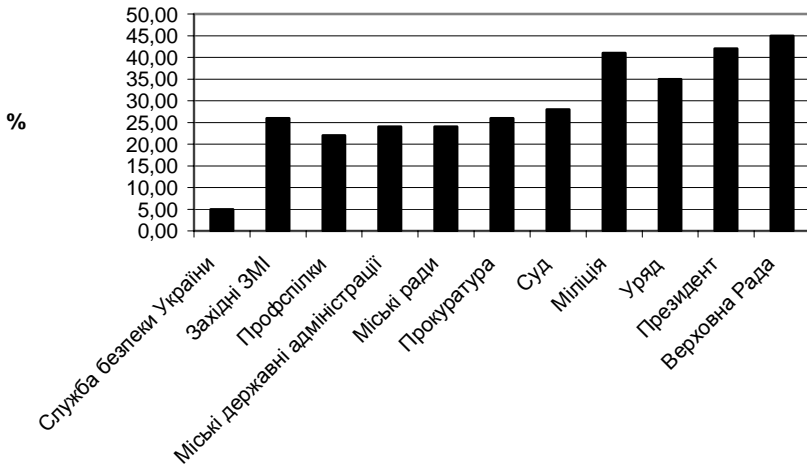
Актуальність дослідження обумовлена, з одного боку, зростаючими вимогами суспільства та держави до ефективності діяльності правоохоронних органів, а з іншого – екстремальним та напруженим характером професійної діяльності працівників міліції. Це потребує всебічного аналізу специфіки діяльності правоохоронних органів та залучення цих досліджень для підвищення рівня працездатності представників силових структур.

Різні аспекти діяльності правоохоронних органів взагалі та слідчих підрозділів зокрема розглядали у своїх роботах такі вчені як О.Р. Ратінов, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько, В.В.Юстицький, В.Г. Андросюк, О.М. Столяренко, М.І.Єнікєєв, Г.Г. Шиханцов, О.В. Тімченко, А.Потеряхін, В.К. Дуюнов, М.І. Порубов, М.В. Костицький та багато інших.

Мета нашої роботи полягає у розгляді специфіки слідчої діяльності та визначенні деяких факторів, що ускладнюють та знижують ефективність діяльності слідчих підрозділів.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з високим рівнем кримінальної небезпеки та нестабільним соціально-економічним становищем у суспільстві виникає феномен часткової відмови деяких соціальних інститутів держави від реалізації своєї основної функції – обслуговування суспільних інтересів, що співпадає з соціальним очікуванням. Тому і виникає потреба всебічного вивчення діяльності органів внутрішніх справ, зокрема слідчих підрозділів, не тільки “зовні” (вивчення громадської думки), але й “зсередини”, тобто дослідження поглядів самих працівників на особливості своєї професійної діяльності.

За даними соціологічних опитувань [4; 5; 6], що були проведені різними організаціями, протягом останніх років (фонд “Демократичні ініціативи”, центр “Социс”), погляди населення України щодо довіри деяким державним інститутам розташовуються приблизно таким чином: Верховній Раді України не довіряє – 45% населення, Президенту України – 42% й міліції – 41%. Решта позицій розподілилася залежно з наданою схемою (рис.1).

Рис. 1 - Розподіл довіри населення України до державних інститутів

За рівнем недовіри з боку населення України міліція посі-

дає третє місце. Далі її „наздоганяють” суд – 28% та прокуратура – 26%. Таке ставлення громадян до правоохоронних органів насторожує та заставляє замислитись щодо причин та умов подібної ситуації у суспільстві. Крім цього, в результаті наукових досліджень та опитувань склався досить суперечливий соціологічний портрет працівника міліції в цілому та слідчого зокрема, а саме: грубий, байдужий, з низьким культурним та професійним рівнем, корумпований, але при цьому досить сміливий та енергійний – так вважає близько 30% населення України.

Таке ставлення до захисників правопорядку, окрім соціально-економічних умов, має ще й історичні корені та соціально-психологічні передумови, а саме: низька правова культура населення, у тому числі й працівників органів внутрішніх справ; сприйняття працівників міліції та інших силових структур насамперед як виконуючих тільки каральну функцію та функцію припинення злочину; довічна, історично складена слов'янська опозиція до існуючої влади та до всіх її інститутів; високий рівень проникнення у суспільну свідомість моралі злочинного світу, тюремних звичаїв, блатної лексики і, як наслідок цього, - негативне ставлення до органів внутрішніх справ в цілому та слідчих підрозділів зокрема [3].

Також однією з вагомих причин негативного ставлення населення до працівників правоохоронних органів є порушення прав громадян та необґрунтоване застосування недопустимих методів психологічного впливу, фізичного насильства тощо.

Робота слідчого дуже різноманітна і складна, має цілу низку рис, що відрізняє її від праці людей більшості інших професій. Постійне виконання службових обов'язків передбачає наявність об'єктивних труднощів і необхідності серйозних обмежень: замалу кількість часу для спілкування з рідними та друзями; необхідність відмови від деяких потреб та бажань заради службових інтересів; специфічне коло спілкування, що найчастіше складається з осіб, які беруть участь у розслідуванні злочинів, а це накладає відбиток на стиль спілкування з іншими особами.

Необхідно виділити основні психологічні детермінанти, що

зумовлюють високий рівень напруженості професійної діяльності слідчого:

- *правова регламентація*, що обмежує свободу слідчих, підпорядковуючи їхню діяльність чітко встановленим нормам закону, і не може простягатися далі оперування вже сформульованим у законі вимогам і порядком діяльності;

- *високий рівень відповідальності* за результати діяльності, ступінь ризику для власного життя та турбота за безпеку інших також сприяє формуванню напруженого психологічного стану слідчого;

- *дефіцит часу*, що регулює діяльність і визначає для неї суворий режим, психологічно впливає на слідчого, роблячи його працю більш напруженою;

- *насиченість діяльності негативними стресовими ситуаціями*, конфліктність діяльності, складність професійних задач, а також постійна взаємодія з особами, які скоїли злочин.

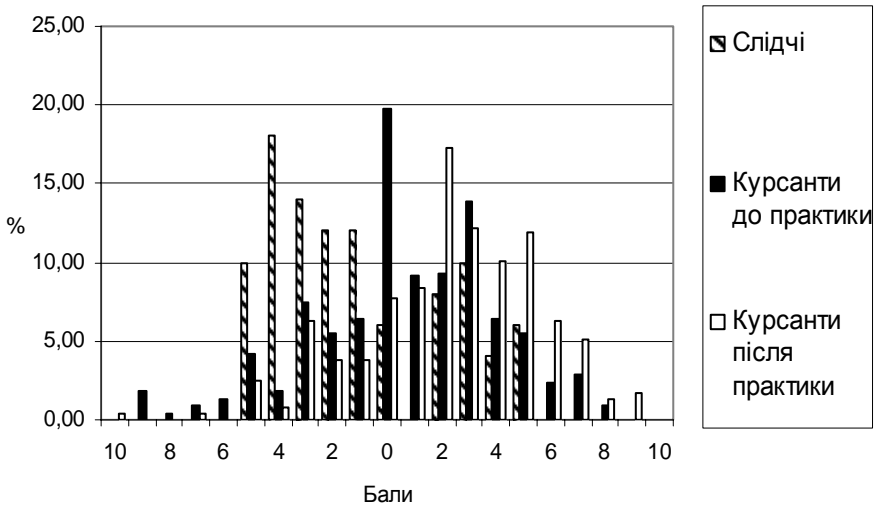
Для виявлення деяких особливостей професійної діяльності слідчих нами було проведено низку експериментальних досліджень серед курсантів випускних курсів Національного університету внутрішніх справ та слідчих.

Результати опитування слідчих та курсантів випускних курсів юридичного факультету показали зростання серед працівників слідчих підрозділів негативних змін в їхній діяльності, що відображено на рис. 2.

Результати проведеного опитування показали, що слідчі, звертаючи увагу на погіршення роботи своїх підрозділів, виокремлюють декілька груп факторів, що сприяють такому становищу. Ранжування причин, що ускладнюють роботу слідчого, за результатами анкетування слідчих, показало такий їх розподіл:

- 1) недостатнє грошове утримання;
- 2) слабка матеріально-технічна забезпеченість;
- 3) забезпечення високих показників праці;
- 4) низький рівень соціально-побутових умов;
- 5) незадоволеність організацією праці;
- 6) низький рівень професіоналізму;

- 7) слабкий підбір кадрового апарату;
- 8) виконання непритаманних функцій;
- 9) недосконалість існуючих законів;
- 10) неукомплектованість кадрами;
- 11) страх постраждати від злочинця;
- 12) робота у комерційних структурах;
- 13) слабкий контроль з боку керівництва.

Рис. 2 - Суб'єктивне сприйняття працівниками ОВС динаміки змін у діяльності слідчих підрозділів

Порівняльне ранжування причин, що ускладнюють роботу слідчого, за результатами анкетування курсантів як до проходження практики, так і після неї також не виявило істотних розбіжностей, що свідчить про достатньо високий рівень сформованості уявлень молодих спеціалістів про труднощі і проблеми практичної діяльності. Це відображено у табл. 1.

Порівнюючи оцінки слідчими та курсантами значущості досліджених причин, що негативно впливають на діяльність слідчого, ми прийшли до таких висновків.

1. Група причин, що пов'язана з вирішенням матеріальних

проблем, посідає перше місце серед перелічених факторів практично у всіх респондентів.

2. Чіткі розбіжності у виборі простежуються при оцінюванні значущості фактора “необхідність забезпечення високих показників праці”. А саме, слідчі – 52% респондентів оцінили значущість цього фактора в 10 балів за десятибальною шкалою оцінки. Досліджувані курсанти як до проходження практики, так і після неї, вважають, що цей фактор не має досить сильного негативного впливу на діяльність слідчого. Це відображено у табл. 1 та на рис. 2. Розподіл відповідей на шкалі оцінювання достатньо рівномірний:

– до практики 16,8% респондентів вибрали 10 балів значущості, 21,5% – 1 бал, частота вибору інших балів на шкалі значущості становить приблизно 9%;

– після практики не виявлено істотних змін у виборі респондентів, а саме, 16,8% оцінили значущість в 10 балів, 11,7% – в 1 бал, частота вибору інших балів на шкалі значущості становить приблизно 9%.

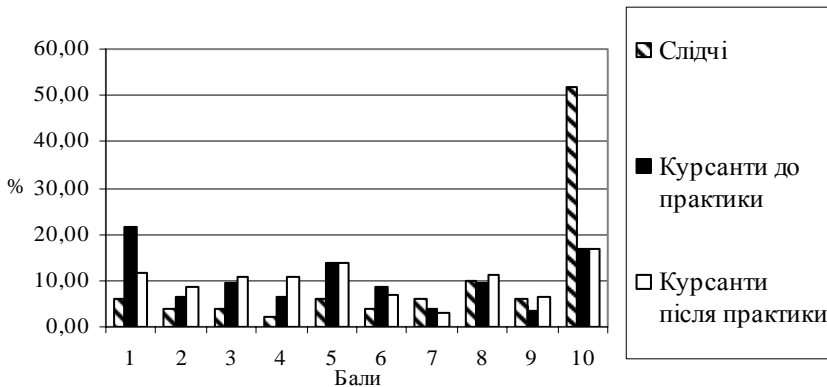
Таблиця 1.

Порівняння значущості причин, що ускладнюють роботу слідчого, в уявленні курсантів до та після проходження практики у слідчих підрозділах

№	До практики	Після практики
1	недостатнє грошове утримання	недостатнє грошове утримання
2	слабка мат-технічна забезпеченість	слабка мат-технічна забезпеченість
3	низький рівень соціально-побутових умов	низький рівень соціально-побутових умов
4	незадоволеність організацією праці	незадоволеність організацією праці
5	забезпечення високих показників	забезпечення високих показників
6	виконання непритаманних функцій	виконання непритаманних функцій
7	низький рівень професіоналізму	недосконалість існуючих законів
8	недосконалість існуючих законів	робота у комерційних структурах
9	слабкий підбір кадрового апарату	слабкий контроль з боку керівництва
10	робота у комерційних структурах	слабкий підбір кадрового апарату
11	неукомплектованість кадрами	низький рівень професіоналізму
12	слабкий контроль з боку керівництва	страх постраждати від злочинця

13	страх постраждати від злочинця	неукомплектованість кадрами
----	--------------------------------	-----------------------------

Дані, представлені на рис.3 свідчать, що у курсантів ще недостатньо досвіду та практичних навичок для усвідомлення негативного впливу фактора “забезпечення високих показників праці” на якість роботи слідчих. Вже протягом п’яти років роботи у практичних органах молоді працівники реально зустрічаються з таким негативним явищем, як прагнення до збільшення показників розкриття злочинів. Це негативно відбивається на стилі та якості роботи слідчого і стає однією з причин застосування недопустимих методів впливу для отримання інформації.

Рис. 3 - Порівняння значущості фактора “забезпечення високих показників праці” в різних групах досліджуваних

За результатами опитування всіх респондентів такі фактори, як “слабкий контроль з боку керівництва за службовою діяльністю”, “побоювання постраждати від злочинця” та “робота у комерційних структурах”, на їхню думку, мінімальною мірою утруднюють професійну діяльність слідчого та не мають негативного впливу на її ефективність.

За результатами анкетування та стандартизованого інтерв’ювання слідчих нами було виокремлено ще одну групу причин, що ускладнюють роботу слідчих, так звану протидію при розслідуванні злочину. Це пов’язано з особливостями та специфі-

кою практичної діяльності слідчого, а саме з комунікативною, організаційною та розшуковою сторонами цієї діяльності.

Взаємодії у кримінальному судочинстві притаманні складність, багато-спрямованість та своєрідність, тому що, як говорить О.Р. Ратінов: "...тут перехрещуються не співпадаючі інтереси діаметрально протилежних сторін" [10]. Тактичне завдання розслідування полягає у виробленні такої лінії поведінки, за якої слідчий обійняв би положення лідера щодо несприятливих дій осіб, зацікавлених у результатах розслідування. Але це є певною ідеальною моделлю, оскільки на практиці професійна поведінка слідчих не завжди є зразком прагнення до безконфліктних стосунків із громадянами, зокрема, з процесуальними особами. Тому слідчі вказують на такий фактор, що негативно впливає на хід процесу розслідування та ускладнює діяльність – учинення протидії слідству. Правосуддя, втручаючись в особисте життя людини, вносить зміни в його мотиваційну спрямованість, емоційну сферу, стосунки. Це викликає адекватну поведінкову реакцію (протидію). Таким чином, більшість дослідників вважає, що достатньо розповсюдженою причиною протидії з боку інших учасників процесу розслідування злочину є сприйняття діяльності слідчого як досадливого фактора, що заважає особистій діяльності [1; 3; 7; 10].

У професійній діяльності слідчого є специфічними, в першу чергу, підстави протиріч. Так, виявлення ознак злочину породжує перевірочні дії та досудове розслідування, що пов'язано з отриманням інформації від людей, які в тій чи іншій якості залучені до цього процесу та в силу вимог закону повинні співпрацювати зі слідчим. Такий обов'язок не завжди викликає позитивну реакцію з боку учасників процесу розслідування.

Проведені нами експериментальні дослідження слідчих із використанням анкетування та стандартизованого інтерв'ювання показали, що більше 70% підслідних чинять протидію слідству. Ця протидія виступає у різноманітних формах. На основі аналізу матеріалів кримінальних справ, результатів стандартизованого інтерв'ювання, бесід можна виокремити такі форми

протидії: ухилення (завуальована відмова брати участь у розслідуванні злочину); опір (відверта відмова виконувати законні вимоги слідчого); перешкода (протидія шляхом застосування активних дій). Ухилення може виявлятися у хибній заяві про свою необізнаність про якийсь факт для формування у слідчого уявлень про свою недієздатність як свідка. Опір знаходить вираження у відмові участі у слідчих діях, невмотивованій відмові вини, відмові давати показання (“не хочу”). Це погоджується з результатами досліджень таких науковців, як Т.Е. Арілов, О.Я. Баєв, Є.У. Бабаєв та інш., які підкреслюють, що змістом засобів перешкоджання є спрямування слідства на хибний шлях [1; 2; 3]. Для цього може використовуватися дезінформація, надання неправдивих свідчень, “легендування” подій, інсценування, фальсифікація доказів, утворення хибного алібі, підштовхування інших учасників процесу до змін або висловлювання неправдивих свідчень, самообмова, хибне зізнання у злочині, приховування доказів та інш.

За нашими даними, прояви протидії слідчим визнало 44% із 50 досліджених підслідних. Серед форм протидії визначено такі: відмова від надання свідчень, посилення на невірну поведінку потерпілого та обставини, відмова від очевидних фактів, надання неправдивих показань, трактування фактів та обставин на свою користь, посилення на можливість здійснення злочину іншою особою, обмова інших осіб.

Наведені дані, аналіз матеріалів кримінальних справ та інтерв'ювання слідчих та підслідних показали, що усвідомлена протидія (відмова від надання свідчень, невмотивоване заперечення фактів, надання неправдивих свідчень) визнається у 60% випадків розслідування злочинів.

Таким чином, за результатами досліджень все різноманіття причин, що ускладнюють професійну діяльність слідчого, можна поділити на декілька груп.

Перша група причин пов'язана з низьким рівнем матеріально-технічної забезпеченості діяльності, недостатнім грошовим утриманням та незадоволеністю соціально-побутовими умовами життя. Висока частота вибору значущості в 10 балів за десяти-

бальною шкалою цих факторів як курсантами, так і слідчими свідчить про те, що більше 50% досліджених вважають, що вирішення цих проблем позитивно вплине на підвищення результативності професійної діяльності слідчого.

Друга група причин пов'язана з побоюванням постраждати від рук злочинців, тривогою як за своє життя, так і за життя своїх близьких. Частота розподілу відповідей за десятибальною шкалою оцінки значущості цих факторів досить висока та стабільна як у слідчих, так і у курсантів, що свідчить про наявність стійкої групи працівників, які вважають значущим негативний вплив цієї групи факторів на свою діяльність.

Третя група причин включає фактори, пов'язані з питаннями якісного кадрового забезпечення слідчих підрозділів: слабкий підбір кадрового апарату, неукомплектованість кадрами, низький рівень професіоналізму працівників слідчих підрозділів. Частота розподілу відповідей за десятибальною шкалою оцінки значущості цих факторів досить висока – приблизно 18% слідчих та 8% курсантів (оцінили значущість цього фактора в 10 балів) вважають, що підвищення рівня професійної підготовки працівників слідчих підрозділів сприятиме підвищенню результативності діяльності. Серед слідчих: неукомплектованість кадрами (16,7% - оцінили значущість фактора в 10 балів); низький рівень професіоналізму (20% - оцінили значущість фактора в 10 балів); слабкий підбір кадрового апарату (20% - оцінили значущість фактора в 10 балів). Така тенденція свідчить про недостатність та “вимивання” професійного ядра у слідчих підрозділах.

Четверта група причин об'єднує фактори, що пов'язані з організацією праці слідчих. До цієї групи відносяться такі причини: незадоволеність умовами організації праці, необхідність забезпечення високих показників праці, недосконалість існуючого законодавства, виконання непритаманних функцій, робота в комерційних структурах. Серед досліджуваних слідчих частота вибору фактора “необхідності забезпечення високих показників” значно вища, ніж інших факторів, а саме, 52% респондентів оцінили ступінь його негативного впливу на діяльність слідчого у 10 балів.

П'ята група причин пов'язана зі специфікою професійної діяльності слідчого. В силу виникнення протиріч, зіткнення протилежних інтересів у багатьох випадках спостерігаються ситуації вчинення протидії слідству, що негативно впливає на хід розслідування кримінальної справи.

За результатами проведених досліджень було зроблено наступні **висновки**. А саме:

1. Слідча діяльність є специфічною формою діяльності, що входить до групи професій "людини-людина". Їй притаманні деякі психологічні особливості, які зумовлюють високий рівень напруженості роботи слідчого та негативно впливають на її ефективність.

2. Одержані нами результати досліджень вказують на існування низки об'єктивних та суб'єктивних умов, що негативно впливають на результативність слідчої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арилов Т. Э. Формы и виды противодействия установлению истины при расследовании преступлений // Правовые проблемы деятельности органов внутренних дел в современных условиях. Труды Академии МВД СССР - М., 1992. – 210 с.

2. Бабаева Е.У. Противодействие предварительному следствию и пути его преодоления // Российский следователь. – 2001. - №6. – С. 7-9.

3. Баев О.Я. Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – 160 с.

4. Болотова В.А. Состояние общественного мнения о милиции и его влияние на эффективность взаимодействия населения с органами правопорядка // Вестник МСУ. – 2000. – Т.3, № 2. – С. 32-34.

5. Жуков И. Возвращение доверия населения к милиции – задача политическая // Закон и право. – 2002. – № 8. – С. 54-55.

6. Газета "Информационный еженедельник НЭП". – 2004, №7.

7. Общая, социальная и юридическая психология: Учебник для вузов / М.Еникеев. – СПб.: Питер, 2003. – 752 с.

8. Охременко О. Экстремальные состояния в профессиональной деятельности // Персонал. – 2002. - №3. – С. 65-67

9. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учебное пособие / Под ред. Г.В. Дубова и А.В. Опалева. - 2-е изд., испр. и доп. – М.: «Щит – М», 2001. – 384 с.

10. Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1988. – 114 с.

11. Тімченко О.В. Оцінка напруженості праці та фізіологічна «вартість» основних видів діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д. – К.: 2001, т. III, ч.7. – С. 222 – 229.

УДК 338.24

Назаров О.О., к. психол. н., доцент, перший проректор з навчально-методичної роботи УЦЗУ

Євсюков О.П., начальник Управління освіти та науки МНС України

ДЕЗАДАПТИВНІ НЕРВОВО-ПСИХІЧНІ СТАНИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ПРАЦІВНИКІВ МНС УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВИКОНАННЯ ЗАДАЧ З ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Проведено аналіз чинників, що викликають негативні нервово-психічні стани у працівників МНС України, дезадаптаційні процеси, які суттєво погіршують здоров'я, знижують стресостійкість та можуть призводити до зменшення рівня ефективності діяльності.

Ключові слова: негативні нервово-психічні стани, дезадаптаційні процеси, стресостійкість.

Актуальність теми. Дезадаптивні нервово-психічні стани в контексті сучасної психологічної науки і нашого дослідження, об'єктом якого є працездатні особи, ми розглядаємо як частину

більш загального поняття – “граничний функціональний стан” [1; 4; 12]. При цьому, як відомо, виходячи із сучасних уявлень про формування функціональних станів, вони можуть бути класифіковані за надійністю та ціною діяльності, ступенем напруження регуляторних механізмів гомеостазу, адекватністю відповідної реакції організму вимогам діяльності, що виконується [6; 7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На підставі ціни та надійності професійної діяльності В.С. Новиков і В.Ю. Чепрасов [8] поділяють усі функціональні стани на дві великі групи: допустимі (тобто “дозволені”, наприклад, – втома, емоційне напруження) та недопустимі (“заборонені”, наприклад, перевтома, емоційне або нервово-психічне перенапруження).

Залежно від ступеня напруження регуляторних механізмів гомеостазу розрізняють нормальні, граничні і патологічні функціональні стани. У цій класифікації наявні, головним чином, не діяльнісні категорії (ціна, надійність), а такі як гомеостаз, здоров'я та хвороба. При цьому ми дотримуємося думки П.К. Анохіна [2; 3] і розглядаємо гомеостаз як сукупність скоординованих реакцій, які забезпечують підтримання або відновлення сталості внутрішнього середовища організму.

Виходячи з такого підходу, до нормальних функціональних станів слід зараховувати ті, за яких зберігається заданий рівень діяльності, а її психофізіологічна ціна не перевищує можливостей гомеостазу. При патологічних функціональних станах необхідна професійна надійність не забезпечується, а її ціна перевищує можливості гомеостазу. Граничні функціональні стани характеризуються зниженням професійної та функціональної надійності або неадекватністю їх ціни параметрам гомеостазу. Ці стани є за своєю суттю перехідними, які свідчать про наявність дезадаптації [1; 11].

О.Ю. Александровський [1] і О.Г. Маклаков [5] відзначають, що основою формування та розвитку граничних функціональних станів є порушення діяльності регуляторних механізмів, які тривалий час можуть не відбиватися на працездатності. У цьому зв'язку граничні функціональні стани можуть

бути допустимими (адаптивними) і недопустимими (дезадаптивними) [13]. Отже, дезадаптивні нервово-психічні стани слід розглядати як граничні донозологічні функціональні стани з ознаками динамічного розузгодження та вираженим порушенням систем гомеостатичного регулювання.

До подібних (але не тотожних) понять належать насамперед нервово-психічні захворювання, нервово-психічні розлади, нервово-психічні порушення. Перші з них містять досить широке коло чітко позначених нозологічних форм захворювань психоневрологічного і психіатричного плану. Другі – нервово-психічні розлади – містять нозологічні форми захворювань, переважно гострого психогенного генезису (наприклад, неврози, неврастенії, психози та психопатії).

Щодо терміну “нервово-психічні порушення”, то він, на наш погляд, характеризує ступінь та характер тих чи інших змін нервово-психічної сфери людини, які можуть мати як стійкий (при захворюваннях), так і зворотний (при нервово-психічних станах) характер.

На думку науковців, нервово-психічні порушення нерідко розпочинаються з нервово-психічної нестійкості. Під цим терміном розуміється схильність особистості до зривів діяльності нервової системи при фізичному і психічному напруженні [10, С.11]. Вона характеризується змінами психічних станів, які при психічних, емоційних, а нерідко і фізичних навантаженнях порушують раціональну, адекватну поведінку. Іншими словами, це означає, що поведінка людини перестає відповідати ситуації.

До цього часу окремо, самостійно, комплексно важливі проблеми визначення у фахівців пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів МНС України дезадаптивних нервово-психічних станів не були предметом спеціального теоретичного вивчення та узагальнення; у наукових дослідженнях висвітлювались лише окремі її елементи (В.П. Садковий; З.Р. Шайхлисламов та інш.). Необхідність наукової розробки даного питання обумовлюється практичними запитам та потребами системи МНС України, більшість апаратів та підрозділів

якої функціонують на основі застарілих форм та методів роботи з особовим складом, логікою розвитку психології як науки та її достатньо молодого розділу – екстремальної та кризової психології. Виявлення психологічних резервів та напрямів оптимізації діяльності фахівця є необхідною умовою підвищення ефективності діяльності Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Метою роботи є визначення основних дезадаптивних нервово-психічних станів, що виникають у працівників пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів МНС України після виконання складних задач в умовах ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. В нашому дослідженні взяли участь працівники пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, які брали участь у ліквідації надзвичайних ситуацій у м. Алчевську (Луганська обл., 2005 р.) та с. Новобогданівка (Запорізьська обл., 2005 р.).

Для оцінки нервово-психічного стану обстежуваних були проведені: опитування скарг за формалізованими ознаками, оцінка неврологічного стану, психоемоційного стану за допомогою тесту САН, шкали астенії, тесту Прогноз-2, колірного тесту М. Люшера, а також психологічних тестів «Діагностика функціонального стану центральної нервової системи», РРО, виявлення закономірностей, шкали тривожності Спілбергера-Ханіна (скорочений варіант). Отримані результати наведено в табл. 1 та табл. 2.

Як видно з табл. 1, структура показників, що характеризують різні порушення нервово-психічного стану рятувальників, мають виражені риси подібності. З метою уточнення даного висновку, нами було розраховано вибірковий коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між двома групами обстежуваних. Зазначений коефіцієнт розраховувався за формулою (1):

$$\rho_B = 1 - \frac{6 \sum d_i^2}{n^3 - n}, \quad (1)$$

де d_i^2 – квадрат різниці рангів за показником i ;

n – кількість показників нервово-психічного стану.

За табличними даними (див. табл. 1) ми отримали $n=13$,

$$\sum d_i^2 = 71,85, \quad \rho_v = 431,1/2184 = 0,8026.$$

Таблиця 1

Структура порушень нервово-психічного стану у працівників
МНС України

	Показники нервово-психічного стану	Працівники пожежно- рятувальних підрозділів		Працівники аварійно- рятувальних підрозділів		d	d ²
		%	Rm	%	Rm		
1	Функціональні порушення нервової системи	86	1	96	1	0	0
2	Порушення сну	84	2	80	3	1	1
3	Порушення функцій уваги	81	3	78	4,5	1,5	2,25
4	Порушення функцій пам'яті	70	6,5	76	6,5	0	0
5	Порушення процесів логічного мислення	73	5	75	8	3	9
6	Підвищена фізична втомлюваність	68	8	70	9	1	1
7	Підвищена розумова втомлюваність	72	4	76	6,5	2,5	6,25
8	Порушення апетиту	45	10,5	53	11,5	1	1
9	Нестійкість настрою	70	6,5	84	2	4,5	20,2
10	Загальна слабкість	63	9	78	4,5	4,5	20,2
11	Зниження швидкості та точності реакцій (психомоторних функцій)	40	13	59	10	3	9
12	Головний біль, запаморочення, шум у голові	45	10,5	53	11,5	1	1
13	Болі в серці, серцебиття	43	12	48	13	1	1

Таблиця 2.

Структура видів дезадаптивних нервово-психічних станів
у обстежених осіб

	Види дезадаптивних нервово-психічних станів	Працівники пожежно- рятувальних підрозділів		Працівники аварійно- рятувальних підрозділів		d	d ²
		%	Rm	%	Rm		
1	Функціональні порушення нервової системи	86	1	96	1	0	0
2	Порушення інтелектуальних функцій	74	2	76	3	1	1
3	Порушення фізичної працездатності	68	4	70	4	0	0
4	Зниження психомоторних функцій	40	6	59	6	0	0
5	Порушення психоемоційної сфери	70	3	84	2	1	1
6	Психосоматичні порушення	56	5	62	5	0	0
	Разом у середньому по групі	61	–	74	–		

Для обґрунтованого судження про наявність зв'язку між перерахованими якісними ознаками нами було виконано перевірку значущості коефіцієнта ρ_B Спірмена за допомогою критерію Стьюдента.

Відомо, що значення критерію, який спостерігається, виражається формулою (2):

$$T_{\text{спост}} = \frac{\rho_B \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-\rho_B^2}} \quad (2)$$

і порівнюється з табличним значенням $t_{кр}$. Якщо при такому порівнянні виявляється виконаною умова (3):

$$|T_{спост}| > t_{кр}(\alpha, k), \quad (3)$$

де α – заданий рівень значущості;

$k = n-2$ – кількість ступенів свободи,

то приймається гіпотеза про корельованість ознак, що розглядаються.

Проведені нами розрахунки за формулою (2) показали, що:

$$T_{спост} = \frac{0,8026\sqrt{11}}{\sqrt{1 - (0,8026)^2}} \approx 4,46.$$

При цьому табличне значення критерію Стьюдента для рівня значущості $\alpha = 0,05$ (двобічна критична область) і кількості ступенів свободи $k=11$ становить $t_{кр}(0,05, 11)=2,20$. Бачимо, що нерівність (3) виконується, що і підтверджує значущість коефіцієнта рангової кореляції та наявність кореляційної залежності.

Зазначимо, що рівнем значущості α виражається в математичній статистиці ймовірність оцінки 1-го роду, тобто ймовірність того, що буде відкинута правильна нульова гіпотеза H_0 . У даному дослідженні гіпотеза H_0 полягала у рівності нулю вибіркового коефіцієнта ρ_v , отже – у відсутності кореляції. Таким чином, було показано, що ймовірність такої помилки становить не більше 0,05 (п'ятивідсотковий рівень значущості). За тією ж таблицею критичних значень $t_{кр}$ можна перекоонатись, що помилка 1-го роду не перевищує 0,001, оскільки $t_{кр}(0,001, 11)=4,44$.

Отримані нами дані свідчать про те, що структура показників, які характеризують різні порушення нервово-психічного стану у працівників МНС України, які брали участь у ліквідації

надзвичайних ситуацій, має виражені риси подібності. Відмінності полягають у рівнях виразності цих показників.

Додатково до цього було проведене дослідження структури різних видів дезадаптивних нервово-психічних станів у зазначених групах. З цією метою частина зазначених ознак була інтегрована у більш узагальнені показники, а точніше – у види дезадаптивних нервово-психічних станів.

Інтеграція показників у види дезадаптивних станів виконувалась методами таксономічного аналізу. Нагадаємо, що поняття та методи таксономії застосовуються для впорядкування і класифікації об'єктів за певними правилами та законами. Основним поняттям, що використовується в таксономічних методах, є так звана таксономічна відстань між точками багатомірного простору. Ця відстань розраховується за формулами аналітичної геометрії між точками-ознаками (показниками, які досліджуються) і дає можливість визначити положення кожної точки стосовно решти точок та, отже, визначити місце цієї точки в усій сукупності. При цьому сукупність, що вивчається, розбивається на групи «подібних» об'єктів, які називаються кластерами. Графічне зображення процесу об'єднання кластерів може бути отримано за допомогою дендрограми – дерева об'єднання кластерів, або у розподіленні сукупності об'єктів на однорідні ізотропні підмножини.

У нашому дослідженні ми використовували розподілення показників, що були перераховані в табл. 1, на однорідні підмножини за методом куль. Алгоритмічна схема даного методу зводиться до наступного. Для кожної точки-об'єкта

$$P_s = \{x_{s1}, x_{s2}, \dots, x_{sN}\}, \quad (4)$$

яка являє собою елемент сукупності

$$\Omega = \{\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_s\}, \quad (5)$$

де N – кількість властивостей (показників);

S – кількість точок-об'єктів;

в n -мірному просторі будується куля радіусом ρ .

Усередині кожної кулі визначається кількість точок P_r :

$$\Omega_s = \{P_r \in \Omega; c_{sr} < \rho\} \quad (6)$$

де Ω_s – підмножина s сукупності Ω .

Підмножину (6) утворено точками P_r , які задовольняють умові $c_{sr} < \rho$. При цьому c_{sr} – таксономічна відстань об'єкта s від об'єкта r (різниця бальних оцінок, виставлених об'єктам, що порівнюються, за прийнятими показниками).

Якщо через I_s позначити потужність підмножини Ω_s , то за величиною

$$I_{s1} = \max_s I_s \quad (7)$$

можна виділити першу шукану підмножину. У випадку, коли в наявності виявляється декілька підмножин з максимальною потужністю, потрібно розрахувати відстань від центра кулі до початку координат, і як першу підмножину вибрати ту, яка ближче всього розташована до початку системи координат.

Після вибору першої підмножини Ω_{s1} виділення наступних множин виконується аналогічно з тією лише різницею, що розглядаються не всі одиниці сукупності, а лише ті, які залишились після виключення першої підмножини. Так, друга підмножина виділяється на множині:

$$\Omega \setminus \Omega_{s1}, \quad (8)$$

і подібна операція здійснюється до тих пір, доки повністю не вичерпається сукупність Ω .

Величина радіусу кулі може розраховуватись різними способами. В ході нашого дослідження було прийнято:

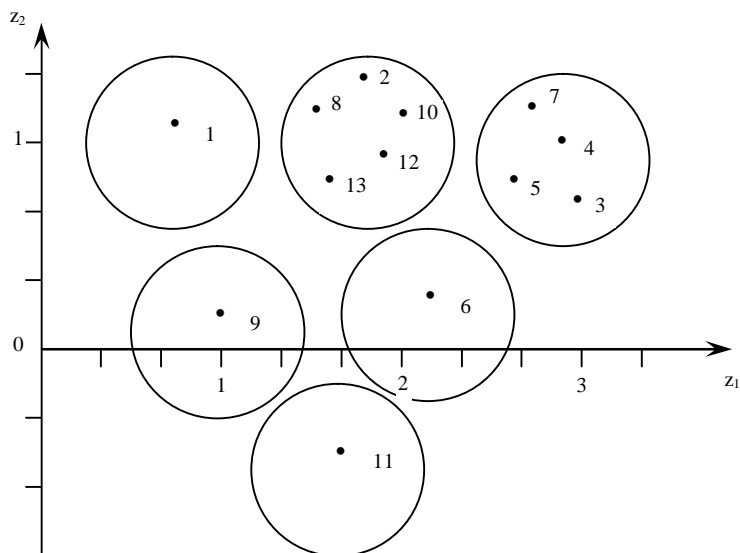
$$\rho = \max_s \min_r c_{sr}. \quad (9)$$

У результаті застосування описаної формулами (4) - (9) процедури, нами було виділено шість підмножин множини Ω :

$$\Omega_1 = \{1\}, \Omega_2 = \{3, 4, 5, 7\}, \Omega_3 = \{6\}, \\ \Omega_4 = \{9\}, \Omega_5 = \{11\}, \Omega_6 = \{2, 8, 10, 12, 13\}.$$

На підтвердження адекватності виконаної за методом куль класифікації (див. табл. 3) використовувався коефіцієнт (1).

Графічне подання цих підмножин, які інтерпретуються як види дезадаптивних нервово-психічних станів (див. табл. 2), показано на рис. 1.

Рис. 1 - Результати розподілення множини показників на види дезадаптивних нервово-психічних станів

При цьому, порушення інтелектуальних функцій об'єднують 3, 4, 5 і 7 показники, а вид дезадаптивних нервово-психічних станів («психосоматичні порушення») – 2, 8, 10, 12 та 13 показники.

Коефіцієнт кореляції рангів за Спірменом між порівнюваними видами дезадаптивних нервово-психічних станів у працівників пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів МНС України становить 0,943. Перевірка значущості коефіцієнта за умовою (3) показала, що $T_{\text{спост}}=5,66$ при $t_{\text{кр}}(0,01, 4)=4,60$.

Висновки. Це підтверджує відзначений вище факт про те, що дезадаптивні нервово-психічні стани є поширеними серед практичної більшості особового складу МНС України, який перебував в зоні надзвичайної ситуації. При цьому в обох групах відзначені різні поєднання декількох дезадаптивних нервово-психічних станів, найбільш поширеними з яких є функціональні порушення нервової системи, порушення інтелектуальних функцій та психоемоційної сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. – М.: Зевс, 1997. – 570 с.
2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. – М.: Медицина, 1975. – 447 с.
3. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. – М.: Наука, 1980. – 289 с.
4. Лебедева С.Ю., Тімченко О.В. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: Монографія. – Харків: ХНАДУ, 2005. – 326 с.
5. Маклаков А.Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих: Дисс... д-ра психол. наук. – 19.00.09. – СПб., 1996. – 393 с.
6. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). – Монографія: Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1996. – 192 с.
7. Новиков В.С., Горанчук В.В., Шустов Е.Б. Физиология экстремальных состояний. – СПб.: Наука, 1998. – 244 с.

8. Новиков В.С., Чепрасов В.Ю. Функциональные состояния летчика: Учебное пособие. – СПб.: ВМедА, 1993. – 48 с.

9. Новиков В. С., Шустов Е. Б., Горанчук В. В. Коррекция функциональных состояний при экстремальных воздействиях. – СПб.: Наука, 1998. – 544с.

10. Основи загальної психології /За ред. академіка АПН України, професора Максименка С.Д. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 256 с.

11. Сапов И. А., Солодков А. С. Состояние функций организма и работоспособность моряков. – Л.: Медицина, 1980. – 192 с.

12. Сороко С.И., Сидоренко Г.В. ЭЭГ-маркеры нервно-психических нарушений и компьютерная диагностика. – Бишкек: “Илим”, 1993. – 170 с.

13. Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной устойчивости. – Одесса: Южноукраинский педагогический университет им. К. Д. Ушинского, 1995. – 195с.

УДК 159.95

Носенко В.М., викладач кафедри прикладної психології УЦЗУ

ОСОБИСТІСНА ЗРІЛІСТЬ ТА ПСИХОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У статті розглянуто поняття особистісної зрілості людини, психологічні та духовні аспекти її розвитку, описані основні ресурси стресостійкості. Саме рівень духовного розвитку пріоритетно визначає рівень психологічної стійкості особистості та є основою її інтегрального здоров'я. Інтерактивна залежність виступає як прояв дефіциту психологічної стійкості.

Ключові слова: особистісна зрілість, психологічна стійкість, психічний розвиток.

Постановка проблеми. Психологічно зрілою особистістю називають людину, яка досягла визначеного, достатньо високого рівня психічного розвитку. Основною рисою цього розвитку є

здатність людини вести себе незалежно від безпосередньо впливу на неї обставин і навіть всупереч їм, керуючись при цьому власними, свідомо поставленими моральними цілями (за Л.І. Божович). Проблема зрілої, інтегрально здорової особистості тісно пов'язана з духовним розвитком людини. Досягнення особистісної духовної зрілості дозволяє людині зберігати здорове активне і творче довголіття. З древніх часів людську істоту розуміють як ієрархічну єдність трьох складових – тіла, душі та духу, при цьому мислителі підкреслювали пріоритет духовної складової у гармонізації та оздоровленні людського життя. Тільки дух, на думку Кьєркегора, об'єднує тіло і душу, й без нього такий синтез неможливий. Духовне народження людини з далеких часів називають другим її народженням. М.О. Бердяєв писав, що духовне життя і його цінності стоять ієрархічно вище соціального життя і його цінності; сама ж соціальна проблема може бути розв'язана тільки на ґрунті духовного відродження. Подолання зла, вважав цей видатний філософ, мислимо лише як духовне перетворення та просвітлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психічно здорова особистість являє собою біопсихосоціодуховну цілісність. Цілісність особистості є одним із головних критеріїв її психічного здоров'я. Найважливішою ознакою здоров'я особистості на духовному рівні є її намагання розвиватися, самовдосконалюватися у відповідності з високими моральними і духовними цінностями та ідеалами. Професійне здоров'я на цьому рівні проявляється в узгодженості сенсу життя з цілями професійної діяльності. Для цього необхідні: сформованість особистісної ідентичності на загальнолюдському рівні; самовизначення у сфері розв'язання екзистенціальних питань буття: про сенс людського життя і смерті; наявність уявлення про місце людини у світі. У структурі ідентичності екзистенціальний рівень є дуже важливим, він фактично визначає інтегрованість особистості та основу її життєвої філософії. Наявність певної життєвої філософії Г. Олпорт називає одним з найважливіших критеріїв зрілості особистості.

Зрілість особистості визначною мірою характеризує зрілість моральної свідомості (духовна зрілість). Слід відзначити, що моральність у даному контексті треба розуміти у значенні російського терміну “нравственность”, тобто, як суто психологічне суб’єктивне утворення, в основі якого лежить відношення до інших людей (за С.Л. Рубінштейном), а також внутрішня потреба у виконанні моральних норм. Тому “мораль” і “нравственность” не тільки нетотожні, а навіть знаходяться у протиріччі стосовно одне одного (Н.І. Непомнящая). Відомий психолог Б. С. Братусь запропонував типологію особистостей, в основі якої різні способи відношення до інших людей. Це дозволяє розділити людей за рівнем їх духовного (морального) розвитку. Можна виділити наступні типи: 1) егоцентричний (інша людина розглядається і використовується як річ); 2) групоцентричний (розподіл людей на «своїх» та «чужих»); 3) гуманістичний (орієнтація на спільне благо для певної групи людей, мораль тут є основою сумісного існування людей); 4) духовний або есхатологічний (усвідомлення екзистенціальних проблем буття людини, вирішує питання відношення з Всесвітом). Для духовної особистості моральні принципи мають глибину загальнолюдського морального закону і виступають як внутрішні моральні регулятори поведінки. Найважливішим внутрішнім моральним регулятором поведінки особистості є совість. Вона задає рівень чутливості до ситуацій морального вибору, інформує про правильність вчинків в ситуаціях такого вибору. Саме совість виконує інтегруючу функцію, яка забезпечує цілісність особистості, її професійну надійність, психологічну стійкість (стресостійкість) в екстремальних умовах діяльності.

Важливе практичне значення має проблема ресурсів подолання психологічного стресу. Під ресурсами ми розуміємо способи психологічної стійкості у екстремальних умовах діяльності. Ресурсами, за Хобфолом, є те, що має цінність для людини та допомагає їй зберігати психологічну стійкість у стресогенних ситуаціях. Ресурси – це об’єкти, стани, особисті та енергетичні характеристики, які або самі по собі необхідні для виживання,

або є засобами досягнення особистісно значущих цілей. У теорії збереження ресурсів Хобфолла втрата ресурсів – це первинний механізм, який веде до негативних стресових реакцій. Втрата соціально-психологічних ресурсів веде до втрати здоров'я, професійного вигорання. Професійне вигорання – це розтягнутий у часі стрес, у процесі якого людина розтрачує свої ресурси, виникають негативні емоції і переживання, емоційне виснаження, почуття деперсоналізації, втрата душевного благополуччя й ін.

Ресурси подолання психологічного стресу можна розглянути у аспекті стресостійкості. Стресостійкість є базовою характеристикою здорової, зрілої особистості. Вона характеризує здатність людини до соціальної адаптації, до збереження цілісного здоров'я та працездатності, міжособистісних зв'язків, а також її здатність до забезпечення успішної самореалізації, досягнення стратегічних та поточних життєвих цілей.

Під стресостійкістю особистості на соціально-психологічному рівні розуміють:

- збереження здатності до соціальної адаптації;
- збереження значимих міжособистісних зв'язків;
- забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей;
- збереження працездатності;
- збереження здоров'я тіла, душі і духа.

Психічне благополуччя людини є важливим фактором її стресостійкості. У зарубіжній психології психічне благополуччя характеризує поняття «якість життя». Це поняття характеризує рівень суб'єктивної задоволеності особистим життям. Якість життя тісно пов'язана з задоволеністю самореалізацією та психологічним (інтегральним) здоров'ям особистості. Відчуття суб'єктивного благополуччя об'єднує відчуття і переживання, які пов'язані з різними сторонами буття людини. Л. В. Куликов виділив у ньому такі складові:

- Соціальне благополуччя індивіда як задоволеність своїм соціальним статусом и міжособистісними стосунками у найближчому оточенні; воно включає такі параметри: соціальна інтеграція, можливість підтвердження соціальної значущості, відчуття соці-

ального признання, надійності партнерів по спілкуванню, можливості отримання соціальної підтримки.

- Духовне благополуччя як усвідомлення і конструктивне переживання сенсу свого життя, сприятливість долі або вищих сил та реалізації особистісних потенціалів на життєвому шляху.

- Фізичне благополуччя як задоволеність фізичним здоров'ям та комфортом тіла.

- Матеріальне благополуччя як задоволеність матеріальної сторони життя: матеріальна забезпеченість, надійність фінансового стану.

- Психологічний комфорт як переживання внутрішньої гармонії, відчуття душевної рівноваги.

У науці розрізняють два види адаптаційних ресурсів людини: поверхневі і глибокі. Поверхневі ресурси організму характеризуються тим, що вони відносно легко відновлюються. За Г. Сел'є, поверхнева адаптаційна енергія поповнюється за рахунок глибокої адаптаційної енергії. Слід відзначити, що виснаження глибоких ресурсів веде до прискороеного старіння і навіть загибелі організму людини (Куликов Л. В.).

Відомий психолог і філософ Е. Фромм до психологічних ресурсів подолання важких життєвих ситуацій відносив надію, раціональну віру, душевну силу. Надію можливо розуміти як активне очікування і готовність зустрітися з тим, що може з'явитися у світі. Раціональна віра (за Фроммом, віра може бути раціональною або ірраціональною) характеризується як впевненість у тому, що існує велика кількість реальних можливостей вирішення тих чи інших питань життєдіяльності і завдання полягає в тому, щоб своєчасно з'ясувати та ефективно використати ці можливості. Душевну силу можна описати як особистісну мужність, здатність до збереження надії та віри в себе, власні цінності та ідеали у дуже складних умовах життя та діяльності. При цьому не перетворювати їх в "голий" оптимізм або ірраціональну віру (наприклад, віру у Бога).

Соціальна підтримка – це важливий зовнішній ресурс збереження психологічної стійкості особистості в стресових ситуаціях. На думку Б.Г. Ананьєва, стрес-толерантність особистості й

витривалість до фрустраторів залежить від підтримки, співчуття оточуючих людей, солідарності референтної групи або співробітників, колег та ін. Виділяють декілька видів соціально-психологічної підтримки, а саме: емоційну, інформаційну, функціональну. Здатність звернутися за зовнішньою підтримкою і прийняти її - це важливий внутрішній ресурс особистості. Саме тому позитивне соціальне оточення (родина, друзі, колеги т.п.) виступає як дуже важливий фактор збереження стресостійкості. Адже віра особистості в те, що завжди можна покластися на підтримку, допомагає конструктивно переробляти потенційно руйнівні стреси.

Іншим важливим ресурсом психологічної стійкості є психологічна компетентність, високий рівень психологічної культури особистості, що має пряме відношення до інтегрального здоров'я та рівня зрілості особистості. Можна назвати такі особистісні ресурси подолання стресу:

- активна мотивація подолання, відношення до стресів як особистісного росту;
- сила Я-концепції, самоповага, самооцінка, самодостатність;
- оптимізм, віра у власні сили та кінцевий успіх;
- активна життєва установка: не переживати, а діяти (це головний життєвий імператив стресостійкості);
- позитивність і раціональність мислення, саногенне мислення (за Ю.М. Орловим, мислення, яке породжує здоров'я);
- інтернальність (здатність брати на себе відповідальність за своє життя) та ін.

До особистісних ресурсів стресостійкості, на думку Е.С. Старченкової, також відносяться: соціальна сміливість, відповідальність, наполегливість, висока нормативність поведінки, радикалізм, висока мотивація досягнення.

До ресурсів стресостійкості відносять стратегії і моделі поведінки, спрямованого на подолання. Характер такого поведінки залежить від життєвої позиції, активності особистості, від потреб у самореалізації своїх здібностей (рівня самоактуалі-

зації, за Маслоу).

У зарубіжній психології поняття копіngu описує способи поведження людини у стресогенних ситуаціях. Подолання розглядається як сукупність когнітивних і поведінкових зусиль, затрачених індивідом для ослаблення стресу. Психологічне подолання може бути або проблемно-орієнтованим (коли зусилля направлені на вирішення проблеми, яка виникла), або емоційно-орієнтованим (зміна власних установок по відношенню до конкретної ситуації), що відрізняє ці стратегії з точки зору їх ефективного чи не ефективного використання у різних життєвих ситуаціях. Проблемно-орієнтовані стратегії подолання ефективні, якщо подію можна контролювати, а емоційно-орієнтовані стратегії доцільно використовувати у випадку низького контролю над ситуацією.

Крім того, дослідники виділяють активні і пасивні стратегії подолання. Якщо розглянути модель стресостійкості особистості, то вона включає наступні види подолання: когнітивне, емоційне, поведінкове, соціально-психологічне. Когнітивне подолання характеризується як розуміння причин і пошук засобів подолання стресу. Емоційне подолання – це, перш за все, усвідомлення і прийняття своїх почуттів, потреб та ін. Поведінкове подолання передбачає перебудову або корекцію стратегій поведження. Соціально-психологічне подолання можна розуміти як зміну спрямованості, корекцію цінностей. Відома російська дослідниця Л.І. Анциферова описує перетворюючі стратегії і стратегії пристосування. Перетворюючі стратегії можуть бути притаманні тільки соціально та духовно зрілій особистості.

Опорою психологічної стійкості є віра, перш за все раціональна (в себе, інших людей та людство в цілому). Тому віру не можна ототожнювати тільки з релігійною вірою. Віра являє собою основу не тільки вірувань, але й впевненості, довіри. Саме тому впевнена людина в значній мірі самодостатня, незалежна від інших. За Э. Фроммом термін «віра» у контексті Біблії означає «стійкість», отже, в першу чергу означає певну якість, рису характеру, а ніж повноту віри у щось. Приоритетне значення має

сама віра, а не її предмет. Тому без віри людина як духовна істота жити не може.

Одним з наслідків дефіциту психологічної стійкості є психологічна залежність. Зниження психологічної стійкості підвищує ризик виникнення психологічної залежності. Наприклад, інтерактивна залежність, яка є причиною залежності від тоталітарних сект, деструктивного культу. Ця залежність обумовлена зниженою самодостатністю та аутентичністю, дефіцитом самоідентичності, ослабленим почуттям соціальної приналежності до певної групи. Незадоволена потреба прийняття іншими, дефіцит поваги и самоповаги, низький авторитет у референтній групі спонукає людину усе більше занурюватися в інтерактивну залежність.

Висновки. Духовність людини не тільки одна зі сторін буття, але й вища форма особистісного існування. Потреба шукати і переживати смисл свого буття є центральною у духовному розвитку особистості. Духовні потреби притаманні кожному індивіду. Кожна людина у процесі життєдіяльності спирається на ті чи інші духовні цінності. Свобода – необхідна умова повноцінного розвитку особистості. Свобода без відповідальності ілюзійна, рівно як відповідальність без свободи вибору породжує рабство. Проблема у тому, що питання про сенс буття не має простих або всеосяжних рішень. Шлях здобуття смислу індивід повинен прожити самотійно. Ілюзія простих и швидких рішень у пошуку смислу небезпечна і шкідлива. Культові секти підпитують ці ілюзії. Деструктивні секти приваблюють молодь ідеєю “избранности”, що дає можливість задовольнити потребу у самоствердженні. Розкрити обман таких сект допоможе усвідомлення суперечного поєднання декларованого намагання «спасати людство» і реальної нетерпимості та агресії у відношенні до інакше думаючих, «непосвященных». Духовна досконалість завжди невід’ємно пов’язана з проявами безумовної любові, мудрості та терпіння, чого на ділі нема у так званих. деструктивних культурах. Традиційні релігії націлюють людину на постійну внутрішню роботу, духовне самовдосконалення, чого нема у деструктивних культурах. Проблему екзистенціального вакууму (за

В. Франклом) у пострадянському просторі поглиблює певний дефіцит ясних і привабливих для, перш за все, сучасної молоді духовних цінностей та орієнтирів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анциферова Л.І. Особистість у важких життєвих умовах: переосмислювання, перетворення ситуацій і психологічний захист // Психологічний журнал, 1994, № 1.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Избранные психологические труды. - М., 1995.
3. Бердяев Н.А. О назначении человека. - М., 1993.
4. Братусь Б.С. Психология в моей жизни: Интервью // Мир психологии и психология в мире. М., 1994.
5. Олпорт Г. Становление личности / Избранные труды. М., 2002.
6. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности. - М., 1991.
7. Психология здоровья: Учебник для вузов. – СПб., 2003.
8. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 1976.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник.- М., 1990.
10. Фромм Э. Человек для себя. - Мн.,1992.

УДК 338.24

***Оніщенко Н.В.**, к. психол. н, доцент кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки навчально-наукового інституту права, економіки та соціології ХНУВС*

ОСОБЛИВОСТІ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ ОСОБИСТОСТІ СЛІДЧИХ З РІЗНИМИ ПОКАЗНИКАМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлені дані, отримані при вивченні взаємозалежності типу контролю особистості слідчого та ефективності його професійної діяльності. Розглянутий аспект є актуальним у процесі оптимізації слідчої діяльності.

Ключові слова: локус контролю, особистість, ефективність професійної діяльності.

Постановка проблеми. За даними департаменту роботи з персоналом МВС України на службі в слідчих підрозділах органів внутрішніх справ працює більш 10 тисяч співробітників [1]. Професійна діяльність слідчого являє собою сукупність інтелектуальної, фізичної й психологічної праці, яка супроводжується високою напругою. На даному етапі розвитку нашого суспільства спостерігається тенденція постійного зростання злочинності, розширюються сфери й види злочинної діяльності, все частіше злочинці використовують для здійснення своїх задумів новітні встаткування, високі технології й т.д. Отже можна сказати, що злочинний світ постійно «удосконалюється», чого неможна відзначити в становищі слідчих органів. Саме тому питання вивчення психологічної основи та окремих її елементів, що впливають на ефективність професійної діяльності слідчих, є актуальним у цей час.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти даної проблеми розглядалися Авдєєвим В.В., Васильєвим В.Л., Ратиним О.Р., Ямпольським А.Є. та ін. у рамках підходу до вивчення продуктивності професійної діяльності працівників слідчих органів.

Метою нашого дослідження було визначення локусу контролю особистості слідчого в аспекті зв'язку суб'єктивного контролю з успішністю його професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети була проведена методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (адаптація Бажина Є.Ф., Голинкіної С.О., Еткінда О.М.) [2]. Цей метод активно використовується в юридичній психології в рамках психологічного відбору в правоохоронні органи [3].

В нашому дослідженні прийняли участь слідчі, що працю-

ють у райвідділах м. Харкова в кількості 150 чоловік, які були поділені на 3 групи залежно від показників успішності професійної діяльності. Основою для поділу слідчих на підгрупи виступили результати проведеного нами аналізу документів, який складався з наступних етапів:

1. проведення кількісного аналізу відправлених до суду кримінальних справ кожним слідчим, що приймав участь у нашому дослідженні, за один рік (2004 р.);
2. проведення якісного аналізу розкритих кримінальних справ з урахуванням критеріїв складності.

На основі отриманих даних при аналізі документів кожному слідчому було привласнено сумарний бал розкритих їм складних кримінальних справ, що характеризує показник ефективності його професійної діяльності. Це дозволило нам сформувати групи випробуваних за даним критерієм. В 1 групу увійшли слідчі, що відрізняються низькою якістю роботи (середній показник успішності професійної діяльності склав 2,07 складних кримінальних справ на рік) у кількості 88 чоловік у віці від 22 до 41 року. Стаж роботи слідчих 1 групи від 1 до 14 років. До 2 групи ввійшли слідчі із середніми показниками розкриття кримінальних справ (12,5 складних справ у рік) у кількості 35 чоловік у віці від 24 до 46 років. Стаж роботи слідчих 1 групи склав від 3 до 14 років. До 3 групи ввійшли найбільш успішні слідчі з високими показниками розкриття кримінальних справ (20,41 складних справ на рік) у кількості 27 чоловік у віці від 22 до 46 років. Стаж роботи слідчих 1 групи від 1 до 15 років.

Локус контролю відіграє важливу роль у регуляції поведінки людини, у встановленні й збереженні міжособистісних відносин та при виконанні певних професійних функцій. Локус контролю ми можемо віднести до ряду суб'єктивних факторів [4], які є дуже важливими для забезпечення ефективності професійної діяльності працівника слідчих органів. Саме це й обумовило основні напрямки нашої роботи.

Відомо, що контроль над усім, що відбувається в житті, направляє людину, зобов'язує її чітко розуміти все, що виникає

внаслідок скоєного нею. Людину, з інтернальним локусом контролю відрізняє гармонічна структура всіх складових її професіоналізму. Інакше кажучи, інтернал знає про сильні й слабкі сторони своєї особистості, що вже, в певній мірі, є запорукою досягнення успіху в професійній діяльності. Знання про свої достоїнства та недоліки слідчі можуть уміло використовувати при побудові стратегії ведення тієї або іншої справи, при рішенні певних проблем і т.д.

Екстерналу ж властиві самовпевненість та переоцінка своїх можливостей і, як наслідок, неадекватна самооцінка, що може негативно позначитися на побудові моделей його поведінки в різних ситуаціях. У роботі слідчого величезне значення має відповідальність за свої вчинки, за долі людей і т.д. Екстернали не схильні брати на себе відповідальність сповна, тому, можна припустити, що й при виконанні своїх обов'язків вони не будуть педантичними та критичними. Екстернали в меншій мірі, ніж інтернали здатні визнавати й адекватно оцінювати свої помилки, як наслідок – неможливість їхнього виправлення. Екстерналам властиво в складних ситуаціях перекладати відповідальність на когось іншого. Тобто можна припустити, що вони не здатні, або менш здатні у порівнянні з інтерналами, до самореалізації, до самопізнання, до розуміння своїх помилок та до їхнього подальшого виправлення.

Отримані нами результати свідчать про те, що рівень виразності шкали загальної інтернальності вище в групі слідчих з низькими показниками успішності професійної діяльності - 47,73% (див. таб.1). У групі із середніми показниками успішності професійної діяльності такий показник становить 45,71%, а в групі успішних слідчих - 44,44%. При цьому, достовірних розходжень в отриманих результатах виявлено не було.

Таблиця 1.

Показники виразності типів контролю серед слідчих з різними показниками успішності професійної діяльності

Тип контролю	1гр.	2гр.	3гр.	φ*	р	φ*	р	φ*	р
--------------	------	------	------	----	---	----	---	----	---

	(%)	(%)	(%)	(1, 2)		(1, 3)		(2, 3)	
Інтернальний	47,73	45,71	44,44	0,21	-	0,31	-	0,12	-
Екстернальний	52,27	54,29	55,56	0,19	-	0,29	-	0,11	-

Професійна діяльність слідчого багатогранна і часом з'єднує в собі відразу декілька професій. Слідчим, у силу особливостей своєї роботи, дуже часто доводиться діяти в досить різноманітних ситуаціях. Це вимагає від них прояву максимуму комунікативних умінь, роботи уяви й здатності швидко включитися в проблемну ситуацію. Це певною мірою може бути запорукою успіху в розв'язанні поставлених завдань. Слідчому необхідно контактувати та взаємодіяти з навколишніми, потрібно вміти одержати всю ту інформацію, яка хоч у якійсь мірі може допомогти в розкритті злочину. Саме тому, на наш погляд, односторонньо сказати не можна, чи повинен слідчий скрізь і у всьому бути інтерналом або екстерналом, і який тип суб'єктивного контролю для нього буде найбільш ефективним. З одного боку, інтернальний тип контролю може сприяти підвищенню в людини почуття відповідальності, внутрішній активності й прагнення до саморозвитку. З іншого боку, вся професійна діяльність слідчого має суспільну спрямованість, і екстернальність може допомагати слідчому діяти в благо суспільних інтересів, а інтернальність припускає зосередження на своїй особистості.

Виразність інтернальної спрямованості в слідчих з низькими показниками ефективності професійної діяльності, у порівнянні з іншими групами випробуваних, може бути викликана високим рівнем рефлексії. Інакше кажучи, слідчі 1 групи схильні критикувати себе за помилки та невідповідності у своїй роботі й життєдіяльності в цілому, що у свою чергу може блокувати розвиток нових підходів і методів у подоланні складних ситуацій і при рішенні виникаючих проблем.

Інтерналам не властива конформність, що до деякої міри може провокувати виникнення спірних, конфліктних ситуацій у найближчому професійному оточенні. Для більше ефективного

й успішного рішення професійного завдання, слідчому іноді доцільно звертатися до досвіду своїх колег. Людині ж замкнутій, зосередженій тільки на проявах свого «Я» зробити це не завжди легко. У силу особливостей своєї роботи слідчим часто доводиться взаємодіяти з фахівцями в інших областях. У цьому випадку, можна припустити, що слідчий з інтернальним типом контролю може трохи недооцінити внесок іншого фахівця в розкриття злочину, не використати необхідну для цього інформацію або взагалі пропустити слідчі дії за участю інших фахівців там, де вони необхідні. Працівнику слідчих органів також потрібно вміти правильно трактувати накази й вказівки керівництва, де в основному превалює директивний стиль взаємодії, правильно виконувати їх за певних обставин.

Аналіз отриманих результатів дозволив нам виявити достовірні розходження по шкалі інтернальність у професійній діяльності (статистична обробка проводилася за допомогою t-критерію Стьюдента). Цей показник не випадково відображає розходження між групами, тому що саме професійна діяльність є одним з аспектів, у рамках якого нами вивчаються психологічні особливості працівників слідчих органів. Дані представлені в таблиці 2.

Таблиця 2.

Показники виразності шкал інтернальності в групах слідчих з різними показниками успішності професійної діяльності

Шкали	1 група M ± m	2 група M ± m	3 група M ± m	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
I заг	5,896 ± 2,367	5,706 ± 2,167	5,952 ± 2,525	0,407	0,055	0,366
I д	4,689 ± 2,364	4,529 ± 2,259	3,925 ± 2,417	0,339	1,459	1,005
I н	5,287± 2,601	4,765± 2,257	4,629 ± 2,498	1,029	1,158	0,221
I с	5,276± 2,341	5,441 ±	4,703 ± 2,399	0,360	1,103	1,286

		2,077				
I п	5,356 ± 2,387	4,529 ± 2,608	5,852 ± 2,033	1,669*	0,974	2,163**
I м	5,218 ± 2,088	4,823 ± 2,564	5,667 ± 2,449	0,875	0,935	1,301
I з	4,908 ± 2,627	4,382 ± 2,64	4,370 ± 2,574	0,988	0,934	0,018
* p ≤ 0,10 ** p ≤ 0,05						

Приблизно однакові показники по шкалі інтернальності в професійній діяльності дають можливість припустити, що та сама професійна ситуація може інтерпретуватися й використатися самими слідчими по-різному: одні у ситуації неуспіху схильні глибоко аналізувати себе й прагнути до самовдосконалення, інші ж у рівноцінних умовах, відчують провину за свої недоліки й помилки. Так, вірогідно вище за шкалою інтернальності професійної діяльності виявилися показники в слідчих 1 групи – низький рівень успішності професійної діяльності, у порівнянні з групою із середньою успішністю професійної діяльності ($t=1,669$, $p \leq 0,10$).

Подібна тенденція відзначена в результатах 2 та 3 груп слідчих. У групі найбільш успішних слідчих вірогідно вище показники по шкалі інтернальності в професійній діяльності, ніж у слідчих з середніми показниками ефективності професійної діяльності ($t=2,163$, при $p \leq 0,05$).

Наступним етапом вивчення особливостей локусу контролю у працівників слідчих органів стало проведення кореляційного аналізу, метою якого було вивчення особливостей взаємозв'язку інтернальності з показниками самооцінки й оцінки керівників рівня професіоналізму слідчих. Дані кореляційного аналізу, проведеного за допомогою r - критерію Пірсона, свідчать про наявність зв'язку між зазначеними показниками.

За даними кореляційного аналізу можна судити про наявність позитивного помірною зв'язку між рівнем інтернальності в області досягнень та рівнем самооцінки ($r=0,392$, при $p \leq 0,05$).

Також між рівнем інтернальності в області досягнень і рівнем оцінки керівниками слідчих 2 групи – середні показники успішності професійної діяльності, було виявлено слабкий кореляційний зв'язок ($r=0,279$, при $p \leq 0,05$). Дані свідчать про наявність слабого з тенденцією до помірною позитивного кореляційного зв'язку між показниками самооцінки й рівня інтернальності в сфері професійної діяльності в 2 групі слідчих ($r=0,296$, при $p \leq 0,05$). Отже, ми можемо говорити про наявність взаємозалежності між самооцінкою рівня професіоналізму слідчого, оцінкою рівня професіоналізму слідчих начальниками слідчих відділів і типом суб'єктивного контролю особистості.

Висновки. Проведене дослідження дозволило вивчити особливості локусу контролю працівників слідчих органів з різними показниками ефективності професійної діяльності, а також розглянути взаємозв'язок типу контролю особистості з успішністю професійної діяльності слідчих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційний збірник про основні показники роботи з персоналом територіальних та транспортних органів внутрішніх справ України за 2004р. – Київ, 6/5 від 1.02.2005 р., - 63с.
2. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ», - 1998 – 672с.
3. Прикладная юридическая психология / Под ред. проф. А. М. Столяренко. – М., 2001, с.575.
4. Самоукина Н.В. Психология профессиональной деятельности. 2-изд. – СПб.: Питер, 2004. – 224с.: ил. – (Серия «Учебное пособие»).

УДК 159.95

Попова Г. В., к. психол. н., доцент, кафедра прикладної психології ХНУВС,

Динник М. М., заступник начальника Східного регіонального

управління Державної прикордонної служби України

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано проблему психологічного забезпечення ефективності оперативно-службової діяльності прикордонниками України. Запропоновано заходи для підвищення результативності діяльності особового складу державної прикордонної служби України. Розглянуто питання профвідбору та профорієнтації співробітників прикордонної служби України.

Ключові слова: психологічне забезпечення, ефективність діяльності, психічне здоров'я, соціально-психологічний тренінг.

Постановка проблеми. Указом Президента України від 19 червня 2006 року № 546/2006 затверджено Концепцію розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року. Ця Концепція визначає основні напрями розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року і спрямована на створення сучасної прикордонної служби європейського типу, яка гарантовано забезпечуватиме реформування системи підготовки особового складу з урахуванням загальноєвропейських стандартів. Особливу увагу приділено удосконаленню роботи з особовим складом Державної прикордонної служби України.

В цьому напрямі поряд з кадровими заходами передбачається удосконалення психологічного забезпечення діяльності особового складу Державної прикордонної служби України.

Психологічне забезпечення діяльності підрозділів Державної прикордонної служби України – це система узгоджених, цілеспрямованих заходів, які ґрунтуються на досягненнях сучасної психологічної науки і проводяться задля забезпечення повсякденної діяльності особового складу, його психологічної готовності до виконання завдань за призначенням, збереження психічного здоров'я військовослужбовців, працівників та членів їх сімей.

Основними напрямками психологічного забезпечення дія-

льності органів Державної прикордонної служби України є:

- психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності;
- психологічне забезпечення діяльності з підтримання правопорядку та дисципліни;
- психологічне забезпечення кадрової роботи;
- психологічне забезпечення соціальної роботи з військовослужбовцями, працівниками та членами їх сімей.

На даний момент відбувається активне становлення системи психологічного забезпечення підрозділів Державної прикордонної служби України, активне накопичення даних що до всебічної психологічної оцінки умов несення служби з охорони державного кордону та забезпеченням психологічної адаптації військовослужбовців до них. Оцінюючи рівень розвитку системи психологічного забезпечення, ми констатуємо, що найбільше інформації накопичено у сфері організації профвідбору до підрозділів Державної прикордонної служби України. [2]

Щодо психологічного супроводження та забезпечення оперативно-службової діяльності ми можемо констатувати недостатність систематичних наукових досліджень практичного характеру. Але на сьогодні виникає багато питань щодо експрес-оцінки психологічного стану особового складу, що заступає на службу з охорони державного кордону, та психологічного аналізу дій особового складу під час несення служби з охорони державного кордону, виділення факторів підвищення їх результативності. На наш погляд, одне з основних питань психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності підрозділів Державної прикордонної служби України – це психологічна підготовка військовослужбовців до якісного несення служби, підтримання їх психологічної стійкості і готовності до дій в обстановці, що склалася. Відповідно до «Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року» психологічна підготовка особового складу спрямовується на:

- вивчення військовослужбовцями тактики дій порушників законодавства про державний кордон, навчання методам їх

виявлення за ознаками поведінки та емоційного стану, здійснення психологічного впливу на них;

- формування стійких навичок володіння особистою зброєю і прийомами самозахисту, накопичення досвіду емоційно-вольової поведінки, моделювання ризикованих ситуацій та тренування у способах їх вирішення;

- набуття досвіду виконання службових завдань в умовах дефіциту часу на прийняття рішення, неповних даних про обстановку, невизначеності ситуації, перешкод у здійсненні службової діяльності за необхідності суворого дотримання чинного законодавства, вимог керівних документів;

- автоматизацію окремих компонентів та оволодіння спрощеними способами дій з охорони державного кордону у складі прикордонних нарядів;

- надання військовослужбовцям можливостей для проявлення ініціативи і самостійності під час виконання службово-навчальних завдань, формування здатності до активних службових дій в умовах відсутності вказівок старших начальників;

- підвищення психологічної сумісності й ефективності спільних дій складу прикордонних нарядів.[2]

Цільова сутність психологічної підготовки військовослужбовців до оперативно-службової діяльності полягає в досягненні професіоналізму. Професіоналізм – це інтегральна психологічна характеристика працівника, яка забезпечує вищу результативність праці, ефективне виконання професійної діяльності у взаємодії з іншими працівниками.

На думку А.А. Деркача, поняття “професіоналізм” охоплює три сторони праці: професійну діяльність, професійне спілкування та особистість професіонала. Професіоналізм окремої людини може бути досягнутий за рахунок власного рівня розвитку у людини навичок професійних дій, професійного спілкування і досягнення відповідної зрілості особистості, що є в основі різних видів професійної компетентності. [1]

Професіоналізм військовослужбовців Державної прикордонної служби України значною мірою залежить від навичок

професійного спілкування із громадянами і, взагалі, від сформованості професійної комунікативної компетентності. Адекватно сформована професійна комунікативна компетентність дозволяє швидко орієнтуватися у фахових контактах і підвищує ефективність оперативно-службової діяльності, спроможність швидко встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, розуміти партнера по спілкуванню, прогнозувати наслідки різноманітних комунікативних ситуацій і т.д. Професійна комунікативна компетентність - складне психологічне утворення. Вона формується на базі загальної комунікативної компетентності людини в умовах конкретної фахової діяльності у вигляді системи значущих для працівника відносин, умінь і навичок спілкування. [3]

Виклад основного матеріалу. Для здійснення психологічного супроводу та забезпечення оперативно-службової діяльності адміністрацією Державної прикордонної служби України запропонований професійно-психологічний тренінг, як сучасний засіб розвитку, навчання, корекції.

Активізуючий ефект професійно-психологічного тренінгу обумовлений створенням особливої навчально-експериментальної обстановки, що забезпечує розуміння учасниками групи психологічних схем індивідуальних і групових подій міжособистісного спілкування (яким є вплив кожного учасника на інших, на результат спільної діяльності, як ситуація в цілому управляє поведінкою окремих учасників і наскільки вони можуть її змінити в заданому напрямі). Методи тренінгу можна об'єднати в декілька основних блоків:

1) дискусійні методи (групова дискусія, розгляд випадків із практики);

2) ігрові методи (ділові, дидактичні, творчі, рольові ігри; трансактні контрігри);

3) метод сенситивного тренінгу (невербальні вправи, спрямовані на міжособистісну чутливість, емпатію щодо партнерів по спілкуванню, тренування саморозуміння);

4) методи, що обслуговують основні вищевказані (розми-

ночні вправи, що забезпечують „розігрів” групи, виникнення необхідної групової атмосфери контакту та довіри).

Тренінг дозволяє проводити підготовку професіоналів, спрямовану на формування психологічної компетентності і, зокрема, він є унікальною навчальною психотехнологією для дорослих людей.

Проте для "формування" професіонала недостатньо оснастити людину якими б то не було психотехнологіями. Важливим є деякий момент індивідуально-творчого зростання "Я-концепції", здібностей, які відповідають потребам основної діяльності, що є можливим в особливих умовах цілеспрямованого формування певних характеристик ціннісно-мотиваційної сфери особистості майбутнього професіонала на етапі стаціонарної підготовки. З метою удосконалювання і корекції фахової майстерності був створений акмеологічний тренінг, що передбачає значною мірою згорнуті схеми навичок для свідомого самовдосконалення і самокорекції у процесі реальної фахової діяльності. Типові фахові ситуації аналізуються з різних точок зору:

1) як комплекс об'єктивних чинників (включаючи фізичне і соціальне середовище);

2) як систему соціальних установок стосовно подій, їхніх учасників, способів поведінки в різних ситуаціях;

3) як факт его-залученості учасників у ситуації і можливості управління собою і ситуацією.

Подібний досвід у фаховому соціальному просторі набувається роками. У системі тренінгів є можливим спрямоване формування орієнтовної частини професійної комунікативної компетентності в більш стислі строки й у більш структурованому виді, ніж при інтуїтивному накопиченні досвіду.

Оптимальність, досягнення найкращого результату при підготовці військовослужбовців Державної прикордонної служби України, на нашу думку, пов'язані з відпрацюванням типових ситуацій професійної взаємодії шляхом активного соціально-психологічного навчання в тренінговому режимі.

За даними нашого орієнтовного опитування військовос-

лужбовців-прикордонників в Харківській області, спостерігається така ієрархія інтересу до нижчеперелічених тем можливих психологічних занять:

- Конфліктне спілкування: можливості регуляції;
- Вплив у спілкуванні, протистояння маніпулятивному впливу;
- Чутливість до невербальних проявів громадян;
- Міжетнічне порозуміння. Толерантність до етнічних проявів.
- Робота в команді, психологічна сумісність;
- Відновлення психічних і фізичних сил військовослужбовців після ситуацій з підвищеним психічним навантаженням;
- Прийоми і методи психічної саморегуляції під час несення служби.

Кожна з вказаних тем може бути назвою тренінгової програми, яка повинна спиратися на досвід її учасників.

Алгоритм побудови навчальних тренінгових занять може спиратися на поведінковий підхід та бути наступним:

1. Встановлення контакту психолога-тренера з групою, налагодження робочої атмосфери, розкриття цілей та сенсу заняття.

2. Рольове розігрування типової ситуації професійної взаємодії з метою аналізу слабких місць індивідуального реагування працівника, що призводить до процесу лабілізації неефективних стереотипів поведінки та включення рефлексивного аналізу.

3. Аналіз дій працівника за спеціально розробленою схемою, що проходить у групі у вигляді групового обговорення. Введення теоретичної інформації щодо соціально-психологічних закономірностей, які діють у типовій ситуації.

4. Тренінг окремих прийомів та патернів ефективної поведінки у випадку виникнення ситуацій певного типу.

5. Повторне рольове розігрування подібної типової ситуації, в ході якого працівник може здійснити нові форми поведінки.

6. Аналіз дій за схемою. Підбиття підсумків.

Адміністрація Державної прикордонної служби України пропонує створити до 2010 р. на базі підрозділів професійно-психологічного відбору та професійної орієнтації НАДПСУ та Черкаського навчального центру багатопрофільні тренінгові центри, з метою проведення заходів психологічної підготовки (тренінгів) з керівниками усіх рангів та персоналом органів охорони державного кордону за сучасними технологіями (удосконалення організаторських та комунікативних навичок, адаптаційних здібностей, оволодіння практичними навичками протидії стресам в умовах виконання оперативно-службових завдань, профілактика професійної деформації тощо); також до 2011 року організувати підготовку на базі багатопрофільних тренінгових центрів НАДПСУ та Черкаського навчального центру офіцерів-психологів органів охорони державного кордону як тренерів, з метою підвищення їх професійної кваліфікації, вивчення практики та методики проведення психологічних тренінгів для персоналу Державної прикордонної служби. [4] За цей період необхідно розробити тренінгові програми за переліком, що відповідає практиці професійного спілкування військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

Другий перспективний напрям наукових розробок у сфері психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності - розробка методичних програм та практична підготовка фахівців, спроможних проводити психологічний тренінг у цієї сфері.

Висновки. Перед науковцями постає завдання розробки конкретних навчальних програм, що можуть бути пов'язані в систему психологічних тренінгів, спрямованих на професійно-психологічну підготовку персоналу Державної прикордонної служби України. На нашу думку при створенні цих програм потрібно накопичувати інформацію як зі споріднених галузей (наприклад, є дуже цікавий досвід впровадження психотренінгових технологій підготовки працівників ОВС в Україні та у країнах ЄС), так і на місцях. Пріоритетною основою для створення тренінгових програм все ж таки повинно бути дослідження місцевого досвіду, що враховує конкретні умови та щоденні типові

ситуації професійного спілкування військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деркач А.А. Акмеология, Москва. 2002. – 650 с.
2. Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року.
3. Попова Г.В. Професійна комунікативна компетентність працівника ОВС. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук, Харків. 1997 р., 17 с.
4. Програма розвитку системи роботи з персоналом Державної прикордонної служби України на період до 2015 року (проект).

УДК 355.23

Потанчук Є.М., д. психол. н., професор, Національна академія ДПС України

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті проаналізовано проблему психопрофілактики та збереження психічного здоров'я осіб, які проходять військову службу. Велике значення приділяється ролі командирів, психологів, удосконаленню змісту керівних документів тощо. Розроблено загальні аспекти удосконалення процесу збереження психічного здоров'я особового складу військових частин.

Ключові слова: психічне здоров'я, відповідальність, психологічна допомога.

Постановка проблеми. Аналіз результатів, проведеного нами теоретичного та емпіричного дослідження проблеми збереження психічного здоров'я військовослужбовців, дозволив визначити основні напрямки удосконалення процесу збереження психічного здоров'я особового складу у військовій частині. До таких напрямів слід відносити: активізацію діяльності команди-

рів (начальників) щодо збереження психічного здоров'я підлеглого особового складу; інтенсифікацію діяльності психолога військової частини щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців; підвищення ролі військовослужбовця у збереженні власного психічного здоров'я; удосконалення змісту положень керівних документів з питань збереження психічного здоров'я військовослужбовців.

Для підтвердження нашої думки є необхідність розглянути кожен із цих напрямів більш детально. То ж **метою** цієї статті ми визначили - розкрити зміст основних напрямків удосконалення процесу збереження психічного здоров'я

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід зазначити, що наділення командира (начальника) усією повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих і покладення на нього персональної відповідальності перед державою за всі сторони життя та діяльності військової частини, підрозділу і кожного військовослужбовця зобов'язує його докладати максимум зусиль для збереження життя і здоров'я особового складу. В цьому контексті дуже важливо, щоб кожен військовий керівник знав, що від його дій, поведінки та діяльності значною мірою залежить рівень душевного благополуччя підлеглого особового складу, а отже і їх психічне здоров'я. Звідси виникає потреба вести мову про те, що кожен командир (начальник) зобов'язаний відповідати певним нормам, чи правилам, що висуваються до нього, як до посадової особи, яка несе персональну відповідальність за збереження психічного здоров'я підлеглих її людей. Крім цього важливо, щоб військовий керівник вмів організовувати психогігієну службової діяльності і колективного життя військовослужбовців, а також їх побуту і відпочинку.

Виступаючи в ролі суб'єкта збереження психічного здоров'я підлеглих військовий керівник повинен знати як вирішувалися і вирішуються ці питання іншими керівниками. Отже вивчення досвіду роботи інших керівників є обов'язковою умовою роботи будь-якого офіцера. Систематизація чужого досвіду та готових ідей з метою своєчасного їх використання - це істотна

умова наукової організації праці керівника. Крім цього суттєва роль тут належить вмінню і бажання керівника радитись з фахівцями. У нашому випадку такими фахівцями є психологи, психіатри, медичні працівники та більш досвідчені керівники.

Іншою умовою підвищення ефективності діяльності військового керівника щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців є наявність в нього почуття відповідальності за результати своєї діяльності. Знання і поведінка керівника в певній мірі впливають на психіку підлеглих. Кожне слово, кожна дія керівника критично оцінюється підлеглими і через неофіційні канали інформації стають відомими більшості членів колективу.

Враховуючи результати аналізу наукової літератури (О.Д.Сафіна [1], Л.М.Уварова, В.Г.Уткіна [2], О.А.Урбановіча [3], В.В.Шпалінського та К.А.Помазан (2003) [4] та ін.), а також результати емпіричного дослідження, ми прийшли до висновку, що військовому керівнику як суб'єкту збереження потрібно відповідати таким вимогам: бути компетентним керівником; вміти, при необхідності, мудро критикувати дії та вчинки своїх підлеглих; бути готовим допомогти своєму підлеглому в критичних життєвих ситуаціях, відвернути його від крайніх рішень; бути готовим допомогти підлеглим, які переживають потрясіння у зв'язку зі смертю близької людини чи важкою втратою когонебудь (чого-небудь).

Щодо змісту діяльності військових психологів як суб'єктів збереження психічного здоров'я військовослужбовців, то аналіз відповідної літератури та практики їх діяльності показав, що сьогодні в умовах військової служби психологи надають психологічну допомогу в основному військовослужбовцям строкової служби, частково іншим категоріям військовослужбовців (військовослужбовцям за контрактом, прапорщикам та офіцерам). Робота військових психологів у цьому напрямку спрямована на розв'язання таких проблем як: психологічні проблеми професійного відбору; проблеми адаптації молодого поповнення; профілактика правопорушень; корекція міжособистісних стосунків; психологічні проблеми формування військового колективу тощо.

Що стосується надання психологічної допомоги безпосередньо іншим категоріям військовослужбовців, і, перш за все військовим керівникам різних ланок, то здійснений нами аналіз публікацій та практики діяльності військових психологів показав, що цей напрямок практичної психології відображений значно меншою кількістю робіт [5;6]. Серед основних питань, які тут розробляються, можна визначити такі як підвищення професійної компетентності командирів (начальників) через їх ознайомлення з основами педагогічної, соціальної та військової психології й оволодіння ними навичками саморегуляції. На момент початку розробки нами проблеми збереження психічного здоров'я військовослужбовців у відомій нам літературі були практично відсутні публікації, присвяченій психологічній роботі з військовими керівниками. Більше того, в роботах [7;8 та ін.], в яких визначались актуальні завдання військової психології про цей напрямок, навіть як можливий перспективний, не згадувалось.

Перш за все зазначимо, що психолог, виступаючи в ролі суб'єкта збереження психічного здоров'я військовослужбовців, повинен:

- оцінювати чинники, що впливають на психіку військовослужбовців;

- виявляти психологічні труднощі військовослужбовців у вирішенні конкретних службових завдань;

- оцінювати рівень психологічної стійкості військовослужбовців до впливу психотравмуючих чинників;

- прогнозувати рівень психічної напруженості військовослужбовців у процесі виконання службових завдань, а також обсяг необхідної психологічної допомоги;

- розробляти пропозиції посадовим особам щодо збереження психічного здоров'я підлеглого особового складу;

- надавати психологічну допомогу військовослужбовцям.

Загалом психологу військової частини важливо своєчасно допомогти військовослужбовцям позбавлятися несприятливих психічних станів (депресій, криз), конфліктів та конфліктних переживань, труднощі у спілкуванні, невдоволення своїм Я-образом і соціально-психологічним статусом; проблем у між-

особистісних стосунках подружжя, чи батьків і дітей.

Слід сказати, що деякі суттєві характеристики психологічного консультування (розв'язання проблеми, форми роботи, її тривалість та ін.) доцільно розглядати у ході виділення й опису його видів. Ці види потрібно розрізняти за: а) тривалістю роботи: разова консультація, короткострокове консультування, середньої тривалості консультування; орієнтованістю допомоги (на військовослужбовця строкової служби, військовослужбовця за контрактом, прапорщика, офіцера чи члена їх сім'ї); б) характеристикою допомоги (просвітницько-рекомендаційна, діагностична, власне психологічна).

У реальній практиці перелічені видові ознаки тісно пов'язані між собою: тривалість роботи, її зорієнтованість дуже часто залежить від характеру допомоги, який у свою чергу визначається особливостями проблеми військовослужбовця. Враховуючи специфіку організації повсякденного життя і діяльності військової частини та кожного з її підрозділів, військовому психологу потрібно бути готовим проводити консультативну роботу в досить стислі строки, орієнтуючись на разове та короткострокове консультування.

Психолог повинен вміти діяти в умовах дефіциту інформації та часу. Узагальнивши з цього приводу думки дослідників [9;10;11;12], ми прийшли до висновку, що оптимальним алгоритмом дій в таких ситуація є така послідовність дій психолога:

1. Встановити контакт з військовослужбовцем шляхом створення відповідного психологічного клімату.

2. Уважно вислухати військовослужбовця.

3. Визначити справжню проблему військовослужбовця, зорієнтувати його в ній та спільно чітко її сформулювати.

4. Визначити мету військовослужбовця, його можливості в її досягненні та обговорити позитивні способи дій.

5. Розширити уявлення військовослужбовця про себе і свою життєву ситуацію.

6. Виробити альтернативні варіанти поведінки.

7. Допомогти військовослужбовцю усвідомити власну від-

повідальність за те, що з ним відбувається.

8. Узагальнити результати взаємодії з військовослужбовцем та мотивувати його на втілення в життя прийнятого рішення.

Загалом проведення разової консультації вимагає від психолога надзвичайної спостережливості, проникливості, обережності та високого професіоналізму.

Короткострокове консультування потрібно здійснювати протягом трьох-чотирьох зустрічей, кожна з яких триває приблизно годину. Типовим варіантом такої роботи у військовій частині є випадки, коли військовослужбовець потребує консультації про-світницько-рекомендаційного або діагностичного характеру. Результати нашого дослідження свідчать про те, що такі консультації слід проводити переважно:

- для молодих військовослужбовців строкової служби, які переживають труднощі у військовій службі (туга за рідною домівкою; проблеми у міжособистісних стосунках з іншими військовослужбовцями, в тому числі старших призовів; проблеми пов'язані з труднощами службової діяльності та інш.);

- для молодих офіцерів, які відчують труднощі на перших порах своєї офіцерської служби (неузгодженість взаємних очікувань офіцера і військового колективу; безпорадність у роботі з підлеглим особовим складом; невдоволення своїм статусом серед колег та інш.);

- для військовослужбовців, які мають труднощі у сімейному житті (сімейно-шлюбні конфлікти, проблеми, пов'язані зі зрадою дружини, розлученням, вихованням дітей та інш.);

- для посадових осіб військової частини, у яких загострилися стосунки з колегами чи підлеглими.

Першочерговим завданням психолога військової частини слід вважати усунення в процесі організації повсякденного життя і діяльності військової частини передумов для його порушення. Через те психологу військової частини потрібно не тільки проводити активну роботу щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців, а й спрямовувати в цей напрямок діяльність відповідних посадових осіб частини, і, перш за все, її

командира.

Важливо враховувати те, що більшість заходів щодо збереження психічного здоров'я військовослужбовців не зможуть досягти мети, якщо в цьому процесі не будуть приймати участь самі військовослужбовці. Отже військовослужбовець будь-якої категорії повинен, перш за все, сам вміти позитивно впливати на притаманні йому психічні явища (процеси, стани, властивості), свою поведінку та діяльність для збереження власного психічного здоров'я. Звідси виникає потреба розглядати військовослужбовця в ролі суб'єкта і об'єкта збереження психічного здоров'я.

Військовослужбовець як суб'єкт та об'єкт збереження психологічного здоров'я повинен здійснювати таку діяльність свідомо та цілеспрямовано. А для цього він має навчитися зберігати його, щоб це стало природною потребою, задоволення якої проходило б без примусу на протязі всього життя.

Аналіз наукових джерел [13;14;15] свідчить про те, що збереження психічного здоров'я потребує від особистості не тільки гігієни тіла, а психогігієни, самовиховання, чіткої життєвої позиції та чистоти помислів. Шлях до психічного здоров'я це шлях до інтегральної особистості, що не розривається з середини конфліктами мотивів, сумнівів та невіри в себе [15,с.37].

Враховуючи сказане вище та результати наших досліджень, ми прийшли до висновку, що військовослужбовець повинен пізнавати себе, виявляти свої сильні та слабкі характерологічні особливості, вміти безсторонньо та адекватно оцінити реальний рівень своїх фізичних і психічних можливостей. Виступаючи в ролі суб'єкта та об'єкта збереження власного здоров'я військовослужбовець повинен вміти керувати ним. А це вимагає від нього тренувати власну психіку, розкривати її резерви та розвивати й удосконалювати психічні процеси (пам'ять, увагу, уяву).

Формування психічного здоров'я потребує від людини не тільки гігієни тіла, а й психогігієни, самовиховання духовної сфери та активної життєвої позиції. Як вказує В.М.Панкратов, шлях до психічного здоров'я – це шлях до інтегральної особис-

тості, яку не розривають з середини конфлікти мотивів, сумнівів, відсутність віри в себе. Для того, щоб здорове тіло і здоровий дух досягли гармонії, потрібно приділяти спеціальну увагу і тому, і іншому, терпеливо і регулярно працюючи над собою [15,с.37]. Військовослужбовець повинен знати свої найбільш сильні та слабкі характерологічні особливості, вміти адекватно оцінювати реальний рівень своїх фізичних і психічних можливостей. Він має вміти керувати своїм психічним здоров'ям. Це передбачає тренування своєї психіки, розкриття та розвитку її резервів, удосконалення психічних процесів (пам'яті, мислення, уваги, уяви та інших), виховання в себе вольових якостей, дисципліни розуму і почуттів. Військовослужбовець повинен навчитися активної, усвідомленої психічної саморегуляції, з чітким розумінням її цілей і характеру впливу, оволодіння її технікою як невід'ємним компонентом культури поведінки.

За результатами дослідження ми прийшли до висновку, що військовослужбовцю для ефективного збереження власного психічного здоров'я важливо відповідати таким вимогам:

1. *Знати*: про своє психічне здоров'я, розуміти роль цього здоров'я для життєдіяльності; основні фактори, які можуть негативно чи позитивно впливати на психічне здоров'я людини; види психогігієни та специфічних засобів впливу на себе.

2. *Вміти*: контролювати свої почуття та психічні стани; використовувати оптимальні для себе методи саморегуляції.

3. *Дотримуватися* здорового способу життя і свідомо реалізовувати програму самозбережувальної поведінки: уникнути несприятливих умов життєдіяльності; займатися спортом; організувати відпочинок; уникати деструктивних стосунків у сім'ї та у військовому колективі; позбавлятися шкідливих звичок (вживання алкоголю, наркотичних речовин, тютюнокуріння); уникати фізичного, морального і психічного перевантаження.

В умовах військової служби знання про психічне здоров'я військовослужбовець може отримати з різних джерел, перш за все, в бібліотеці військової частини (в інших бібліотеках), а та-

кож, у психолога військової частини. Щодо можливостей уникати несприятливих умов життєдіяльності, то для військовослужбовців, особливо строкової служби, це не завжди є реальним (наприклад, несення служби в наряді, вартової служби, перебування на полігоні). Однак тут на допомогу можуть прийти різні техніки, пов'язані з активізацією саногенного мислення. Через те військовослужбовці повинні знати і вміти використовувати техніки по управлінню негативними емоціями.

Вважаємо за необхідне вказати на те, що багато зусиль по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців будуть марними якщо цьому не будуть сприяти відповідні керівні документи, зокрема Статути ЗС. Через те, на нашу думку, потрібно: а) створити спеціальну комісію з представників Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобиль-ської катастрофи для оновлення змісту Статуту відповідно з вимогами сьогодення; б) весь зміст положень Статуту зорієнтувати не на службу, а на людину, створюючи всебічні умови для максимального задоволення потреб військовослужбовців; в) включити в авторський колектив, який буде працювати над новим змістом Статуту, фахівці з психології та психофізіології. Крім цього, прізвище авторів вказати у вихідних даних;

Висновки. Межі нашої роботи не дозволяють вирішити цілу низку питань, які можуть поглибити вивчення проблеми збереження психічного здоров'я особистості. Серед *перспективних напрямків подальших досліджень* даної проблеми є розробка теоретичних основ комплексної загальнодержавної системи збереження психічного здоров'я особистості, діяльність якої пов'язана з мілітаризованою сферою державної служби. Крім цього потребують подальшого вивчення: методологічні проблеми діагностики психічного здоров'я особистості в особливих умовах її діяльності; питання, пов'язані з виявленням індивідуа-

льних можливостей (ресурсів) людини щодо збереження власного психічного здоров'я в особливих умовах діяльності; проблеми підготовки слухачів Вищих військових навчальних закладів до збереження психічного здоров'я майбутніх підлеглих та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сафін О.Д. Психологія управлінської діяльності командира: Навчальний посібник. – Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1997. – 149 с.

2. Уваров Л.Н., Уткин В.Г. Педагогические проблемы повышения эффективности воспитательной работы в части. – М., 1991. – 68 с.

3. Урбанович А.А. Психология управления: Учебное пособие. – Мн.: Харвест, 2001. – 640 с.

4. Шпалінський В.В., Помазан К.А. Психологія управління: Навчальний посібник для керівників навчальних закладів, практичних психологів, вчителів та вихователів. – Харків: Веста: Видавництво “Ранок”, 2002. – 128 с.

5. Психологія професійної діяльності офіцера: Підручник. – Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1999. – 488 с.

6. Рабочая книга войскового психолога: модель, алгоритм, технология эффективной профессиональной деятельности / Под ред. Л.Н. Уварова, В.Г. Михайловского. - М., 1995. - 331 с.

7. Введение в профессию. Учебно-методическое пособие для войсковых психологов и социологов. - М., - 1992. - 128 с.

8. Військова психологія і педагогіка: Підр. для військових вузів /С.Д. Максименко, Б.М. Олексієнко, О.Д. Сафін. – Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2000. – 562 с.

9. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию. - Екатеринбург, Москва, 1995. - 224 с.

10. Алешина Ю.Е. Семейное и индивидуальное психологическое консультирование. – М.: РИЦК “Социальное здоровье России”, 1993. – 172 с.

11. Горностай П.П. Проблемний аналіз у консультативній практиці // Матеріали наук. семін.: “Практична психологія: теорія, методи, технології”. - К.: Ніка - Центр, 1997. - С. 18-27.

12. Основи практичної психології /В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник. К.: Либідь, 1999. – 536 с.

13. Гаджиева Н.М., Никитина Н.Н., Кислинская Н.В. Основы самосовершенствования: Тренинг самосознания. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 144 с.

14. Життєві кризи особистості: Наук. – методичний посібник: У 2 ч. / Ред: В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. – 354 с.

15. Панкратов В.Н. Саморегуляция психического здоровья: Практическое руководство. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 352с.

УДК 159.9: 163

Приходько Ю.О., начальник медичної служби УЦЗУ

АНАЛІЗ СТАНУ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДБОРУ ПОЖЕЖНИХ-РЯТУВАЛЬНИКІВ МНС УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проведено аналіз стану психологічного відбору пожежних-рятувальників МНС України, аналіз законодавчої бази, що його регламентує, надано порівняння рекомендованих методик. Використовуючи власний досвід практичної та наукової роботи зроблено висновки стосовно актуальних проблем професійного відбору пожежних-рятувальників на сучасному етапі.

Ключові слова: професійний відбір, ефективність професійної діяльності.

Актуальність проблеми. Давно відомо, що різні види професійної діяльності потребують від людини різних якостей та властивостей, якими не всі володіють однаковою мірою. Якість спеціалістів в першу чергу забезпечується ефективністю професійної орієнтації молоді, професійним відбором, а потім інтенсифікацією підготовки, всією системою навчання та виховання.

Однак вирішення цієї державної справи на сучасному етапі потребує розв'язання ряду протиріч. Так, скорочується загальний приріст трудових ресурсів і значно зросло усвідомлення

відповідальності професійного самовизначення юнаків; на фоні ускладнення техніки, збільшення інтенсивності праці зросли вимоги до людини, до її психофізіологічних та особистісних якостей; якісно змінюється і сама молодь – зростає рівень інформованості й особиста само визначеність, самостійність та критичність суджень. Крім того, в останні роки спостерігається тенденція до зниження загального рівня здоров'я юнаків, зростання рівня нервово-психічних розладів.

Очевидно, що якісне покращання роботи в цьому напрямку полягає в забезпеченні якісного вирішення завдань з раціонального використання призовних ресурсів, створенні умов для того, щоб кожний юнак зі вступом до вищого навчального закладу опинився на тому місці, яке якнайбільше відповідає його індивідуально-психологічним особливостям, оволодівав тією професією, в якій він одержить найбільше особисте задоволення та принесе максимальну користь державі.

Тим більше важливість професійного відбору пожежних-рятувальників МНС України зростає в сучасний період, коли змінюється законодавство, пріоритети у молоді, комплектування підрозділів МНС спеціалістами набуває все більшого професійного рівня.

Враховуючи актуальність визначеної проблеми в нашому дослідженні була поставлена наступна мета: провести порівняльний аналіз теоретичних засад з існуючим на сучасному етапі станом професійного відбору кандидатів на службу та навчання в системі МНС України та визначити основні проблемні питання з метою оптимізації цього процесу в МНС.

Проблемами професійного відбору людство почало перейматись ще за середніх віків. Вперше чітко сформулював значення проблеми профорієнтації в державному масштабі іспанський лікар Хуан Урте у 1575 р.: «Для того щоб ніхто не помилявся у виборі професії, яка більш за все підходить до обдарування людини, государеві варто було б виділити уповноважених людей великого розуму і знання, що відкрили б у кожній людині обдарування ще в ніжному віці; вони тоді змусили б її обов'язково

вивчати ту галузь знання, що їй підходить, її не представляли б цю справу її виборів» [5], але прототипи професійного відбору на керівні посади урядових чиновників, духовенства, у вигляді цілої низки різних випробувань та іспитів, відомі ще з часів Давнього Китаю та Давнього Єгипту.

На Русі перші спроби професійного відбору на визначення придатності до військової служби у формі медичної експертизи припадають на початок XVI ст., коли зростає зацікавленість держави поповнення регулярної армії повноцінними воїнами. Так, в 1537 р. за наказом головним лікарем Феофілом був оглянутий князь Андрій Іванович, який відмовився їхати на службу до Москви з приводу хвороби.

За указом Петра Першого від 20 лютого 1705 р. чітко простежується прагнення при наборі в армію оцінювати не тільки фізичні, але і психічні якості рекрутів: «...У полках багато солдатів виявилися хворі, а інші до навчання непереїнятливі... У рекрути повинні здаватися ... люди добрі, людяні, не старі, не знівечені й не дурні...»

Еволюція вивчення соматичного і психічного здоров'я в системі військово-лікарської експертизи з тих часів розвивалася в напрямку зростання інтересу до діагностики психічної діяльності та виявлення здібностей, однак більш інтенсивний розвиток отримала в XIX ст. з розвитком ери повітроплавання в усіх країнах світу.

У перші роки Радянської влади в рамках НЕП почалася розробка методів «психотехнічного відбору», психофізіологічні лабораторії були створені в армії, на залізничному і міському транспорті, на усіх великих промислових підприємствах, однак відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. робота з профорієнтації в СРСР на довгі роки була припинена, чим була завдана чимала шкода вітчизняній психологічній науці, збройним силам та народному господарству. І лише з початком ери освоєння космосу починається новий етап бурхливого розвитку, перед науковцями гостро стало питання вивчення проблем та розробки методів професійного відбору, що призвело до поши-

рення до появи низки наукових досліджень [1; 2; 3; 4; 5], в яких була визначена сутність професійного відбору. Так, Корольчук М.С. та Крайнюк В.М. вважають [4], що показаннями для проведення професійного відбору безумовно являються:

- екстремальні умови та складна діяльність;
- високі вимоги професії до людини;
- якщо є небезпека як для самого спеціаліста, так і оточуючих в результаті помилкових дій однієї людини (тобто висока соціальна, економічна та біологічна значимість помилки);
- якщо навчання дороге, складне, повинно проходити в стислі строки умов масових наборів;
- якщо на практиці є учні, що відраховуються за професійною непридатністю або випускаються неповноцінні кадри.

Професійний відбір не потрібен в тому випадку, якщо здібності для визначеної професії можливо легко розвинути в процесі навчання, якщо є можливість появи професійних здібностей в процесі діяльності та якщо можливо застосувати знання, навички та вміння в іншій галузі.

Професійний відбір - це комплекс засобів, які дозволяють виявити осіб, найбільш придатних за своїми індивідуально-психологічними якостями та здібностями до навчання та подальшої діяльності за конкретною спеціальністю. Головні завдання професійного відбору спеціалістів такі:

- визначити здібність кандидатів до виду праці за станом здоров'я;
- виявити ступінь здатності кандидатів до навчання з конкретної спеціальності;
- довгостроковий прогноз ефективності діяльності спеціаліста.

Зрозуміло, що виконати означені завдання та досягти ефективності професійного відбору можливо з вирішенням відповідних завдань психологічного, психофізіологічного, освітнього, медичного, соціального відбору.

Психологічний відбір дозволяє вибрати з групи кандидатів на конкретну посаду тих людей, від яких найбільшою ймовір-

ністю завдяки індивідуально-психологічним якостям можливо чекати успішного виконання даної роботи.

Психофізіологічний відбір спрямований на оцінку у кандидата індивідуальних якостей, зумовлених фізіологічними системами організму, передусім ВВД.

Освітній відбір дозволяє виявити у кандидата рівень знань, навичок та умінь традиційним методом, а також рівень розвитку психічних пізнавальних процесів та інтелекту за допомогою тестів.

Медичний відбір виявляє стан здоров'я кандидата та рівень фізичного розвитку, необхідні для діяльності в складних умовах.

Соціально-психологічний відбір призначений виявити направленість особистості, особливості спілкування та поведінки в колективі.

Методологічною основою професійної придатності служить поняття професійних здібностей та динамічна функціональна структура особистості. Вона поєднує чотири головні та дві „накладені” підструктури:

I підструктура - соціально зумовлені особисті якості, які відображають мотиваційну направленість особистості.

II підструктура - елементи професійної підготовки: досвід, знання, навички, уміння.

III підструктура – індивідуальні особливості психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, уява, увага, пам'ять, мислення, емоції, почуття, воля).

IV підструктура - біологічно зумовлені якості особистості (темперамент, вік, статура).

Характер як „накладена” підструктура складається з найбільш виражених та тісно взаємопов'язаних властивостей. Це особистість в її своєрідності.

Здібності, також професійно значимі в якості „накладеної” під структури, виражають ступінь відповідності особистості в цілому вимогам конкретної професійної діяльності.

З урахуванням уявлення про методологічні основи професійного відбору можна сформулювати принципи, які визначають зміст та послідовність реалізації засобів професійного відбору спеціалістів.

Головний принцип - комплексний характер професійного відбору, який визначається різнобічністю завдань та його мети. Реалізація принципу базується на всебічному вивченню особистості кандидатів, а вирішення про професійну придатність - з урахуванням психічних, психофізіологічних, освітніх, соціальних характеристик та стану здоров'я.

Принцип етапності відбору полягає в послідовності вивчення особистості з виведенням відповідних критеріїв на етапах психологічного, психофізіологічного, соціального та медичного відбору, а також узагальнюючого висновку (результату).

Принцип динамічного (продовженого) відбору передбачає раціональну послідовність та повторність обстежень кандидата, а також оцінки здібностей людини до конкретної роботи з позицій розвитку та змін в процесі виховання, навчання, тренування, роботи за спеціальністю. Крім того, такі обстеження мають важливе значення для корекції та психолого-педагогічного супроводження спеціаліста в період навчання.

Принцип диференціювання та групування передбачає визначення заходів професійного відбору, необхідних для конкретної спеціальності або групи спеціальностей. Диференційний прогноз передбачає розробку засобів відбору не на одну, а на групи спеціальностей, які об'єднуються за критеріями спільності основних елементів структури діяльності та професійно важливих якостей особистості.

Критерії професійної придатності можуть змінюватись під впливом різних факторів (соціальних: престиж та значимість професії; економічних: затрати, ціна помилкових дій; технічних: модернізація, введення нових взірців техніки і зброї та ін.).

У відповідності до принципу зміни критеріїв передбачається їх корекція після аналізу даних щодо ефективності навчання та роботи з конкретної спеціальності. Особливо це

стосується спеціалістів різних підрозділів МНС діяльність яких пов'язана з особливими умовами праці.

До реформування структури МНС України (2003 рік) кандидатам на службу в підрозділи Державної пожежної охорони професійний відбір проводився як працівникам органів внутрішніх справ і регламентувався статтею 19 Закону України „Про охорону праці”, Положенням про медичний огляд працівників певних категорій (наказ МОЗ України від 31.03.94 №45, зі змінами, унесеними згідно з наказом МОЗ №139 від 07.06.99), Переліком робіт, де є потреба в професійному доборі (наказ МОЗ України та Державного Комітету України про нагляд за охороною праці №263/121 від 25.01.95) та низкою наказів, розпоряджень, інструкцій МВС України щодо організації і проведення професійного відбору.

Зрозуміло, що професійний відбір крім визначення індивідуальних психофізіологічних особливостей кандидата, був орієнтований на визначення придатності кандидата до служби в ОВС, а не конкретно в підрозділах ДПО. Професійний відбір рятувальників підрозділів ЦО МОУ, а згодом МНС до 2003 року зовсім не проводився, крім кандидатів на службу льотного складу.

З 2003 року в реформованому МНС професійний відбір проводиться відповідно до „Інструкції з організації та порядку здійснення професійно-психологічного відбору на службу до ГУ(У)МНС України в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі, УкрНДПБ, Вінницького училища, навчання до вищих навчальних закладах та професійної орієнтації населення” в якій визначено, що професійно-психологічний відбір здійснюється з метою забезпечення якісного комплектування підрозділів, профілактики передчасної втрати здоров'я під впливом різноманітних факторів професійної шкідливості психологічно-деформуючого характеру та виявлення девіантної поведінки у працівників, курсантів і слухачів. Професійно-психологічний відбір громадян здійснюється відповідно до Переліку робіт, де є потреба у професійному доборі, який затверджується у встановленому порядку Кабінетом Міністрів

України.

Наказом МНС України № 104 від 10.04.03 затверджена „Інструкція про професійно-психологічний відбір кандидатів на навчання до вищих пожежно-технічних навчальних закладів МНС України на 2003 рік” в якій визначено порядок та етапи психологічного обстеження, надається перелік методик, які використовуються для відбору: діагностика рівня інтелекту, оцінювання рівня нервово-психічної стійкості, психодіагностика особистісних якостей кандидата. Визначення підсумкового рівня психологічної готовності до навчання пропонується по групам:

- група А – висока готовність до навчання;
- група Б – проміжна готовність до навчання;
- група В – знижена готовність до навчання;
- група Г – низька готовність до навчання.

З 14.01.2004 вступив в дію наказ МНС України № 14 (zareestrovano в Міністерстві юстиції України 14 квітня 2004 р. за № 479/9078) „Про удосконалення порядку вивчення та відбору кандидатів на службу на посади рядового і начальницького складу МНС України” (із змінами, внесеними згідно з Наказом МНС № 180 (z0536-04) від 23.04.2004) в якому регламентується, що вивчення кандидатів для прийняття на службу на посади рядового і начальницького складу здійснюється в три етапи:

- професійно-психологічний відбір;
- соціально-правовий відбір (попереднє вивчення та вивчення за обліками МВС України);
- медичний відбір (проводиться за соматичними, психіатричними, психофізіологічними показниками).

Визначення професійно важливих психологічних якостей особистості та їх відповідності вимогам професійної діяльності (спеціальності) здійснюється працівниками служби психологічного забезпечення. Водночас з медичним оглядом для визначення психофізіологічних показників професійного добору, за допомогою яких оцінюються особисті якості, проводиться психофізіологічне обстеження кандидата в Інституті судової загальної соціальної психіатрії та наркології і його філіях, а в регіонах, де

відсутні філії зазначеного інституту, - у центрах психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору при відділах охорони здоров'я УМВС України в областях та м. Севастополі. Цей висновок щодо доцільності проходження служби кандидата на передбачуваній посаді носить рекомендаційний характер.

В 2006 році з метою оптимізації вивчення індивідуальних психофізіологічних особливостей вступає в дію наказ МОЗ України № 464 від 11.07.06 „Про затвердження Методичних вказівок “Проведення психофізіологічного професійного відбору кандидатів на навчання до вищих навчальних закладів Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи” в основу якого також закладено вимоги наказу МОЗ України і Держнаглядохоронпраці від 23.09.1994 №263/121 “Про затвердження переліку робіт, де є потреба у професійному доборі”, зареєстрованого Міністром України 25.01.1995 за № 18/554, а також наказу МНС України «Про затвердження Умов прийому та порядку відбору до вищих навчальних закладів МНС України» від 08.03.2006 № 126, зареєстрованого в Міністрії України 29.03.2006 за №342/1221 Б.

Методичні вказівки регламентують проведення професійного відбору кандидатів на навчання до вищих навчальних закладів МНС та призначені для медичних комісій, медсанчастин МНС, лікарів, фізіологів і психологів, що працюють у санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних закладах і установах МОЗ та МНС України, науково-дослідних інститутах і здійснюють у встановленому порядку психофізіологічний професійний відбір.

Психофізіологічна професійна придатність - це цілісний комплекс фізіологічних, індивідуально-типологічних і психологічних особливостей особистості, що є умовою ефективного та надійного опанування учбового плану, оволодіння професією, засвоєння та виконання професійних обов'язків. Вона виявляється шляхом психофізіологічних обстежень при вступі у ВНЗ і дозволяє визначити, наскільки індивід за своїми фізіологічними

та психічними властивостями тривкий до стресу, орієнтується у складній ситуації, швидко і міцно засвоює нову інформацію, особливо в напружених і екстремальних умовах праці.

Робота людини у надзвичайних ситуаціях пов'язана з мобілізацією її функціональних резервів, певним рівнем розвитку психофізіологічних властивостей і психоемоційної стійкості, що дозволяють надійно та ефективно здійснювати професійну діяльність в екстремальних і аварійних ситуаціях при забезпеченні особистої та колективної безпеки. Переважно операторський і керівний характер праці фахівців МНС з вищою спеціальною освітою, специфічні умови роботи у вибухово- та пожежонебезпечному середовищі пред'являють підвищені вимоги до психофізіологічних і вищих психічних функцій, рухливості нервових процесів, сенсорно-перцептивних якостей, уваги, пам'яті, оперативного мислення, психоемоційної стійкості, високої розумової працездатності.

Проведений аналіз існуючих наказів та інструкцій показав, що вони визначають порядок, механізми, методологічну базу проведення професійного відбору в МНС, але в той же час існують протиріччя. Так, на теперішній час не враховуються при проведенні професійного відбору кваліфікаційні вимоги кандидатів на службу в різні підрозділи МНС, не всі з приведених документів пройшли реєстрацію в Міністерстві Юстиції і тому не мають юридичної сили.

Висновки:

1. Проведений теоретичний аналіз стану розробленості проблем професійного відбору показав, що різні види професійної діяльності потребують від людини різних якостей та властивостей, котрими не всі володіють однаково. Тим більше важливість професійного відбору зростає в період демографічного дисбалансу в Україні, реформи та розвитку МНС України, коли змінюється законодавство, пріоритети у молоді, комплектування підрозділів МНС спеціалістами все більше набуває професійного рівня.

2. Вивчаючи проблеми професійного відбору в системі МНС

ми приходимо до висновку, що на сучасному етапі він проводиться без урахування специфіки професійної діяльності працівників різних підрозділів, відсутні наукові розробки по визначенню професійної успішності за кваліфікатором спеціальностей рятувальників, що не дає перспективи визначення якомога доцільного використання на службі особистості.

Найбільш актуальними, на наш погляд, є такі проблеми професійного відбору в системі МНС:

- вироблення єдиної концепції професійної орієнтації та відбору;

- визначення організаційних форм, напрямків, етапів та методик професійного відбору в МНС України, законодавчої бази, що його регламентує;

- аналіз особливостей діяльності спеціалістів в екстремальних умовах з розробкою професіограм усіх спеціальностей МНС;

- розробка і практична перевірка нових інформативних критеріїв прогнозу професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалевский В.Ф. Военная профессиология, проблемы теории и практики. - М.: Воениздат, 1983. - 375 с.

2. Корольчук Н.С., Пизин В.А. Методическое пособие по профотбору в военное училище. - Киев: КВВМУ, 1989. – 127 с.

3. Корольчук М.С. Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності. - К.: МОУ, 1996. – 285 с.

4. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія та практика професійного психологічного відбору. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 674 с.

5. Лебедев В.И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 543 с.

УДК 159.94

Самойлов М.Г., д. біол. н., професор, кафедра психології й

педагогіки ХДАФК

Перелигіна Л.А., д. біол. н., доцент, кафедра загальної психології УЦЗУ

ЗАНЯТТЯ СПОРТОМ ЯК ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ ВИД ДІЯЛЬНОСТІ

У статті показано, що зсув психофізіологічних показників у спортсменів у процесі спортивної діяльності за межі, характерні для нормальної трудової діяльності, свідчить про її екстремальність, рівень якої визначається сукупністю, тривалістю й інтенсивністю дії стресогенних факторів.

Ключові слова: спорт, екстремальна діяльність, стресогенні фактори.

Постанова проблеми та актуальність дослідження. У сучасному спорті вимоги до індивідуальних можливостей спортсменів швидко зростають. Досить активно збільшуються і навантаження. У спорті під навантаженням, найчастіше, розуміється фізична й нервова напруга, які обумовлені виконанням рухів певної потужності, частоти, тривалості й інтенсивності. Разом з тим варто пам'ятати, що в будь-якій руховій діяльності обов'язково присутні й психологічні компоненти. Це відношення спортсмена до своїх дій, мотивація до їхнього здійснення, осмислення й оцінка рухових актів і, нарешті, поведінка в спортивному середовищі. Хоча, безумовно, це далеко не повний перелік психологічних компонентів, тому що сюди варто віднести більшість психологічних процесів (як пізнавальних, так і емоційно-вольових) і станів. Отже, в поняття зростаючих навантажень у спорті варто включати, як невід'ємну їхню частину, психологічні компоненти.

Таким чином, психічне навантаження спортсменів - це рівень психічної напруги, що виникає у зв'язку зі здійснюваною спортивною діяльністю. Більшість спортсменів і фахівців в області психології спорту, розуміють, що важливо було б навчитися вимірювати рівень психічної напруги індивідуально й у кожному, необхідному, конкретному випадку. Однак, це досить непросто, особливо в умовах змагань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць за цією проблемою показав, що цілком обміркованим є уявлення про те, що в умовах інтенсифікації спортивної діяльності, підвищення вимог і навантажень у спорті, можливості спортсменів до їхнього перенесення, по-перше, не безмежні, а, по-друге, не повинні переходити «за межі індивідуально можливого». Вихід за ці межі позначається як «перетренованість», що являє собою аномальне посилення й подовження тренувального процесу, який веде до перевтоми» [9]. А з огляду на тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість між тілом і психікою варто нагадати, що стан перетренованості й перевтоми є об'єктивною умовою для розвитку негативних і передпатологічних змін, як у психіці, так і в соматичі, про що свідчить цілий ряд досліджень [2; 5; 8]. Саме тому рішення проблеми екстремальності спортивної діяльності є актуальним.

Інакше кажучи, можна сказати, що спортивна діяльність виходить далеко за рамки трудової діяльності людей тому, що для її здійснення необхідні дуже великі фізичні й психічні напруги. Діяльність подібного роду часто позначають як стресогенну [1]. При цьому, характеризуючи стресогенні умови, різні автори вказують на різні ознаки, що відносяться до цих умов – це, такі як критичні, аварійні, особливі, важкі, емоціогенні, складні, екстремальні й ін.

На наш погляд, щодо спортивної діяльності найбільш підходящим терміном можна вважати екстремальні. Хоча в більшості робіт перераховані ознаки вживаються як однакові або рівноцінні. Все-таки говорячи про екстремальні умови діяльності такі дослідники, як Забродін Ю.М., Зазикін В.Г., Дика Л.Г., Семікін В.В., вважають, що, по-перше, вони повинні діяти на людину не епізодично, а постійно [4], а, по-друге, у порівнянні з іншими, вони характеризуються більшою інтенсивністю й специфічністю спрямованості на діяльність [3].

З огляду на відзначене вище **метою нашої роботи** було: здійснити теоретичний аналіз уявлень про спортивну діяльність як екстремальну.

Обговорення й аналіз результатів. В цьому зв'язку треба

чітко й виразно позначити, який зміст вкладається в термін “екстремальний”? У словнику С.І.Ожогова можна прочитати наступне: “екстремальний - крайній, незвичайний по труднощам, складності”.

Значить якщо мова йде про діяльність, те це такий її вид, що виходить за межі звичайної, найчастіше зустрічаємої або здійснюваної в межах норми. Однак встає питання, а, що ми будемо брати за критерій норми? Звертаючись до досліджень із цього питання ми бачимо, що наприклад, В.Д.Небиліцин визначає норму як діяльність, що у своїх середніх значеннях є оптимальним робочим фоном або, принаймні, не відчувається як джерело дискомфорту [7].

Саме тому екстремальні умови визначаються, як ті, які змушують людину використовувати «аварійні» резерви організму або умови несприятливі для діяльності [10]. При цьому, потрібно враховувати факт, який, принаймні, підтверджують й інші автори, що екстремальна діяльність може привести до порушення фізичного або психічного здоров'я людини [2; 5; 6]. І хоча визначення грані між нормою й патологією завжди було проблематичним, але, з огляду на можливі негативні зміни й розвиток негативних процесів у спортсменів при перевтомлені і перетренуваннях, варто було б спробувати дати більш чітке визначення екстремальності в межах психології спорту. А це, у свою чергу, дозволить диференціювати рівні екстремальності в спортивній діяльності й слідом за цим мати ясні уявлення про те, які потенційно можливі, не тільки позитивні, але й негативні наслідки є при заняттях даним видом спорту. Тут хотілося вставити ремарку про те, що, на жаль, якщо мова заходить про вплив спортивної діяльності на людину, то здебільшого бачиться (особливо в ЗМІ) тільки позитивний її вплив. Хоча при цьому не враховується (або навмисне не згадується) її протилежність, тобто негативний вплив. Отже, виходячи з діалектичних закономірностей, якщо ми бачимо тільки одну сторону якого-небудь процесу, то ми, як мінімум не зауважуємо другу протилежну, оскільки тільки єдність і боротьба протилежностей детермінує будь-який розвиток.

Разом з тим, це варто розуміти як наявність більш всебічного знання про вплив на психіку спортивної діяльності і як уміння, насамперед спортсменів і тренерів, зменшити або послабити її негативний вплив, тобто можливості використання цього положення для складання індивідуальної програми дії, як із цим боротися.

Говорячи про екстремальність спортивної діяльності, мабуть, варто враховувати інтенсивність і тривалість її впливу на спортсмена, сприйняття їм цієї діяльності і його спортивних результатів. При цьому домінуючою залишається навіть не інтенсивність і тривалість діяльності (тому що на ту саму її характеристику спортсмени реагують по-різному), а те, який психофізіологічний стан вона викличе в спортсмена. Отже, рівень екстремальності спортивної діяльності можна запропонувати вимірювати по інтенсивності психофізіологічних проявів у кожного конкретного спортсмена. При такому підході ми будемо мати можливість судити про ступінь впливу даного виду діяльності на певну особистість.

Хоча з метою здійснення класифікації видів спорту по ступені їхньої екстремальності варто було б враховувати сукупність і інтенсивність впливу на особистість різноманітних стрес-факторів, що мають місце в кожній конкретній спортивній діяльності.

При цьому, варто нагадати, оскільки емоції людини являють собою її оцінку, відношення до тих факторів, що діють на нього, то й стресогенні фактори спортивної діяльності можна розділити на ті, які мають на спортсмена прямий і опосередкований емоційний вплив. До першої групи варто віднести наявність у спортивній діяльності негативних емоційних реакцій, невизначеності ситуації, раптовості, усвідомлення небезпеки своїх дії і суперників, страх.

До другої групи можна прилічити фактори, які визначаються надлишком термінової інформації, дефіцитом часу для власних дій, надмірним збільшенням темпу дій, впливом глядачів і вболівальників, відсутністю сполучення в діях з партнерами

або членами своєї команди.

Сукупність перерахованих і інших факторів визначає рівень стресогенного впливу на спортсмена - це його психологічне навантаження. Рівень цього навантаження в кожному випадку детермінований сумою діючих на нього факторів, кількісне вираження якої визначається особливостями конкретної спортивної діяльності.

При цьому, як було підкреслено вище, у всій розмаїтості стресогенних факторів, що впливають на спортсмена в процесі його основної діяльності й надалі визначають його дії й поведінку, основним буде відбиття їм того, що відбувається, або сукупність його психофізіологічних змін. У той час останні залежать як від суб'єктивних факторів, так і від особливостей індивідуально-психологічних параметрів спортсмена.

До суб'єктивних факторів можна віднести:

- індивідуальне сприйняття “спортивного розжарення”, обумовленого масштабом змагань;
- усвідомлення спортсменом високої відповідальності за результати своїх виступів;
- нові, невідомі умови, де проходять змагання;
- несподівані або раптові зміни в графіку виступів;
- надзвичайно мала кількість часу на власну оцінку виникаючих обставин і помилок;
- страх перед зустріччю із суперником.

До індивідуально-психологічних факторів можна віднести наступні:

- нездужання або несприятливий стан здоров'я, викликані попередньою травмою або перенесеним захворюванням;
- відсутність або наявність протиріччя в мотивації до участі в даному змаганні або тренувальному процесі;
- усвідомлення власної слабкої підготовленості при спостереженні явно переважаючих даних у суперників;
- низька емоційно-вольова стійкість, гіперзбудливість, дратівливість, надмірна уразливість, невірноваженість, висока тривожність, депресивність, підвищений рівень агресивності, необґрунтована ризикованість;

- наявність низької самооцінки;
- низька ефективність пізнавальних психологічних процесів.

Безумовно, як кожний окремо, так і сполучення перерахованих факторів може викликати в спортсмена зниження, ослаблення або повну відсутність можливості здійснення своєї спортивної діяльності. Тому все вищесказане дозволяє затверджувати, що спортивну діяльність можна віднести до екстремального виду діяльності, причому під останньою потрібно розуміти наявність у ній факторів, які жадають від спортсмена постійних надмірних напруг, породжуваних присутністю в цьому виді діяльності великої кількості стресогенних умов.

Нарешті, розуміння діалектики спортивної діяльності дає можливість знати, урахувувати й докладати зусиль по оптимізації її негативних сторін, розробляти програми й практичні рекомендації спортсменам з метою зменшення негативного впливу екстремальності в спорті.

Висновок. Зсув психофізіологічних показників у спортсменів у процесі спортивної діяльності за межі, характерні для нормальної трудової діяльності, свідчить про її екстремальність, рівень якої визначається сукупністю, тривалістю й інтенсивністю дії стресогенних факторів.

У перспективі, користуючись поняттям екстремальності спортивної діяльності, необхідно зробити класифікацію видів спорту по ступені стресогенності, а це, у свою чергу, дозволить використовувати уявлення про екстремальність цієї діяльності з метою розробки й обґрунтування стабільної резистентності психіки спортсменів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдурахманов Р.А. Стрессовые состояния в боевой обстановке и их психологические последствия // Мир психологии. – 1998. - № 2. – С. 131-134.
2. Гагдиш Д.Г., Магомедов Я.Д. Человек в экстремальных ситуациях. - М.: Знание, 1991. – 236 с.
3. Дикая Л.Г., Семикин В.В. Регулирующая роль образа

функционального состояния в экстремальных условиях деятельности // Психологический журнал. – 1991. - Т. 12, № 1. – С. 55-65.

4. Забродин Ю.М., Зазыкин В.Г. Основные направления исследований деятельности человека – оператора в особых и экстремальных условиях. - М., 1985. - С. 5-16.

5. Колодзин Б. Как жить после психической травмы. – М., 1992. – 192 с.

6. Махнач А.В. Компонентный анализ психического состояния человека в особых условиях деятельности // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 1. – С. 17-20.

7. Небылицин В.Д. Избранные психологические труды. - М., 1990. – 345 с.

8. Талаева Г.В., Рогачева Т.В. Общность психосоматических и социально-психологических нарушений у ветеранов военных действий. - М., 1999. – С. 47-64.

9. Уэйнберг Р.С., Гоулд Д. Основы психологии спорта и физической культуры. – Киев: Изд-во “Олимпийская литература”, 1998. – 335 с.

10. Шафранская Ф. Фрустрация и переживание жизненных трудностей // Человек и общество. – 1991. - Вып.10. – С. 47-56.

УДК 351.74

Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор спеціальної кафедри, Національна академія Служби безпеки України (м. Хмельницький)

Бриндіков Ю.Л., начальник відділу Управління у справах сім'ї і молоді Хмельницької облдержадміністрації

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ВОДІЇВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ ДОРОЖНЬОЇ ОБСТАНОВКИ

Проаналізовано умови психологічної готовності військових водіїв до дій у екстремальних ситуаціях. З'ясовано, що особливості поведінки водіїв у

дорожній ситуації залежать від індивідуально-типічних якостей людини. Для підвищення стресостійкості військових водіїв необхідно здійснювати індивідуальний підхід.

Ключові слова: екстремальна ситуація, індивідуальні якості, професійна придатність.

Актуальність проблеми полягає в тому, що існують певні психологічні умови професійної готовності фахівця, які забезпечують високу стабільну ефективність і надійність виконуваної ним діяльності [1; 8; 11; 12 та інш.]. Крім цього, існують і специфічні, або особливі, інваріанти професіоналізму [2]. У нашому дослідженні було використано акмеографічний підхід, що дозволяє вирішувати завдання розвитку професіоналізму особистості й діяльності. Його **метою** є розробка акмеограми, що являє собою систему вимог, умов і факторів, що сприяють прогресивному розвитку професійної майстерності й особистості військового водія.

Виклад основного матеріалу. Узагальнюючи результати свого дослідження, ми визначили ряд професійно значущих, стійких індивідуальних якостей, необхідних для надійної роботи водія-професіонала.

1. Властивості нервової системи, насамперед сила й рухливість нервових процесів. Експериментально доведено, що люди, що відрізняються слабкою нервовою системою, здатні добре працювати в мінімальному режимі і справлятися з оптимальним режимом, але в екстремальному режимі надійність і якість їхньої роботи різко знижується [5]. При профвідборі для роботи водіями необхідно проводити випробування їхньої здатності успішно діяти у складних умовах, виходячи з показника сили їхньої нервової системи. Переробити нервову систему зі слабкої в сильну не можна, тому забезпечити надійну роботу водія зі слабкою нервовою системою в екстремальних режимах виявляється надзвичайно складно.

Важливо, щоб водій володів і достатньо рухливою нервовою системою. Це професійна якість водія оцінюється за швидкістю реагування на світлові й звукові сигнали. Але такі випробування навряд чи можна визнати достатніми. Відомо, що по-

милки водіїв найчастіше виникають не тому, що людина запізналася з відповіддю, а тому, що вона виявила зайву поспішність. Встановлено, що досвідчений водій у складних екстремальних завданнях реагує навіть трохи повільніше, ніж недосвідчений. Досвідчений водій розуміє, що в подібних ситуаціях варто діяти завжди особливо точно й впевнено. Тому він намагається в екстремальній ситуації якомога повніше оцінити обстановку й вибрати в ній кращий варіант дії. Він знає, що якщо у звичайних умовах ще можна помилитися, а потім виправити й скорегувати свої дії, то в екстремальній ситуації немає часу для виправлення помилок. Недосвідчений же водій в екстремальній ситуації особливо поспішає щось зробити і його швидкі рухові реакції у таких випадках виявляються швидше за все проявом активного захисного рефлексу, інакше кажучи, паніки, поспішність же дій в екстремальній ситуації часто веде до того, що людина діє не в лад, погіршуючи і без того складну ситуацію, робить її непоправною. Тому швидка рухова реакція не повинна розглядатися як найважливіша професійна якість водія як оператора. Куди важливішою є здатність швидко й повно оцінювати складні і небезпечні ситуації та приймати в них правильні рішення. Оцінку властивостей нервової системи, як і інших показників темпераменту, найкраще здійснювати за допомогою апаратурних методик, зокрема тих, що були запропоновані ще В.Д. Небиліциним [3].

2. Якість уваги (її розподілу, переключення, концентрації). Виявилось, що водії, відібрані за цим тестом, працювали більш безпечно, ніж інші. У багатьох наступних дослідженнях роботи водіїв було неодноразово підтверджено важливість для безпомилкової роботи здатності до розподілу уваги між дорогою, транспортними засобами, дорожніми знаками й пішоходами. Доводилося, що ця здатність, як і здатність до концентрації й перемикання уваги, є стійкою індивідуальною якістю, природно обумовленою. Для оцінки якості уваги звичайно використовуються різні бланкові методики коректурних проб [4].

3. Якість сенсомоторної координації [7; 10]. Для виміру якості сенсомоторної координації використовуються апара-

турні методики типу проведення штиря по зигзагоподібному вирізі, не торкаючись його стінок. За числом допущених помилок (торкань) і часом, витраченим на проведення штиря від початку до кінця, виводиться оцінка якості сенсомоторної реакції випробуваного - якості, що також відноситься до категорії стійких індивідуальних показників людини.

4. Висока емоційна стійкість [6; 9; 14]. Для такої професії як водій особи з різко вираженою емоційною збудливістю непридатні, так само, як і емоційно-пасивні особи. Звідси законна вимога систематичного вивчення водіїв у процесі їхньої професійної діяльності з фіксацією уваги на ступені емоційної збудливості, стійкості емоцій, умінні володіти емоціями і прояві водієм вольових якостей. Для оцінки цієї якості найкраще використовувати апаратні методики, хоча емоційну стійкість можна визначити й за допомогою тестів Айзенка й Розенцвейга.

У професіоналів високого рівня ці інваріанти розвинені набагато сильніше, ніж в інших фахівців, що виконують ту ж діяльність. Справжнім професіоналом стає лише той, у кого розвинені практично всі загальні акмеологічні інваріанти. Отже, сам індивідуально-професійний розвиток до рівня професіоналізму повинен здійснюватися комплексно й багатоаспектно.

Здатність до роботи в екстремальних ситуаціях значною мірою залежить і від придбаних у процесі життя й діяльності соціальних якостей [12]. Так, наприклад, у водіїв є ряд соціально-психологічних якостей, які створюють схильність до здійснення помилок в екстремальних ситуаціях: надмірна самовпевненість, неповага й недостатня чуйність до інших людей, високе почуття власної незалежності, егоцентричність, безвідповідальність, неакуратність, підвищена тривожність і невпевненість у собі, неповага до норм і правил, нестриманість і схильність до конфліктів, висока напруженість, погані здібності до планування, самоконтролю, непрактичність, безтурботність, низька здатність до абстракцій, до виявлення зв'язку між явищами, до прогнозування розвитку подій. Перераховані соціально-психологічні якості протипоказані у водійській діяльності, їх можна оці-

нювати за допомогою різних тестів, які можуть бути покладені в основу професійного відбору.

Відповідно до завдань третього етапу дослідження для практичного впровадження, з метою підвищення психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях, ми рекомендували вжиття наступних заходів:

1. Введення у процес навчання демонстрації ряду елементів психофізіологічної діяльності водія:

- часу простої і складної реакції залежно від обстановки руху;
- часу й особливостей огляду перехрестя вулиць і доріг;
- часу й особливостей орієнтування водіїв через дзеркало заднього огляду.

2. Практичні тренування водіїв у процесі навчання й підвищення кваліфікації:

- гальмування на слизькій дорозі автомобілів різного типу;
- виведення автомобіля із замету на слизькій дорозі;
- виконання обгону й об'їзду на підвищеній швидкості з наступним аналізом траєкторії руху.

3. Прийняття єдиних рекомендацій щодо дій в екстремальній і аварійній обстановці.

У вивченні психофізіологічних особливостей водія автомобіля ми виділили три періоди: 1) до навчання - за даними медичного й психофізіологічного обстеження; 2) до одержання прав водія - при навчанні; 3) у процесі професійної діяльності. Висновки про невідповідність індивідуально-психофізіологічних якостей кандидата вимогам професії до навчання робилися нами на основі явних і різких відхилень від середніх показників при вивченні окремих якостей (наприклад, уповільнене переключення й нестійкість уваги, різке уповільнення рухової реакції, неврівноваженість нервових процесів). Вивчення індивідуально-психологічних особливостей водія у процесі його діяльності проводилося насамперед з метою вирішення питання про характер його роботи (тип автомобіля, час доби, тривалість

робочої зміни, важливість завдання). Враховувалося також, що негативні психологічні особливості водія можуть компенсуватися іншими якостями й проявлятися лише у складних дорожніх ситуаціях, тому є доцільними періодичні обстеження водіїв з використанням спеціальних тренажерів та імітацією різних екстремальних ситуацій.

Самостійне керування автомобілем свідчить про певне вміння того, хто навчається, тобто про наявність у нього відповідних навичок. У діяльності водія можна виділити три групи навичок: сенсорні, розумові й рухові; вони формуються у процесі виконання вправи, тобто повторного здійснення діяльності, з метою вдосконалення способу її виконання. Але далеко не всяке повторення дій можна вважати вправою. Для того, щоб повторне виконання дій стало вправою, необхідно усвідомити мету й значення навички, що формується, знати результат кожної окремої вправи і бути впевненим у своїх силах і можливостях. Продуктивність навички залежить також від методу навчання, здатностей і емоційного стану тих, кого навчають, від правильного розподілу вправ за часом, тобто від планування тренувань.

Нові навички формуються на основі старих, уже сформованих раніше, причому старі навички можуть полегшувати процес формування нових або гальмувати їх. Такий вплив раніше засвоєних навичок на нові називається переносом. Залежно від впливу перенос може бути позитивним або негативним. Позитивний перенос навичок пояснюється наявністю тотожних елементів, властивих двом або декільком навичкам. Негативний перенос навичок - це процес гальмування навичками одна одну. При переході водія для роботи на автомобіль іншого типу або марки необхідно враховувати конструктивні особливості кабіни й органів керування нового автомобіля. Негативний перенос навички у перші дні роботи може різко відбитися на якості керування автомобілем. Боротьба з негативним переносом навички повинна полягати в тім, щоб нову навичку було добре закріплено доведено настільки до автоматизації, за якої водій вже не вимагає для здійснення спеціальних зусиль свідомості.

Навичкам властива мінливість. Якщо тренування припиняється, то навички руйнуються (деавтоматизуються). Руйнування навички не означає повної втрати людиною можливості здійснити її, але якість її виконання тією або іншою мірою знижується. Найбільшим змінам піддається тимчасова визначеність дії: після перерви у тренуванні дії виконуються то швидше, то повільніше у порівнянні з необхідною тривалістю. Руйнування навичок насамперед позначається на складних і погано закріплених навичках. З метою підтримки необхідного рівня сформованих у процесі навчання навичок та їхнього подальшого вдосконалення вдаються до тренувань - функціонального вдосконалювання організму шляхом систематичних вправ. Важливо відзначити, що процес руйнування навички водій не бачить і при керуванні автомобілем у складній обстановці він не в змозі виконати необхідні дії, внаслідок чого стає учасником дорожньо-транспортної пригоди.

У водія добре сформовані навички керування автомобілем не завжди можуть забезпечити успішний результат в екстремальній ситуації, тому що специфічні навички виробляються у процесі повторних дій за відповідних умов, у тому числі й екстремальних, що потребують негайних дій водія. Зрозуміло, що штучно створювати такі умови в практиці роботи водія не можна. У цих випадках у нагоді можуть стати тренажери, що імітують екстремальні ситуації, на тлі яких водій у процесі тренування формує й підтримує найважливіші навички керування автомобілем в екстремальних ситуаціях. Так, наприклад, в екстремальних ситуаціях при „дефіциті” часу до комплексу дій водія можуть включатися не тільки дії з рульовим керуванням і приводом гальм, але й вмиканням понижувальної передачі, подача звукового сигналу, перемикання світла й інші, а в ряді випадків виникає необхідність із цього комплексу виключити звичну для водія, автоматично виконувану ним дію (наприклад, гальмування на слизькій дорозі). Ці дії повинні виконуватися гранично швидко, точно, у різних сполученнях і послідовності, тобто повинні формуватися у водія складні й важливі навички дій у різ-

них екстремальних ситуаціях.

Третій етап дослідження проводився нами з метою реалізації умов формування до дій в екстремальних ситуаціях дорожньої обстановки. На цьому етапі нами були вирішені наступні завдання:

- виявлення індивідуальних показників водійської професії для безпечної роботи;
- дослідження професійно важливих психологічних і психофізіологічних характеристик професійної придатності водіїв;
- розробка методичних і практичних питань визначення психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях дорожньої обстановки.

Таким чином, проведення третього етапу дослідження дозволило оцінити роль психологічної стійкості водія в забезпеченні його професійної надійності. Зіставлення результатів дослідження психологічної стійкості курсантів та їхньої фактичної надійності протягом року як водіїв показало, що більшість „аварійників” мають низьку емоційну стійкість, а більшість „безаварійників” - високу. Оскільки порівнювані групи внаслідок застосованих нами методичних прийомів вірогідно не відрізнялися за середнім рівнем таких професійно важливих психофізіологічних показників, як параметри уваги, швидкість і точність реагування, ми вважали за необхідне пояснити розходження в надійності водіїв порівнюваних груп розходженнями в рівнях їх психологічної стійкості. Підтвердженням високої професійної значущості психологічної стійкості для водіїв автолюбилей є й той факт, що у водіїв-випробувачів, діяльність яких характеризувалася значними нервово-емоційними навантаженнями, рівень психологічної стійкості був дуже високий.

З огляду на роль психологічної стійкості у забезпеченні надійності водія, визначення її рівня на основі результатів емпіричного дослідження її було включено як обов'язкову до методики професійного психофізіологічного відбору водіїв автомобілів. Визначення рівня психологічної стійкості курсантів дозволило врахувати їхні індивідуальні особливості у процесі навчання. Зокрема, ми дійшли висновку, що для курсантів, прида-

тних до професії, але тих, хто має відносно невисокий рівень психологічної стійкості, необхідно збільшувати число занять з водіння автомобіля в реальних умовах, а також число занять на автотренажері зі створенням нестандартних і близьких до екстремальних ситуацій.

Висновки. Аналіз стійкої (тривалої) і ситуативної (тимчасової) готовності до діяльності та її деяких видів дозволив нам у ході експериментальної роботи визначити їхні додатки - стійкі (професійно важливі риси спрямованості, характеру, здатностей, досвіду) і динамічні (усвідомлення завдань, умов, у яких буде проходити її виконання, визначення способів досягнення мети). Являло також інтерес вивчення співвідношення і функціонування в діяльності тривалої й тимчасової готовності, їхнього взаємовпливу, місця й ролі в них неусвідомлених психічних явищ.

Психологічна готовність до дій в екстремальній ситуації формувалася й підтримувалася виконанням завдань, вправами, тренуваннями, засобами й прийомами керування й самоуправління. Конкретні засоби і прийоми підтримки й зміцнення психологічної готовності, хоча й носили індивідуальний характер, застосовувалися з урахуванням характеру діяльності й змісту виконуваних завдань. Один із засобів підтримки готовності полягав у створенні зовнішніх умов, що забезпечують найбільшу ефективність діяльності людини. Мова йде про створення оптимальних умов перебування, наприклад, застосування кондиціонованого повітря в автомобілях, систем охолодження в кабінах з високою температурою і т.д.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях. - М.: РАГС, 1998.
2. Деркач А.А., Зазыкин В.Г., Маркова А.К. Психология развития профессионала. - М.: РАГС, 2000.
3. Небылицын В.Д. Надёжность работы оператора в сложной системе управления // Инженерная психология / Под ред. А.Н. Леонтьева, В.П. Зинченко, Д.Ю. Панова. - М.: МГУ,

1964.

4. Котик М.А. Психология и безопасность. - Таллин: Валгус, 1989.

5. Балабанова Л.М. Категория нормы в исследовании и регуляции функциональных состояний человека: Дис... д-ра психол. н.: 19.00.02 / Университет внутренних дел. – Харьков, 2001. – 429 с.

6. Бучек Л.І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості: Дис...канд.психол. наук: 19.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 1993. – 161 с.

7. Клименко В.В. Механізми психомоторики людини: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра психол. наук. 19.00.01 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 1998. – 37 с.

8. Компанец В.С. Психофизиологические критерии умственного утомления и их профориентационная значимость: Дисс... д-ра психол. наук: 19.00.02 / Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины; Винницкий гос. мед. институт им. П.И. Пирогова. – К., 1996. – 442 с.

9. Лях Ю.Е. Оценка и прогнозирование психофизиологических состояний человека в процессе деятельности: Дис... д-ра биол. наук: 03.00.13 / Донецкий Гос. Медицинский ун-т им. М. Горького. – Донецк, 1996. – 253 с.

10. Малхазов О.Р. Психофізіологічні механізми управління руховою діяльністю: Автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.02 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2003. - 31 с.

11. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців. Дис... докт. психол. наук. – 19.00.09. – Хмельницький, НА ДПС України, 2004. – 429 с.

12. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка. АПН України. – К., 1997. – 410 с.

13. Тимченко А.В. Проблема психологической готовности военного специалиста к экстренному действию в состоянии

емоціонального стресса: Дисс... канд. психол. наук: 19.00.01 / Харьковский университет внутренних дел МВД Украины. – Харьков, 1995. – 141 с.

14. Ярошок Ю.В. Регуляція психічної напруженості військовослужбовців в екстремальних умовах службово-бойової діяльності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 20.02.02 / Нац. акад. Прикордон. військ України ім. Б.Хмельницького. - Хмельницький, 2000. - 18 с.

УДК 159.9

Сергієнко Н.П., к. психол. н., доцент кафедри загальної психології УЦЗУ

Перельолкін А. курсант соціально-психологічного факультету УЦЗУ

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ І РІВНЯ ДОМАГАНЬ

У статті представлено результати дослідження гендерних особливостей рівня тривожності та рівня домагань. Показано, що рівень та зміст тривожності суттєво розрізняється у юнаків та дівчат. Стосовно рівня домагань виявлено, що юнаки направляють зусилля на предметну діяльність, а дівчата – на пізнавальну.

Ключові слова: тривожність, рівень домагань, мотивація, гендер.

Актуальність проблеми. На сьогодні збільшилася кількість тривожних людей, що відрізняються підвищеним неспокоєм, невпевненістю, емоційною нестійкістю. Для сучасного покоління людей в нашому суспільстві характерна соціальна депривація, тобто позбавлення, обмеження, недостатність тих або інших умов, необхідних для виживання і розвитку кожної людини. Психологічне самовідчуття людей характеризується браком любові, теплих надійних відносин в сім'ї, емоційної прихильності. Виявляються ознаки неблагополуччя, напруженості в контактах, страхи, тривога. Останніми роками в порівнянні з

попереднім періодом кількість людей зі стійкою тривожністю і постійними інтенсивними страхами істотно збільшилася в нашій країні. Про зростання тривожності і страхів у дітей і дорослих свідчать спеціальні експериментальні дослідження.

Тривожність – стан доцільного підготовчого підвищення сенсорної уваги і моторної напруги в ситуації можливої небезпеки, що забезпечує відповідну реакцію на страх. Тривожність – переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям загрожуючої небезпеки. Розрізняють тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, межу особистості або темпераменту.

У найбільш загальному вигляді проблема тривожності може бути сформульована як проблема вивчення психологічних механізмів адаптації і закономірностей впливу психічних станів на навчання, виховання і розвиток особи.

З одного боку, психічні стани тривожності виступають як найважливіший суб'єктивний чинник, що визначає успішність і продуктивність діяльності людини у сфері праці, спілкування і пізнання, істотно впливають на ефективність і якість різних видів трудової діяльності. З іншого боку, як визнають самі учені, “ця проблема в сучасній психології недостатньо розроблена”.

У вітчизняній науці відсутня єдина думка про визначення, структуру і функцію, механізми і детермінанти, класифікацію і методи дослідження психічних станів тривожності. Причина подібного положення закладена в самій природі такого явища, як психічний стан, що займає ніби проміжне положення між психічними процесами - з одного боку, і психічними властивостями особи - з іншого. Це виявляється у відносності меж, що відокремлюють психічний стан від психічних процесів, рис вдачі і властивостей особи.

Вперше виділив і акцентував стан неспокою, тривоги З.Фрейд.

Деякі зарубіжні дослідники (Х. Хеккаузен, З. Хелус) у своїх роботах підкреслюють зв'язок тривожності з певною сферою діяльності і спілкування, з типом ситуації, наприклад, виділяючи при цьому екзаменаційну тривожність.

Роботи, присвячені порівняльному прояву тривожності в різні періоди дитинства, одиничні (А.І. Захаров, В.Р. Кисловська, Б.І. Кочубей, Є.С. Новікова). Дослідженням тривожності займалися Ф.Б. Березін, Ю.Л. Ханін, Л.М. Аболін.

Питання вивчення дитячої і підліткової тривожності займають значне місце в сучасній психології. Серед найбільш злободенних питань - виявлення причин виникнення і способів корекції тривожної поведінки. Не останнє місце займає вивчення гендерних відмінностей у прояві тривожності.

Метою дослідження стало вивчення гендерних особливостей рівня тривожності і рівня домагань особи.

В дослідженні взяли участь юнаки та дівчата третього курсу Університету цивільного захисту України. Вік досліджуваних – 19-20 років. Кількість досліджуваних - 20 юнаків, 20 дівчат.

Методи дослідження: Рівень тривожності визначаємо за допомогою методики Спілбергера, а для дослідження рівня домаганя використовувалася методика Гербачевського.

Були отримані наступні результати дослідження. Проблема тривожності є однією з найбільш актуальних проблем в сучасній психології. Серед негативних переживань людини тривожність займає особливе місце, часто вона призводить до зниження працездатності, продуктивності діяльності, до труднощів у спілкуванні.

Важливе місце в сучасній психології займає вивчення гендерних аспектів тривожної поведінки. Відмічено, що інтенсивність переживання тривоги, рівень тривожності у юнаків і дівчат різні.

Після проведення та обробки методики діагностика рівня тривожності Спілбергера нами були отримані дані, які відображено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Загальні показники тривожності юнаків та дівчат ($X \pm \sigma$)

Показники тривожності	Юнаки	Дівчата	Т	Р
	$X \pm \sigma$	$X \pm \sigma$		

Ситуативна тривожність	7.6 ± 1.4	27.2 ± 5.2	2.8	0,01
Особистісна тривожність	45.6 ± 7.8	49.3 ± 6.3	0.7	-

Результати, отримані за допомогою методики діагностики рівня тривожності Спілберґера, дозволяють зробити деякі висновки.

У курсантів показники ситуативної тривожності вищі, ніж показники у групі дівчат (27.6±1.4 та 27.2±5.2) P=0.01. Це можна пояснити тим, що на курсантів поширюється Статут, режим дня, довге перебування з одними і тими ж людьми. Студентів можна охарактеризувати як більш «вільних» та незалежних, ніж курсанти.

У студентів вищі середні показники особистісної тривожності (49.3± 6.3 та 45.6±7.8). Це говорить про те, що вони схильні до емоційно негативних реакцій на різні життєві ситуації, які несуть в собі загрозу.

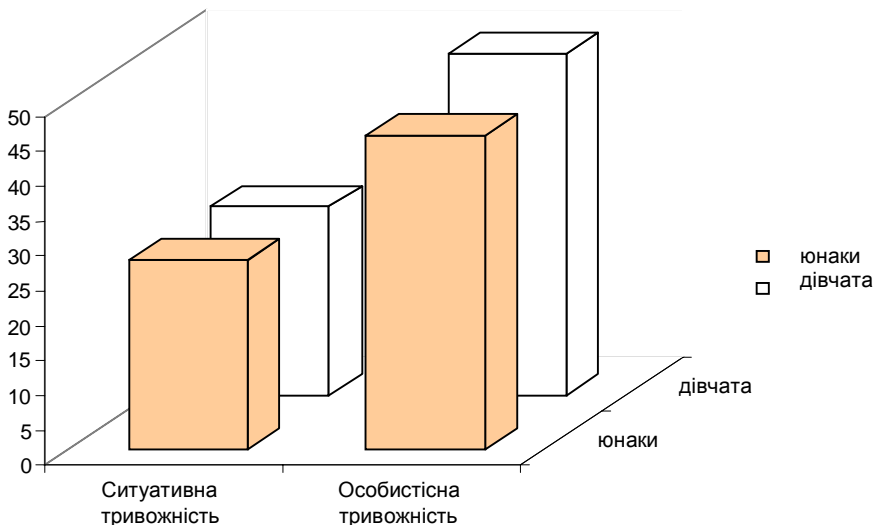

Рис. 1 - Загальні показники тривожності юнаків та дівчат

Одержані результати свідчать про те, що інтенсивність переживання тривоги, рівень тривожності у юнаків і дівчат різні.

Це пов'язано з тим, з якими ситуаціями вони пов'язують свою тривогу, як її пояснюють, чого побоюються. Дівчата частіше пов'язують свою тривогу з іншими людьми. До людей, з якими дівчата можуть пов'язувати свою тривогу, відносяться не тільки друзі, рідні, викладачі. Дівчата бояться так званих "небезпечних людей" – п'яниць, хуліганів і т.д. Юнаки (курсанти) бояться фізичних травм, нещасних випадків, а також покарань, які можна чекати від начальства.

Для дослідження рівня домагання використовувалася методика Гербачевського. До психологічних характеристик людини, пов'язаних з бажанням досягнення мети, відноситься рівень домагань. Рівень домагань визначається ступенем складності вибраної мети і відображає прагнення людини до досягнення мети того ступеня складності, на яку вона усвідомлено або неусвідомлено вважає себе здатною.

Інакше кажучи, рівень домагань характеризує ступінь складності тих цілей, до яких прагне людина і досягнення яких для неї є привабливим і можливим.

Після проведення методики оцінки рівня домагань (Гербачевського) в групі юнаків більш виражені внутрішній мотив (13.1 у юнаків та 12.7 у дівчат), мотив уникнення (10.5 та 10.1), мотив змагання (13.4 та 12.7), мотив зміни діяльності (14 та 13), оцінка виконання складних завдань (6.5 та 4.1), рівень мобілізації зусиль (14.3 та 14), закономірність результатів (15.4 та 15.2), ініціативність (13.8 та 13.2). Достовірні відмінності виявлено в компоненті мотиваційної структури – закономірність результатів (15.4±3.6 у юнаків та 15.2±1.7 у дівчат) $P=0.05$. Отримані результати дозволяють нам зробити висновок, що юнаки більш захоплені своєю діяльністю, бояться показати низький рівень результатів, свої результати вони завжди порівнюють з результатами інших суб'єктів, виконують більш складні завдання, для цього мобілізують свої зусилля для вико-

нання цих завдань, вони завжди розуміють, що результат виконаного завдання залежить не тільки від ситуації, а і від їх можливостей.

У групі дівчат більш виражені пізнавальний мотив (16.1 у дівчат, та 15.1 у юнаків), мотив самоповаги (16.1 та 15.6), значущість результатів (9.9 та 9.6), вольові зусилля (13.1 та 11.4), оцінка рівня досягнутих результатів (11 та 10.2), оцінка свого потенціалу (15.4 та 14.5), очікуваний рівень результатів (9.7 та 9.6). Достовірних відмінностей не виявлено за жодним компонентом мотиваційної структури. Отримані результати дозволяють нам зробити висновок, що дівчата проявляють інтерес до результатів своєї діяльності, при цьому ставлять перед собою більш важкі цілі в однотипній діяльності, вони надають великого значення результатам, проявляють немалі вольові зусилля, дуже ретельно співвідносять свої можливості з виконанням завдань, звертають велику увагу на очікуваний рівень результатів.

Висновки. Під рівнем домагань людини розуміють потреби, мотиви або тенденції, які проявляються у мірі складності, до яких прагне людина і досягнення яких для неї є привабливим і можливим. Істотний вплив на рівень домагань справляє динаміка успіхів і невдач на життєвому шляху, переживання успіху/неуспіху в конкретній діяльності.

Рівень домагань залежить від оцінювання людиною своїх сил і здібностей. Якщо досягнення людини значно нижче за те, що вона вважає для себе посильним, то вона не переживає це як успіх. Якщо ж невдало виконане завдання, яке людина вважає вищим за свої сили, то це переживається людиною як неуспіх. Вплив успіху або неуспіху на вибір ступеня складності завдання більшою мірою залежить від самооцінювання своїх досягнень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бендас Т.В. Гендерная психология: Уч. пос. / Т.В. Бендас. – СПб.: Питер, 2005. - 432 с.
2. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология муж-

чини и женщины. Питер, 2003.

3. Крылов А.А., Маничев С.А, Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. Учеб. пособие, 2-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2003.

4.Теплов Б.М. Психология и психофизиология индивидуальных различий.: Избр. психол. тр. /под ред. Ярошевского М.Г. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж; НПО «МОДЭК», 1998. - 544 с.

УДК 159.94

Сікора Л. С. д.т.н., ст.н.с., голова Центру стратегічних досліджень еко- біо-технічних систем, м.Львів,

Ткачук Р. Л. психолог Львівського державного університету безпеки життєдіяльності МНС України,

Манишин І. Р. н.с. Центру стратегічних досліджень еко-біо-технічних систем, м.Львів,

Березяк К. М. психолог Львівського державного університету безпеки життєдіяльності МНС України.

КОГНІТИВНІ КОМПОНЕНТИ В ПСИХОЛОГІЇ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМ АГЕНТОМ

У статті розглядаються проблеми формування концепцій прийняття рішень в нормальних умовах, кризових і надзвичайних ситуаціях.

Ключові слова: прийняття рішень, когнітивна сфера, інтелект, надзвичайна ситуація.

Актуальність. Проблема прийняття рішень особою, командою, групою в нормальних умовах, кризових і надзвичайних ситуацій є складною і включає компоненти [1,2-5], які характеризують інтелектуальні процеси:

- вироблення цілеорієнтованої стратегії поведінки (логічно-обгрунтованої, евристичної), як особи так і команди;
- узгодження планів командних дій згідно стратегії на основі оцінки інтелектуальних та матеріальних ресурсів;

- оцінок степені ризику при виконанні плану дій, згідно стратегії реалізації мети та вибору оптимальних рішень;
- наявність лідера з спеціальною підготовкою і відповідним рівнем знань та здатністю формувати і реалізувати.

Процедури прийняття рішень ґрунтуються на певній організації процесів мислення особи, та достатності рівня інтелекту необхідного для реалізації стратегій співпраці. При цьому необхідно виділити наступні компоненти когнітивної психології мислення, які включають:

- методи направленою логічного синтезу стратегій і тактик прийняття цільових рішень і планів їх реалізацій;
- евристики (мозковий штурм, асоціації та аналогії, методи синектики, алгоритми відкриття).

Проблема формування концепцій прийняття рішень.

Когнітивні теорії в психології мислення і прийняття рішень.

В психології особи, важливим аспектом якої є оцінки здатності приймати рішення, при формуванні і реалізації планів цільових дій, використовуються соціально-когнітивні моделі мотивації і саморегуляції.

Теорія атрибуції аналізує механізми впливу атрибуційних процесів на мотивацію і емоції. Збуджуючими факторами (активаторами) при такому підході є знаходження причинно-наслідкових зв'язків при формуванні дій. Думки про причини подій обумовлюють емоційні і мотиваційні реакції. Досягнення цілі особою тоді пояснюється збігом множини факторів, які відповідно можна класифікувати. Причини подій характеризуються набором параметрів, які утворюють атрибуції як основи прогнозу поведінки особи (пояснювальні конструкти). Атрибуційні тенденції ґрунтуються на когнітивних структурах, які лежать в основі тверджень про причинні зв'язки в ланцюгах подій, що описують динаміку ситуацій відносно особи.

Теорія контролю. Кібернетична модель системи зі зворотнім зв'язком представляє собою цілісну структуру, в рамках якої можна розглядати цілеорієнтовані мотиваційні процеси. В осно-

ву теорії покладено аналіз інформаційно-процесуальних механізмів регулювання дій особою відносно способу реалізації цілі і траєкторії руху до неї. Система зі зворотним зв'язком включає, з точки зору інтелекту, такі компоненти її функціонування і керування:

- функцію вводу зовнішньої інформації про ситуацію і середовище;
- модель цілі або траєкторії цілеорієнтованого руху;
- компаратор-класифікатор ситуації і розходжень траєкторії руху;
- функцію управління зміною поведінки на основі процесу саморегуляції.

Теорія контролю здатна відобразити ієрархічні відношення між стандартами і цілями, та способом руху до них, але не враховує роль емоцій в процесі прийняття рішень, що генеруються при дії збурюючих факторів на структуру управління та об'єкт.

Сигнально-когнітивні теорії. Здатність людини до саморегуляції поведінки, мотивованої для досягнення цілі, ґрунтується на аналізі соціально-когнітивних структур і процесів прийняття рішень для ціленаправлених дій та оцінки їх наслідків, при їх реалізації особою яка приймає рішення (ОПР).

Вплив цілі на вибір типу поведінки визначається двома факторами:

- когнітивною складністю задач, яка провокує напруженість при формуванні нових стратегій рішень для досягнення мети;
- зворотним зв'язком, при формуванні стратегій руху до цілі, що підвищує рівень мотивації до певного порогу, коли ОПР контролює свої дії у відповідності до ступеня успішності (гарантії результату).

Відповідно, інтелектуальними факторами впливу на схему поведінки будуть:

- стратегія формування програми дій при збуреннях;

- невизначеність цілей, трудність досягнення при наявних ресурсах;

- розрив каналу зворотного зв'язку, що не дає можливість контролювати успішність цілеорієнтованих дій.

Невизначені цілі не активують фактори «Я-системи» особи, на основі яких відбувається самомотивація, яка є в основі ланки (саморегуляція ↔ ціленаправлена поведінка) і відображає модель формування поведінки.

При виконанні когнітивно-складних задач ОПР, якщо не досягнуто результату, то необхідно пробувати велику кількість стратегій для покращення результату. При цьому ускладнюється процедура вибору альтернативних шляхів розв'язку, а задача стає невирішеною в силу неадекватності стратегії прийняття рішень цільовій програмі.

В рамках структурного формалізму цілеорієнтована інтелектуальна система характеризується властивостями, що забезпечують розв'язання задач:

1. Адаптації: система повинна справлятися з випадковим характером впливів факторів.

2. Ціледосягнення: система повинна вміти визначати свої первинні цілі і формувати стратегії їх досягнення.

3. Інтеграції: система повинна координувати взаємодію елементів з метою досягнення мети.

4. Латентної функції (підтримка цілісного образу): система повинна підтримувати мотивацію і цілеорієнтацію в процесі реалізації поведінки.

Відповідно в структурі організації особи, як активного агента, виділяються такі елементи ієрархії когнітивної системи:

- поведінковий організм як реалізатор системи дій нижнього рівня;

- система «Я – особи», яка виконує функцію ціледосягнення на основі системних цілей та мобілізації ресурсів і є елементом вищого рівня усвідомлення;

- соціальна система, як інтегратор систем відносно цілеорієнтації;

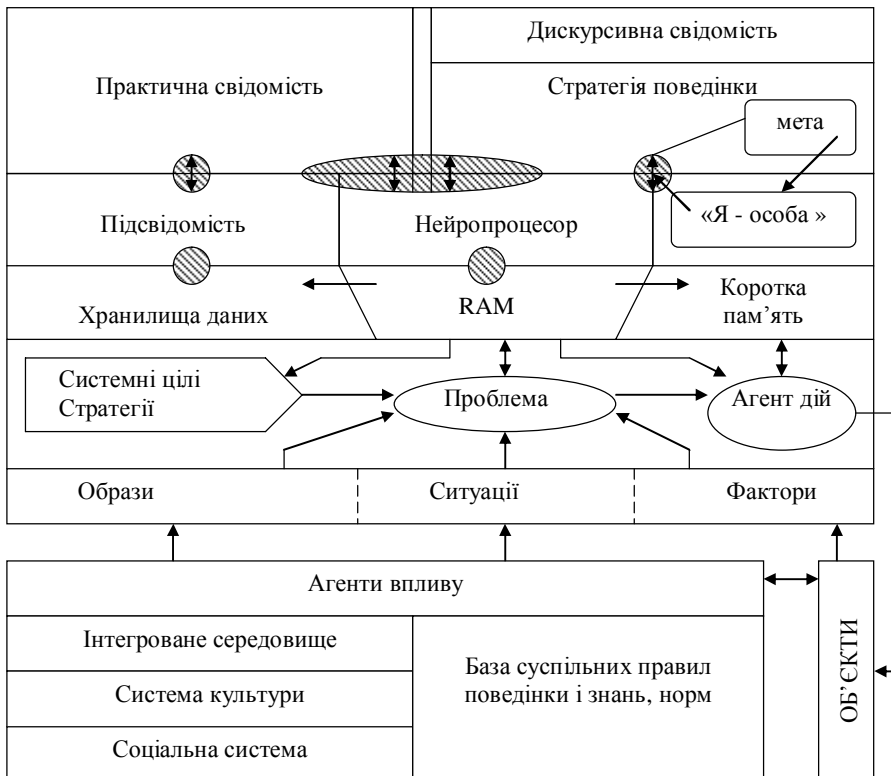
- система культури – цілісний еталон норм і критеріїв цінностей як мотиваторів і агентів дій та базис генерації стратегій;

- самонаправленість системи відносно внутрішніх задач та планів їх розв’язання.

Мотивація в таких системах забезпечує загальні плани дій. При цьому мотивація пов’язана з видом свідомості, як способом відображення сценарію цілеорієнтовних дій, відповідно виділивши елементи системи усвідомленої цілеспрямованості:

- дискурсивну свідомість як спосіб опису дій в уяві з допомогою слів;

- практична свідомість, як відображення дій агента без опису словами у вигляді послідовних сценаріїв та образів ситуації.

Рис.1 - Когнітивна модель взаємодії «Особа - система»

Наведемо схему взаємодії «Особа – соціальна система» (Рис.1), яка відображає інтелектуальні процеси, що характеризують вибір способу поведінки при дії факторів на інформаційні перетворення:

- агенти впливу → фактори → ситуації → образи ситуацій;
- оцінку змісту ситуації, згідно сформованого образу на свідомому рівні, нейропроцесором обробки даних, та виявлення проблеми з врахуванням здатності її розв'язати на основі нагромаджених даних та пошуку аналогічних схем розв'язання;
- формування агентів протидії збуренням в об'єкті з яким контактує особа.

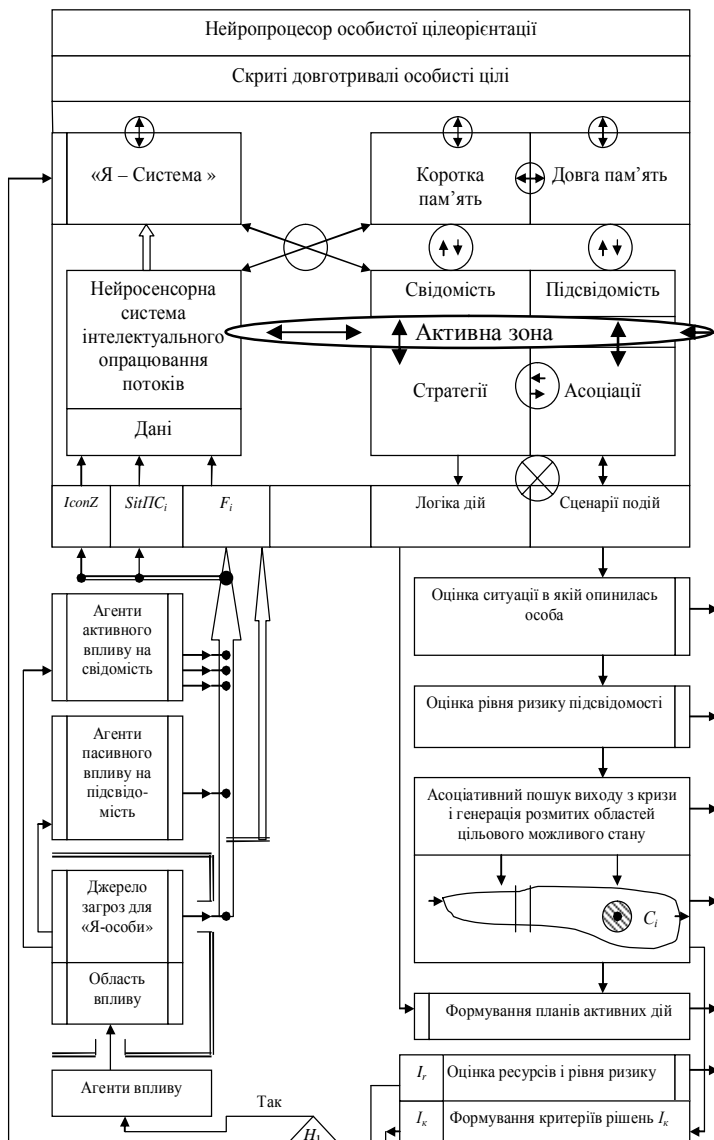
Когнітивна модель інтелектуальної взаємодії (особа - система) включає такі компоненти, які характеризують процеси розв'язання проблеми:

- свідому компоненту «я - особа» як синтезатор проблем в рамках бази суспільних правил і систем культури і соціуму;
- свідому компоненту синтезу стратегій досягнення системних цілей, генерація яких відбувається на стику областей «свідомість ↔ підсвідомість» нейроструктури;
- свідому компоненту синтезу стратегій поведінки та її реалізації через агента дій при дії факторів впливу на ОНР;
- підсвідомість, як пов'язуючу нейроструктуру між базами даних, знань, банками образів, асоціацій з «я-компонентом ОНР».

Розглянемо взаємодію «Я – система», як інтелектуального ІА-агента з джерелом загроз, яке формує фактори прямого впливу або через агента непрямих дій (активних і пасивних). Тоді основною задачею ІА-агента є оцінювання тенденцій зміни власного стану, та недопущення можливості кризи. Відповідно

оцінюється рівень ризику в ланцюгу опрацювання інформаційного потоку даних при виборі способу поведінки, виділивши як компоненти:

- фактори впливу $(F_i |_{i=1}^n)$; $Sit(ПC_i)$ – сенсорний образ ситуації, $I_{con}Z$ – зоровий образ загрози, що створюють образ загрози в реальному часі;

Рис.2 - «Я – система» інтелектуального активного агента в умовах дії загроз

- інтелектуальну систему опрацювання даних сенсорного рівня, яка формує миттєві знімки образу ситуації в свідомості «Я – системи» через взаємодію з активною смугою структур короткої і довгої пам'яті, свідомого і підсвідомого сприйняття змісту образу та оцінкою ризику на основі «Я - цілеорієнтації»;

- стратегію, виходячи з образу ситуації, її змісту і рівня ризику, на основі стратегій та асоціативних сценаріїв, згідно логіки дій і сценаріїв можливого розвитку подій, формується сценарій виходу з криз і генерація розмитих областей можливого цільового стану;

- план рішення на основі моделі траєкторії досягнення означеної цільової області, виходячи з оцінки ситуації і її змісту, логіки формування дій згідно стратегії і підсвідомого плану виходу з кризи, та сформованого активного плану дій з врахуванням рівня ризику і критеріїв прийняття рішень;

- плану дій на основі поточної перевірки гіпотез, виходячи з оцінки рівня ризику і критерію якості, та передачі через агента впливу рефлексивної дії на джерело загроз (H_1), або при виконанні умови запуску (H_2) повторюються цикли усвідомлення і оцінки ситуації та рівня ризику.

В структурі інтелектуального агента, типу «Я – система», потоки інформації обробляються в паралельно-послідовних нейроструктурах з функціонально-розмитими і проникаючими областями і смугами нейроінформаційної взаємодії, на основі якої формуються інтелектуальні процеси усвідомлення проблеми і

находження способів їх розв'язання згідно цілеорієнтації «Я – система».

Висновок. Розглянуто інтелектуальну компоненту формування рішень в рамках когнітивної психології на основі концепції «Я-ОПР» як інтелектуального агента, показано, що для прийняття ефективних рішень необхідно враховувати логічну та асоціативну компоненти при побудові сценаріїв розвитку цілеорієнтованих дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антикризисное управление// Ред. Короткова Е.М.-М.:Инфра-М.-2000.-432с.
2. Андрейчиков А.В., Андрейчикова О.А. Анализ, синтез, планирование решений в экономике.-М.:Финансы и статистика, 2000.-359с.
3. Гладунський В.Н. Логіка.-Л.: Афіша, 2004.-357с.
4. Дерлоу Дес. Ключові управлінські рішення, технологія прийняття рішень.-К.:Наукова думка, 2001.-242с.
5. Згуровский М.З. и др. Исследование социальных процессов на основе системного анализа.-К.:Наукова думка, 1997.-290с.
6. Напалков А.В., Целкова Н.В. Информационные процессы в живых организмах.-М.:Выш.шк.-1987.-319с.
7. Капрара Дж., Сервои Д. Психология личности.-СПБ.:Питер.-2003.-640с.

УДК 316.334

Склярів С. А., ад'юнкт кафедри прикладної психології УЦЗУ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОМПОНЕНТІВ ЗАГАЛЬНО-ТРУДОВОЇ МОТИВАЦІЇ Й ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЖЕЖНИХ-РЯТУВАЛЬНИКІВ

Розглядаються результати дослідження взаємозв'язків між особистісними рисами та мотивами трудової діяльності пожежних-рятувальників. Встановлено, що найбільша кількість достовірних результатів кореляції компонентів загальнотрудової мотивації відзначається з інтернальністю особистості, а протилежні за змістом мотиваційні компоненти пов'язані з різними особистісними особливостями.

Ключові слова: мотивація, рятувальники, екстремальна ситуація.

Постановка проблеми. Проблема мотивації діяльності є одним з важливих напрямів досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології. Особливий інтерес представляє проблема трудової мотивації й, зокрема, професійної діяльності. Значущість мотивації найбільш яскраво проявляється у професіях так званого екстремального профілю, де мотивація виступає як одна з умов безпеки, є компонентом структури психологічної готовності, мобілізації у складних умовах, передумовою успішності навчання й освоєння діяльності. Проте, незважаючи на важливість вивчення мотивації, у цей час існує досить обмежена кількість робіт, присвячених власне проблемі мотивації екстремальної діяльності й, зокрема, професії пожежного-рятувальника. Крім того, майже відсутні прикладні роботи, в яких би простежувався зв'язок мотивів праці із когнітивними, афективними процесами та диспозиціями особистості. На наш погляд, дослідження цих взаємозв'язків дозволить краще зрозуміти та пояснити причини відмінностей між людьми, в силу яких вони роблять те, що вони роблять.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. В сучасних публікаціях [2; 3; 6] мотивація розглядається як складна динамічна система, що розвивається і функціонує за допомогою процесів, які взаємно впливають один на одного. До них відносяться такі процеси, як «особистість—середовище», поведінковий досвід, мозкові механізми, когнітивні та афективні процеси.

Дж. Капрара та Д. Сервон, розглядаючи сучасні теорії та моделі мотивації в рамках психології особистості, відзначають, що більшість дослідників пояснюють людську мотивацію такими когнітивними процесами, «... як здатність оцінювати дії, порівнюючи їх з певними стандартами, та здатність аналізувати

свої можливості при виконанні тих чи інших дій» [3, с. 452-453]. Взаємозв'язок цих процесів з «Я» створює когнітивно-афективну систему, за допомогою якої людина здійснює саморегуляцію поведінки та діяльності.

Т.О. Гордєєва [2], розглядаючи шість сучасних теорій мотивації, також відзначає провідну роль когнітивних складових та предикторів мотивації. Як такі виступають: 1) уявлення суб'єкта про контрольованість процесу та результати діяльності; 2) уявлення про змінюваність здібностей та роль зусиль в досягненні результату; 3) уявлення про особисту відповідальність за успіхи та невдачі; 4) уявлення про причини успіхів та невдач.

В інтегративній моделі мотивації діяльності, спрямованій на досягнення, яка запропонована Т.О. Гордєєвою, мотиваційний процес включає п'ять мотиваційних блоків: 1) формування домінуючих мотивів діяльності; 2) постановка цілей; 3) планування виконання діяльності; 4) реагування на важкі ситуації та невдачі діяльності; 5) реалізація намірів [2, с. 248].

Важливо відмітити, що в даній моделі процес мотивації починається з формування мотивів діяльності, предикторами яких виступають потреби. В сучасній психології потреби трактуються як *диспозиції*, які можуть служити поштовхом і навіть спрямовувати окремі форми поведінки, але самі по собі не є достатнім поясненням того, чому люди поступають так, а не інакше [6].

З іншого боку риси особистості розуміються як характеристики, що є стійкими у часі і в різних ситуаціях і визначаються як широкі внутрішні *диспозиції* (схильності) вести себе певним чином [4, с. 256].

Відомий російський психолог О.Г. Шмельов інтерпретує рису особистості як ситуаційно-залежну установку (диспозицію), що визначається як схильність (готовність) до певної поведінки в певному класі ситуацій. Поняття «поведінкова установка» він розуміє як «деякий поведінковий стереотип (регулятивний механізм), який забезпечує пристосувальний ефект в рамках певної ситуації при мінімумі пізнавальної активності» [5 с. 57].

Установка формується за допомогою попереднього досвіду і проявляється в диспозиційній поведінці і є емпіричною формою, в якій виявляється наявність у індивіда рис характеру, що склалися за життя.

Таким чином, як потреби, що є предикторами мотивів поведінки та діяльності, так і риси характеру розглядаються у психології як диспозиції. Це дає можливість припустити наявність взаємозв'язків між певними особистісними рисами та мотивами трудової діяльності.

Дане дослідження було побудовано також на положенні, що професійна мотивація рятувальників значною мірою обумовлюється особистісними особливостями суб'єкта праці, що визначають змістовно-структурні характеристики й динаміку мотивації рятувальників. Дане положення узгоджується з поглядами багатьох учених, що відзначали необхідність «...розгляду мотивації у двох взаємозалежних метасистемах — метасистемі діяльності й метасистемі особистості...» [1, с. 111].

Постановка задачі та її рішення. Задачею даного дослідження стало виявлення тісноти і направленості взаємозв'язків між компонентами загальнотрудової мотивації та деякими особистісними особливостями пожежних-рятувальників.

Методика. Діагностика мотиваційної сфери пожежних-рятувальників проводилася за допомогою сукупності методик вивчення загальнотрудової мотивації. Дослідження мотивації включало оцінку мотиваційних установок випробуваних у професійній діяльності за допомогою методики Ш. Річі й П. Мартіна. Методика дозволяє виявити мотиваційні установки випробуваних на: 1) гроші; 2) умови праці; 3) структурованість роботи; 4) соціальні контакти; 5) довгострокові взаємини із колегами по роботі; 6) завоювання визнання з боку інших людей; 7) слідування поставленим цілям; 8) вплив і владу; 9) різноманітність і стимуляцію; 10) креативність; 11) самовдосконалення; 12) зацікавленість в цікавій суспільно корисній роботі.

Крім того, оцінювався ступінь виразності мотивації досягнення успіху й мотивації уникнення невдач, для чого викорис-

товувалися методики Т. Елерса – «Діагностика мотивації прагнення до успіху» і «Діагностика мотивації уникнення невдач».

Для дослідження особистісних особливостей застосовувався багатофакторний запитальник особистості Кеттелла (16PF) форма «С». Як відомо, достоїнства й недоліки методики Р. Кеттелла неодноразово обговорювалися в літературі. Різні її форми постійно використовуються в загальнопсихологічних і соціально-психологічних дослідженнях, у тому числі й форма «С». Валідність, надійність та апробованість методики й можливість одержати з її допомогою інформацію про комунікативні, емоційні й інтелектуальні характеристики пожежних-рятівників і обумовили вибір даної особистісної методики.

Для виявлення локалізації контролю особистості, тобто переконання рятівника щодо того, де перебувають або локалізуються сили, що піддають впливу, керуванню й контролю те, що відбувається в людській долі, застосовувався запитальник «Локус контролю», стандартизований на широкому віковому й соціальному контингенті випробуваних Є. Г. Ксенофонтовою.

Відповідно до уявлень Дж. Роттера люди розташовуються між двома крайніми точками континуума: зовнішнім (external) і внутрішнім (internal) локусом контролю.

Особи, переконані в тім, що головні сили, що визначають їхнє життя, перебувають усередині їх самих (тобто їхнього зусилля, старання й здатності), називаються інтерналами або людьми із внутрішнім локусом контролю. Особи, переконані в тім, що те, що відбувається з людиною, залежить від зовнішніх факторів (будь то інші люди, доля або випадок), називаються екстерналами, або людьми із зовнішнім локусом контролю.

Прийнято вважати, що чим вище показники інтернальності людини, тим більш імовірно, що вона почуває себе «хазяїном власної долі», відрізняється впевненістю в собі і має більш високий рівень розвитку саморегуляції життєдіяльності. Чим нижче показники інтернальності, тобто чим ближче вони до полюсу зовнішнього локусу контролю або екстернальності, тим менш вона є упевненою у собі й більше має потреби у психологічній

або будь-якій іншій допомозі, будучи недостатньо самостійною у вирішенні різного роду життєвих завдань.

Випробуваними стали співробітники пожежно-рятувальних підрозділів МНС у кількості 43 чоловік. Середній вік випробуваних – 28,5 років. Стаж роботи в МНС – 8,5 років.

Результати. Отримані в дослідженні дані підтверджують наявність взаємозв'язку між деякими особистісними особливостями і ступенем виразності окремих мотиваційних компонентів. Найбільш тісний взаємозв'язок з мотивацією до діяльності порятунку виявлено для таких особистісних особливостей, як конкурентність (фактор «L» Кеттелла), інтелект («В»), творча спрямованість («М»), тривожність («О»), психічна напруженість («Q₄»), емоційна стійкість («С»), вольовий самоконтроль («Q₃»), нормативність поведінки («G»), інтернальність загальна (Із), у сферах міжособистісних відносин (ім.) і невдач (Ін) (таблиця 1).

Таблиця 1.
Результати кореляційного аналізу загальноотрудової мотивації з деякими особистісними особливостями пожежних-рятувальників

Мотиваційні компоненти	Показник кореляції r Пірсона з факторами за методикою 16PF Кеттелла	Показник кореляції r Пірсона зі шкалами за методикою «Локус контролю»
Мотивація прагнення до успіху	H ($r = 0,58$), L ($r = -0,48$)	Із ($r = 0,42$), Ін ($r = 0,54$),
Мотивація уникнення невдач	F ($r = -0,49$), Q ₂ ($r = 0,56$)	Із ($r = -0,39$)
Мотиваційні установки		
На гроші	A ($r = 0,50$), L ($r = 0,52$)	Із ($r = -0,32$)
На умови праці		Із ($r = -0,47$)
На структурованість роботи	Q ₄ ($r = -0,55$), M ($r = -0,52$)	Із ($r = -0,30$)
На соціальні контакти		
На довгострокові взаємини	G ($r = 0,48$)	Із ($r = -0,38$)

На завоювання визнання з боку інших людей	C ($r = 0,68$), E ($r = 0,47$)	Iз ($r = 0,38$), Iз ($r = 0,40$), Iз ($r = 0,53$), Iм ($r = 0,45$)
На досягнення поставлених цілей	G ($r = 0,62$), Q ₃ ($r = 0,58$)	
На вплив і владу	C ($r = -0,64$)	Iз ($r = -0,39$)
На креативність	B ($r = 0,62$), Q ₁ ($r = 0,54$)	
На самовдосконалення	L ($r = -0,50$)	Iз ($r = -0,41$)

Примітка. Вказано значення коефіцієнта кореляції r , статистично достовірні за рівня значущості $p < 0,05$

Висновки. Загальні закономірності, що характеризують особливості взаємозв'язку загальнотрудової мотивації й особистісних особливостей, полягають у наступному:

1. У високій значущості показників інтернальності. Так, найбільша кількість достовірних результатів кореляції компонентів загальнотрудової мотивації відзначається з інтернальністю, причому різниться вплив на мотивацію окремих її видів – найбільшу кількість кореляцій виявлено з показниками «загальної інтернальності» і меншою мірою зі шкалами – «інтернальності в області невдач», «міжособистісних відносин».

2. Було виявлено, що протилежні за змістом мотиваційні компоненти пов'язані з різними особистісними особливостями, що свідчить про їхнє самостійне значення. Серед виявлених взаємозв'язків найбільше значення мають рівень домінантності (фактор «E»), конформізму («Q₂»), сміливості в соціальних контактах («H»), вольового самоконтролю («Q₃»), напруженості («Q₄»), емоційної стійкості («C»), товариськості («A»), інтелекту (B).

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев И.А., Магомед-Эминов М.Ш. Мотивация и контроль за действием. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1991. – 143 с.
2. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2006. – 336 с.

3. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. – СПб.: Питер, 2003. – 640 с.
4. Первин Л., Джон О. Психология личности: Теория и исследования. – М.: Аспект Пресс, 2001– 607 с.
5. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт. – СПб.: Речь, 2002. – 480 с.
6. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.

УДК 316.334

*Тімченко О.В., доктор психологічних наук, професор, начальник НДЛ екстремальної та кризової психології, УЦЗУ,
Шевченко І.О., директор Департаменту кадрової політики МНС України*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ СУЇЦИДЕНТА – КОЛИШНЬОГО ПРАЦІВНИКА ПРОФЕСІЙ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ

Проаналізовано психологічні, соціальні, медичні та інші аспекти проблеми суїцидальної поведінки працівників, які займаються діяльністю в особливих умовах. Результатом аналізу є соціально-демографічний та психологічний портрет суїцидента – колишнього працівника професії екстремального профілю.

Ключові слова: суїцид, діяльність у екстремальних умовах, мотивація.

Актуальність теми. На початку ХХІ століття самогубство впевнено посідає четверте місце серед причин смертності населення Землі. Щорічно у світі до шестисот тисяч людей чинять акти аутоагресії, і кількість суїцидентів постійно збільшується.

Відповідно до критеріїв Всесвітньої організації охорони здоров'я соціально-психологічне благополуччя нації знаходиться під загрозою, якщо кількість самогубств перевищує 20 випадків на 100 тисяч населення (рівень суїцидальної активності).

За даними Українського національного державного інституту соціальної і судової психіатрії Україна належить до групи країн з високим рівнем суїцидальної активності. З 19,0 (відносний показник на 100 тис. населення) у 1988 році рівень самогубств зріс до 29,6 у 1998 році, і ця тенденція спостерігається і нині (у 2000 році відносний показник рівня суїцидальної активності на 100 тис. населення був вже 29,9; а у 2005 році – близько 31,4). Наприклад, щорічно тільки в Харківській області здійснюється до 2000 спроб самогубств, 300 з яких закінчуються вітально.

Суїцидальні дії десятків тисяч наших співгромадян свідчать аж ніяк не про величезну кількість самостійних, незалежно мислячих особистостей, що приймають в екстремальних ситуаціях виважене рішення. Такого роду соціальна патологія – це сигнал небезпеки, ознака соціального неблагополуччя нації.

Серйозним провокатором суїциду виступає не тільки соціально-політична та економічна ситуація у країні, а й друковане слово, засоби масової інформації, публіцистика, кінематограф, які дають докладний опис способів реалізованих самогубств. Треба констатувати, що сьогодні в засобах масової інформації, телебаченні, рекламі існує (хоча часом і неявно) естетизація суїциду, що становить серйозну небезпеку спокуси вирішення різноманітних життєвих проблем за допомогою самогубства.

Прикладом може послужити рекламний ролик, який використовувався донедавна Донецьким телебаченням: фірмове італійське взуття рекламувалося на ногах чоловіка, що повісився, з рядком в останньому кадрі «До кінця твоїх днів!». У нас немає статистичної інформації про кількість самогубств жителів Донецької області під впливом цієї реклами, однак факт негативного впливу цієї інформації на підсвідомість потенційних суїцидентів безсумнівний [1].

Психологічні служби багатьох країн уважно вивчають усі форми впливу (свідомого і підсвідомого) на психіку людини різного роду інформації для максимального зниження рівня суїцидальної активності серед населення. Так, наприклад, англійські психологи, проводячи дослідження у цій галузі, звер-

нули увагу на те, що покажчики в метро і підземних переходах «Виходу немає» негативно впливають на підсвідомість людини, яка знаходиться у стані стресу або дезадаптації, і можуть стати останньою ланкою, що замикає коло нерозв'язних проблем. Сьогодні в багатьох європейських країнах це позначення замінене на: «Вихід там» із вказівкою напрямку руху до виходу.

На жаль, в нашій країні суїцидологічні дослідження залишаються поодинокими спробами окремих науковців привернути увагу суспільства до цієї вкрай серйозної проблеми.

Мета роботи. На основі аналізу більш ніж 500 випадків самогубств, вчинених представниками ризиконебезпечних професій¹ за останні 10 років, узагальнити сучасний соціально-демографічний та психологічний портрет суїцидента – колишнього працівника професій екстремального профілю.

Виклад основного матеріалу. Психологічні дослідження, які проводяться нами вже протягом 10 років, щодо побудови соціально-демографічного та психологічного портрету суїцидента – колишнього працівника професій екстремального профілю, дозволяють вже зараз зробити деякі загальні висновки:

✓ переважна більшість самогубств (близько 98,5%) здійснюється психічно здоровими особами, і тільки в 1,5 відсотках випадків мають місце гострі непатологічні нервово-психічні реакції дезадаптації;

✓ основний вік суїцидентів – найбільш продуктивний період людського життя, що знаходиться у межах від 25 до 40 років (61,3%), тоді як у віці до 25 років покінчили із собою 25,8% осіб і 12,9% – у віці 40 років і більше;

✓ крім вікових показників, існує залежність суїцидальних проявів від стажу роботи в підрозділах особливого ризику і освітнього рівня працівників. Майже у 45 відсотках (45,2%) випадків самогубства вчинили працівники зі стажем служби до 5 років, причому майже в 13 відсотках (12,9%) від загального числа

---

¹ Маються на увазі колишні працівники Міністерства оборони, Державної прикордонної служби України, МВС та МНС України (прим. авт.)

покінчили із собою особи, які не прослужили в підрозділах особливо ризику і одного року. *25,8% суїцидентів мали стаж роботи від 5 до 10 років, а 12,9% – від 10 до 20 років. В 3,2% випадків стаж становив понад 20 років;*

✓ більше половини атестованих працівників (58,1%), що покінчили із собою, були особами середнього і старшого начальницького складу; 48,3% – *рядові і молодший начальницький склад;*

✓ близько 71 відсотка суїцидентів мали середньо-спеціальну і вищу освіту. Хоча слід зазначити, що осіб, які закінчили відомчі навчальні заклади, серед суїцидентів не більше 16 відсотків;

✓ шлюбний і батьківський статус є досить значущим показником в оцінці суїцидальної активності. Сімейно-побутові проблеми, конфлікти, подружні зради є найбільш поширеними мотивами самогубства як серед цивільного населення, так і серед працівників ризиконебезпечних професій.

71 відсоток колишніх «силовиків», які вчинили суїцид, були одружені (більшість мали 1–2 дітей), і *тільки 29% – не були пов'язані шлюбними відносинами;*

✓ говорячи про місце здійснення аутоагресивних дій, відзначимо, що найчастіше самогубства відбуваються за місцем проживання в неслужбовий час – близько 74 відсотків від загальної кількості самогубств (74,2%). Однак, іноді реалізація суїцидальних намірів відбувалася і в робочий час у службовому кабінеті – такі випадки складають майже 26 відсотків (25,8%) від загальної кількості суїцидів;

✓ на відміну від цивільного населення, працівники ризиконебезпечних професій у цілому частіше зводять рахунки з життям у вихідні і святкові дні (*близько 40% від загальної кількості суїцидів*). Цю закономірність можна пояснити посиленням психоемоційного і фізичного навантаження на них у ході посилених варіантів несення служби у святкові дні. Підвищення ж рівня суїцидальної активності у вихідні дні обумовлено, на наш погляд, зростанням кількості конфліктів на сімейно-побутовому ґрунті, виходом з яких для деяких осіб стає самогубство;

✓ найбільш суїцидонебезпечними місяцями є жовтень, грудень, січень, березень та квітень. Цей показник ненабагато відрізняється від загальноприйнятої світової статистики, що свідчить про зростання суїцидального ризику в осінній і весняний періоди та зниження в зимові і літні місяці;

✓ аналізуючи способи здійснення самогубства, необхідно підкреслити, що легкий доступ до вогнепальної зброї не є основною причиною аутоагресивної поведінки багатьох працівників ризиконебезпечних професій. Так, наприклад, з усіх осіб – колишніх працівників органів внутрішніх справ України, що вчинили самогубство за період з 1996 до 2005 р., - тільки 29 відсотків суїцидентів застосували проти себе табельну зброю.

Найбільш поширеним механізмом вчинення самогубства серед особового складу підрозділів особливого ризику є, як це не парадоксально, самоповішання – яке становить близько 53% від загальної кількості суїцидів;

✓ майже 77 відсотків (77,3%) працівників характеризувалися по службі тільки позитивно, неодноразово заохочувалися керівництвом за успіхи у професійній діяльності подяками, грошовими винагородами, медалями «За бездоганну службу» та т.інш. Більшість з них відрізнялася такими якостями, як ретельність, відповідальність, сумлінність.

Однак слід зазначити, що поряд з цими особливостями у психологічних характеристиках деяких працівників указувалися такі риси особистості, як:

- ✓ схильність до хвилювання;
- ✓ емоційна вразливість;
- ✓ чутливість до несправедливості;
- ✓ запальність;
- ✓ скритність, замкненість;
- ✓ надмірна вимогливість до себе й інших.

Усі ці риси в конфліктній ситуації чи стані дезадаптації негативно впливають на механізми психологічного захисту і збільшують ризик суїцидальної активності.

Майже у 23 відсотках (22,6%) випадків працівникам була

дана негативна характеристика, що супроводжувалась стягненнями, зниженнями за посадою, заслуховуванням на засіданнях товариського суду. Найчастіше стягнення з'являлися за порушення дисципліни, безініціативність, низькі показники в роботі. Майже у 3 відсотках (3,2%) випадків від загальної кількості вчинених самогубств негативна оцінка службової діяльності безпосереднім керівником, товаришами по службі виявилася одним з мотивів самогубства;

✓ однією з характерних рис самогубств працівників ризиконебезпечних професій є відсутність спеціально залишених посмертних записок. Лише майже в семи відсотках (6,5%) випадків зустрічаються передсмертні записки. Але здебільшого записки не несуть інформації про мотив суїциду, а являють собою прощальне послання. Відсутність посмертних послань свідчить, з одного боку, про психологічну закритість чи відчуженість суїцидентів, а з іншого боку, це можна розуміти як прояв імпульсивності, непродуманості суїцидального вчинку, короткочасності і гостроти пресуїциду. Саме такі самогубства найчастіше виявляються повною несподіванкою для навколишніх і навіть близьких людей. Такий стан справ пояснює причину, з якої мотиви близько 20 відсотків самогубств так і залишилися невідомими.

Однак, як свідчать матеріали службових розслідувань за фактами суїцидів, майже 26 відсотків (25,8%) потенційних самогубців раніше чи безпосередньо перед актом аутоагресії висловлювали суїцидальні думки в демонстративній чи завуальованій формі. На нашу думку, реально цей показник значно вищий – до восьмидесяти відсотків – про це свідчить і загальносвітова суїцидологічна практика. Ознаками суїцидальних намірів можуть бути повідомлення про безглуздість життя, сум, розпач, самотність, а також відкриті висловлювання (найчастіше у стані афекту чи алкогольного сп'яніння) про бажання покінчити із собою.

З'ясування справжніх соціально-психологічних детермінант суїцидальної поведінки є одним із найважливіших завдань служби психологічного забезпечення кожного з міністерств та відомств держави. Складність цього завдання зумовлена низкою

обставин. По-перше, визначити спонукальні сили аутоагресії не завжди можливо через смерть самогубця або неспроможність постсуїцидента адекватно сформулювати причину свого аутодеструктивного вчинку.

Крім того, причину завершеного суїциду (у разі відсутності передсмертної записки, яка б пояснювала мотиви самогубства) у більшості випадків можуть пояснити лише рідні та найближче соціальне оточення суїцидента. Однак, ці люди часто не зацікавлені у розголошенні мотивів самогубства, вважаючи дії аутодеструктанта «ганьбою» або відчуваючи приховане почуття провини перед самогубцем. Самі ж суїциденти не завжди адекватно оцінюють причини своїх вчинків та часто висувають як їх пояснення лише безпосередні приводи, найближчі події або перекручення версії (мотивування). Таким чином, може виникнути невідповідність причин, мотивів, приводів і мотивувань суїцидальної поведінки. Розбіжність ця стає зрозумілою, оскільки справжні причини будь-якого виду діяльності людини не завжди збігаються з усвідомлюваними нею мотивами й джерелами її незадоволення, а також негативних емоцій. Нас у цьому випадку цікавить не стільки сам факт цієї розбіжності, скільки пов'язана з ним необхідність встановлення справжніх причин суїцидальної поведінки, які залежать від індивідуальної суб'єктивної установки та структури, яка регулює та зумовлює її прояви.

Мотиви самогубств належать до певної сфери негативно забарвлених переживань. Це: відчай, страх, образа, розгубленість, почуття вини і сорому. Жодне із вказаних переживань не є рідкістю та виникає у процесі вирішення різних завдань у житті кожної людини. Однак, аутоагресія зовсім не є нормальною відповіддю на стресогенні фактори. Більшість людей у стані дезадаптації не заподіюють собі смерть, а намагаються знайти конструктивні шляхи виходу з кризи. Отже, сама поява суїцидальних намірів на фоні негативних переживань передбачає наявність особливої умови у структурі або процесі діяльності. Появу цієї «особливої умови» (тобто загрожуючої ланки у низці механізмів психічної діяльності) можна знайти, аналізуючи адаптаційні

можливості різних осіб.

Проведений нами аналіз випадків самогубств серед працівників ризиконебезпечних професій за період з 1996 по 2006 роки дає можливість виділити **основні причини аутоагресії**.

Переважаючою є соціально-психологічна група причин.

Майже з 81 відсотка (80,6%) випадків самогубств працівників ризиконебезпечних професій, причини яких були виявлені, близько 58 відсотків (58,3%) мали соціально-психологічну спрямованість.

Найбільшу тривогу викликають факти аутоагресії, які не мають демонстративного характеру та є повною несподіванкою для оточення. *Так, наприклад, колишній лейтенант міліції П. в неслужбовий час попередив батьків про свій від'їзд, приїхав пізно ввечері в гості до родичів, у будинок, де раніше жила його бабуся. Близько 1:00, коли всі вже спали, здійснив акт самоповішання в підсобному приміщенні на власному ремені. Для близьких, у тому числі й для батьків, його поведінка була незрозумілою. Психологічна характеристика, зафіксована в матеріалах службового розслідування, була такою: «Холерик із прихованими рисами меланхоліка; чутливий, живе у власному вигаданому світі». Очевидно, що мотивом суїциду є прихована депресія у зв'язку зі смертю бабусі, до якої він відчував протягом всього життя глибоку прихильність.*

Іноді суїцидальні дії, що здійснюються із соціально-психологічних причин, мають демонстративний характер. *Так, сержант-контрактник прикордонних військ України 3. 15 жовтня 2003 року вчинив самогубство, повісившись у лісопосадці на ремені приблизно опівночі. До цього у компанії коханої дівчини і друга він провів вечір, розпиваючи спиртні напої. Передбачуваним мотивом суїциду послужили складні стосунки з дівчиною. Батьки цього сержанта були категорично проти цих стосунків (тому що вважали цю дівчину недостойною їхнього сина). У зв'язку з цим дівчина запропонувала хлопцю перервати будь-які відносини. Однак сам прикордонник наполягав на продовженні стосунків, почувавши, що причина розриву криється*

не тільки в позиції батьків, але й у міжособистісних відносинах. Як свідчить учасниця конфлікту, її колишній хлопець неодноразово висловлював суїцидальні думки, говорячи, що якщо їх стосунки припиняться, то він що-небудь із собою скоїть. Тієї фатальної ночі 15 жовтня перед актом аутоагресії сержант сказав своїй дівчині: «Зустрінемося в пеклі». Це були його останні слова...

Другою за поширеністю є група матеріально-побутових причин. Політична і соціально-економічна нестабільність в Україні призводить до постійного зниження добробуту суспільства в цілому і працівників ризиконебезпечних професій зокрема. Скорочення в системі соціальних гарантій, відміна пільг, низька заробітна плата на фоні підвищення вимог до діяльності силових міністерств та відомств, збільшення обсягу роботи негативно впливають на психічний стан працівників, мікроклімат у сім'ї, взаємовідносини у подружніх стосунках і з батьками. Всі перераховані чинники в певних умовах дезадаптують особистість та визначають зростання суїцидальної активності серед особового складу.

Прикладом може стати акт аутоагресії, який вчинив майор Збройних Сил України С. Він покінчив з собою у вересні 2005 року, вистреливши в голову з мисливської рушниці. Основною причиною самогубства стали фінансові труднощі, а приводом – неможливість достойно організувати одруження сина. В залишеній передсмертній записці він написав: «У моїй смерті прошу нікого не звинувачувати. Пробачте мене всі».

У деяких випадках (близько шести відсотків (6,3%) від загальної кількості суїцидів) самогубства відбувалися з медико-психологічних причин. Перш за все, йдеться про психічні розлади або різке погіршення стану здоров'я працівників.

Яскравим прикладом таких аутодеструктивних дій стало розширене самогубство, вчинене в Донецькій області у 1996 році і докладно описане в засобах масової інформації. Сержант міліції Г. 20 січня під час несення служби раптово напав на свого напарника, захопивши його пістолет. При цьому він чогось

боявся, вважав, що у приміщенні встановлено апаратуру для прослуховування. Також він незв'язно говорив, що за ним стежать спецслужби. Потім, зателефонувавши до чергової частини, повідомив, що обеззброїв міліціонера і вимагає переговорів з начальником СБУ Донецької області. Лікар-психіатр, що брав участь у переговорах, встановив, що працівник міліції знаходиться у вкрай напруженому психічному стані. Начальник СБУ, що перебував на місці, якийсь час безрезультатно вів з ним телефонні переговори. Після цього відбувся обмін заручника на начальника СБУ. Що відбувалося у приміщенні далі, точно не відомо. Здаватися сержант відмовлявся. Через годину були почуті два постріли. При штурмі будинку бійці підрозділу «Альфа» знайшли трупи начальника СБУ з вогнепальним пораненням у голову і поперекову область і сержанта міліції з вогнепальним пораненням в області рота. Аналіз актів медичного огляду і висновків щорічних медичних оглядів показує, що у даного працівника міліції не спостерігалось раніше психічних розладів. Проте, у висновку психофізичної лабораторії ВЛК при прийомі на службу в органи внутрішніх справ було зазначено таке: «Запальний, іноді бурхливо протестує, якщо чимось незадоволений, активний». Ця інформація сама по собі не є істотним показником ризику реактивного психозу. Вона набуває значення тільки у зв'язку з фактом психіатричного діагнозу матері Г. – параноїдальний синдром.

Висновки. Треба розуміти, що для вивчення *причин* аутоагресивної поведінки особистості необхідно враховувати те, що чіткий розподіл самогубців на суїцидальні групи має умовний характер. У багатьох випадках поведінка потенційних суїцидентів немотивована, що не дозволяє віднести кожну особистість до якоїсь конкретної групи. У кожному конкретному випадку одна причина виступає основною (залежно від ступеня значущості різних сфер життєдіяльності для особистості), а інші – додатковими. Однак, *приводом*, останньою заключною ланкою у структурі мотивації суїцидальної поведінки може бути конфлікт у будь-якій сфері життєдіяльності, через що іноді дуже складно буває

розмежувати причину і привід аутоагресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осипов В.Б., Вернодубов М.П., Бондаренко М.Г. Профілактика самогубств. Методичний посібник для командирів підрозділів та органів виховної роботи. - Одеса, 1997.

2. Тімченко О.В., Тімченко О.В. Аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України: Соціально-психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики: Монографія. – Донецьк: ДІВС, 2003.

УДК 159.923

Тімченко О.В. к. психол. н., доцент кафедри психології та соціології Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЛЮДИНИ

У статті розглядається проблема самоідентифікації, самосвідомості, розвитку особистості. Психологічне відчуження призводить до специфічної позиції індивіда, обумовленої його інтрапсихічними особливостями, психоемоційним станом, іноді акцентуаціями рис характеру.

Ключові слова: самоідентифікація, життєвий шлях, психологічне відчуження.

Актуальність проблеми. Розглядати особистість, не торкаючись її генезису, її неспинного руху від одного життєвого етапу до наступного, досить важко. Тому одним із важливих завдань психологічної науки є виділення та можлива елімінація тих соціальних чинників та ситуацій, які блокують прагнення людини, дезадаптують особистість, перешкоджають її повноцінній самореалізації і, головне, гармонійному співіснуванню зі світом, суспільством, самою собою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед фахівців, що започаткували психологічні дослідження проблеми життєвого шляху, слід назвати П. Жане [1]. В роботі «Психологічна еволюція особистості» він намагався побачити людину в її реальних змінах у плині часу, зіставляючи вікові фази і біографічні ступені життєвого простору. Генетичний зв'язок між фазами життєвого циклу простежує Ш. Бюлер у праці «Життєвий шлях людини як психологічна проблема» [2]. Під її керівництвом вперше комплексно досліджувалась проблема життєвого шляху, розглядалися окремі фактори життєдіяльності. Важливим аспектом її теорії є проблема самореалізації та самоідентифікації людини. Кожна особистість прагне самовизначення. В апогеї життя, коли самоздійснення відбувається на основі реальних досягнень, праці за покликанням, це стабілізує ставлення людини до себе й оточення, до власного минулого і майбутнього, гармонізує особистість в цілому. У протилежному разі хворобливий пошук себе, неможливість повноцінної самоідентифікації призводять до відчуження від мікросоціального середовища, суспільного життя, його інтересів та цінностей, дезадаптують особистість, травмують її психіку.

Вперше детально поняття ідентичності було представлено у роботі засновника «его-психології» Е. Еріксона [3]. Людина ставиться до зовнішніх факторів вибірково, враховуючи їх значущість на кожному етапі життєвого циклу, роблячи вибір між протилежними ставленнями до світу і себе. Саме цей вибір визначає подальший розвиток чи зупинку особистості, яка має різні прояви (це може бути соціально-психологічна дезадаптація, деградація, відчуження, аутодеструкція тощо).

Серед досліджень проблеми ідентичності та самоідентифікації особистості слід назвати праці Е. Фромма [4]. Аналізуючи особливості взаємовідносин людини і суспільства, він намагався зосередитись на питанні ідентичності в контексті людської свободи. Центральним поняттям його концепції є персональна ідентичність – результат індивідуалізації людини, обособлення від сил природи, інших людей. Однак самоідентифікація може

привести до самотності та відчуження. Тому, як визначає Е. Фромм, одночасно з персональною людина прагне соціальної ідентичності, самоототожнення з суспільно значущими ідеями, цінностями, соціальними стандартами.

І. Мілюска вважає, що відчуження безпосередньо впливає на процес самоідентифікації [5]. Досвід відчуження перешкоджає гармонійній соціалізації особистості, розвитку комунікативних здібностей, повноцінній самоактуалізації. Людина – соціальна одиниця, і тому тільки через призму суспільного буття вона розкривається, проявляє свої найкращі якості, реалізує свій інтелектуальний, творчий потенціал, набуває безцінного життєвого досвіду.

Виклад основного матеріалу. Життєвий шлях завжди переживається як незавершений, тому що нікому не відомо, коли і як він скінчиться. Але у людини є стійка потреба у таких самопроявах, які були б водночас якомога більш свободними, незалежними від зовнішніх обставин і доскональними, довершеними, вичерпними. Кожна особистість шукає таких форм активності, які б надавали їй можливість повністю реалізувати, розкрити свої сутнісні сили, задовольнити біогенні та соціальні потреби, в тому числі потребу в повазі і визнанні. Якщо виникають об'єктивні чи суб'єктивні перешкоди для задоволення цих потреб, підвищується ризик соціально-психологічної дезадаптації особистості, зниження самооцінки і, як наслідок, самовідсторонення людини від суспільного буття, послаблення зв'язків з ним. Фактор суб'єктивного відчуження сприяє подальшій десоціалізації.

Безперечна соціальна природа відчуження, пов'язана із суспільною працею, комунікацією, науково-технічним прогресом, урбанізацією, міграцією населення, політичними та соціально-економічними катаклізмами, не буде цілком осмисленою без важливої психологічної складової. Психологічний аналіз зазначеного явища дозволяє перенести акцент із соціального статусу відчуженої особистості на внутрішній світ людини та побачити весь трагізм її становища. За М. Сименом, відчуження – це

стан індивіда у суспільстві, який характеризується соціальною ізолюваністю, іноді самовідстороненням, апатією до соціального буття [6, с. 229]. Відчуження не завжди супроводжується соціальною ізоляцією особистості. Можна бути серед людей, взаємодіяти з ними і водночас відчувати себе безсилим, психологічно відокремленим, непричетним до того, що відбувається. Ця проблема загострюється відчуттям втрати своєї індивідуальності, усвідомленням внутрішньої самотності у суспільстві й водночас залежності від нього. Порушення процесу самоідентифікації посилює негативні переживання. Значущі для людини особистісні якості, стосунки, життєві інтелектуальні та творчі перемоги нівелюються людською зневагою, байдужістю. Людина потребує соціального визнання, залежить від суспільства та стикається з непорозумінням, упередженістю, що посилює беззахисність і відчай.

Ситуація відчуження суттєво трансформує:

1. Рівень самооцінки особистості.
2. Адаптивні можливості психіки.
3. Комунікативні здібності.
4. Світосприймання.
5. Життєвий досвід.
6. Сприймання особистості оточенням.

Невключеність у хід подій, у соціальну реальність є вирішальною для розгортання життєвого шляху. Час, послідовність і спосіб здійснення певної події – чи то народження дитини, чи то розлучення, чи то вихід на пенсію є дуже важливими. Складна взаємодія біологічних, психологічних та соціальних детермінант, серед яких найголовнішою виступає активність суб'єкта, його самоідентифікація, визначає періодизацію життєвого шляху. Негативна самооцінка, її очевидне зниження супроводжуються неадекватними узагальненнями, відчуттям втрати особистої ідентичності. Відчужені особистості здебільшого бачать лише в собі причину всіх проблем, часто вдаються до самообвинувачень та аутодеструктивних дій. В деяких випадках відчуження ускладнюється надзвичайною зосередженістю на самому собі,

особистих проблемах та переживаннях, що призводить до мінімізації соціальних контактів, звуження свідомості і, навіть, аутизації. Іноді занижена самооцінка характеризується не егоцентризмом, а, навпаки, байдужістю до своєї особи, життя. Однак ця загрозна приреченість є завуальованим викликом суспільству: «Якщо я не потрібен вам, то не потрібен і собі!»

Таку форму відчуження можна назвати самовідчуженням. Самотність є результатом тенденції суб'єкта ідентифікувати себе з іншими людьми, соціальними групами, ідеями тощо. У стані гострого переживання самовідчуження індивід намагається об'єднатися з іншими людьми в надії знайти у спілкуванні з ними підтвердження свого буття у світі, особистої значущості. Якщо цього не вдається зробити, все більше і більше зростає хвилююче почуття втрати особистого «Я». Людина, яка відчуває наближення самотності та втрачає здатність до самоідентифікації, вже зазнає страху, що призводить до інтуїтивного пошуку шляхів позбавлення цього почуття. Часто єдиним варіантом у такій ситуації є спроба «втекти» до людей. Самотня особистість прагне бути «корисною» для людей, але по суті це бажання пов'язане з надбанням особистої екзистенції.

Яскравим проявом відчуження є деформація комунікативної сфери особистості, яка виявляється під час спілкування та взаємодії з іншими людьми.

Порушення комунікативних здібностей, свідоме обмеження міжособистісних контактів, непорозуміння з оточенням, байдужість і апатія мають такі суттєві соціально-психологічні наслідки:

- по-перше, зниження особистої активності;
- по-друге, мінімізація контактів з оточенням;
- по-третє, підвищення конфліктогенності взаємодії з іншими людьми, соціальною групою;
- по-четверте, втрата почуття солідарності, причетності до того, що відбувається в житті мікросоціуму і, як наслідок, протиставлення себе оточенню [7, с. 237].

Саме дефіцит спілкування вважається у психологічній

практиці основною причиною самотності.

Світосприймання особистості у такому стані також зазнає негативних змін. Дійсність сприймається як хитка і ворожа, як сума непотрібних людині та далеких від неї подій. Спустошеність свідомості спричиняє втрату ціннісних орієнтацій, світ усвідомлюється як безглуздий та агресивний. Емоційно-оцінні аспекти ситуації відчуження тісно пов'язані з пізнавальними. Виникають незадоволеність власною діяльністю, почуття страху, нікчемності, відчуття втрати індивідуальності та соціальних контактів, зазнають суттєвих змін самоідентифікація та самооцінка особистості.

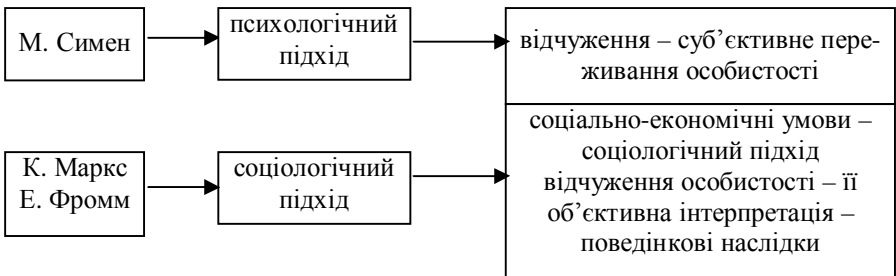
Але в деяких випадках самовідсторонення від світу є природним бажанням людини. Свобода від суспільства, від догм та конформізму дозволяють зануритись у глибини свідомості, відчутти свою сутність і неповторність, усвідомити сенс свого життя. Таке відчуження не є вимушеним, болісним для особистості. Але ж є люди, які зігнулися під тягарем оточення і змушені в межах цього оточення повторювати ті самі слова й жести, зникаючи до такого стану речей. Упорядковуючи світ матерії, надаючи йому осмисленості та цінності, людина стає рабом такого перебігу подій. Поглинута тисячами різних турбот, особистість втрачає відчуття сенсу буття, деперсоналізується, перестає керувати життям. Вона не діє вільно, а змушена виконувати чіткі функції, стаючи ще однією річчю, бездумним знаряддям серед інших речей та знарядь. Цілісність буття і сенс життя розбиті повсякденною суетою, утрачаються, а нерухоме, пасивне існування змінює справжнє повноцінне життя.

Існує самотність тривала і тимчасова, самотність старості і юнаків, але завжди слід розрізняти самотність як властивість особистості і як спосіб життя. Добровільне відчуження не є болісною самотністю, оскільки людина не сприймає свій стан як пасивне відокремлення, для неї це процес внутрішнього самопізнання і саморозкриття. Саме свідома самота є активним відокремленням, процесом спілкування зі своїм внутрішнім світом, самотуттям. Така своєрідна свобода від суспільства інколи дуже

необхідна для розвитку людини як самотубньої, неповторної особистості, для інтелектуальної і творчої діяльності.

Багатогранність поняття «відчуження» передбачає різноманітність інтерпретацій. Деякі дослідники використовують цей термін як антонімічний поняттю «самореалізація» [5]. М. Кордуелл подає зовсім несподіване щодо традиційного розуміння трактування: відчуження – це поступове заглиблення в себе та відхід від справ зовнішнього світу, які супроводжують природний процес старіння; факт відчуження особистості від суспільства, його проблем і шаленого ритму життя є гармонійним та цілком виправданим з морально-етичної точки зору [8, с.210]. Таким чином, часткова або повна соціальна ізоляція сприймається як закономірний крок онтогенезу.

Традиційно розрізняють психологічне та соціальне відчуження особистості. Ця відмінність є умовною і залежить від походження цього явища, тобто від того, у чому полягає його причина: у самій особистості, її інтрапсихічних особливостях чи у зовнішньому середовищі. Психологічний підхід реалізований у концепції М. Симена. Соціологічний – типовий для К. Маркса та Е. Фромма (рис. 1).

Рис. 1 - Традиційні підходи до проблеми відчуження

Психологічне відчуження призводить до специфічної позиції індивіда, обумовленої його інтрапсихічними особливостями, психоемоційним станом, іноді акцентуаціями рис характеру. Соціальне відчуження спричиняють зовнішні чинники, ставлення

оточення до особистості. Зазначимо, що незалежно від того, якою є природа відчуження (психологічною чи соціальною), соціум завжди відіграє дуже важливу роль: він або повертає самотню, безсилу особистість до нормального життя, або посилює негативний стан особи своєю зневагою, байдужістю, жорстокістю.

Розрізняють також типи відчуження, в основі яких лежать часові характеристики:

- хронічне (тривалий час відсутні соціальні контакти);
- ситуативне (емоційне, пов'язане з життєвими кризами, трагічними подіями в житті – смерть близької людини, розлучення, нещасливе кохання тощо);
- тимчасове, періодичне (пов'язане з інтрапсихічними особливостями індивіда) [9, с. 209].

Висновки. 1. Відчуження – це специфічний стан людини, який характеризується відокремленістю, ізолюваністю від зовнішнього світу, заглибленням в себе. Результатом поступового відчуження, розривання соціальних зв'язків і стосунків є відчуженість особистості – стійке ставлення суб'єкта до соціальної реальності, за умов якого ця реальність, оточення, продукти діяльності усвідомлюються як протилежні (від неподібних до ворожих).

2. Відчуження є двобічним процесом: не тільки особистість розриває зв'язки з суспільством, протистоїть йому, але й мікросоціум відсторонюється від людини, встановлюючи межі бажаних контактів. Саме це робить людину самотньою та примушує страждати.

3. В деяких випадках відчуження – процес, протилежний ідентифікації, який полягає в осмисленні і відстоюванні індивідом своєї природної людської та особистісної сутності, свого неповторного «Я».

4. Ідентифікація та відчуження (у формі усамітненості) є необхідними базовими процесами формування внутрішнього світу особистості. Саме динамічна рівновага цих двох процесів сприяє усталеності духовних інтенцій людини, робить її більш самостійною та гармонійно розвиненою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жане П. Психологічна еволюція особистості. – К., 1991. – 218 с.
2. Бюлер Ш. Життєвий шлях людини як психологічна проблема. – К., 1998. – 321 с.
3. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 211 с.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для самого себя. – М.: Клиника глубинной психологии проф. Г.С. Гуревича, Издательство «Изида», 2004. – 399 с.
5. Miluska J. Czym jest sytuacja alienujaca: Proba analizy psychologicznej zjawiska // Cztowie i spoteczenstwo / Univ. im. Mickiewicza w Poznan: Wyd. nauk. UAM, 1990 – Т. 7. – S. 23 – 39.
6. Социологический энциклопедический словарь / Под ред. акад. РАН Г.В. Осипова. – М.: ИНФРА-НОРМА, 1998. – 488 с.
7. Тімченко О.В. Соціально-психологічне відчуження особистості як чинник делінквентності // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових праць. – Донецьк, 2006. – № 2. – С. 235 – 240.
8. Кордуэлл М. Психология. А – Я: Словарь-справочник: Пер. с англ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 448 с.
9. Життєві кризи особистості: Наук. - методичний посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В.М. Доній (голова), Г.М. Несен (заст. голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та інш. – К.: ІЗМН, 1998. – Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. – 360 с.

УДК 355.233

Томчук М.І., докт. психол. н., професор, проф. кафедри історії та теорії держави і права Національної академії Державної прикордонної служби України

Томчук С.М., к. психол. н., доцент кафедри психології Вінниць-

кого соціально-економічного інституту Університету “Україна”

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА РЕГУЛЯЦІЇ НЕГАТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Проаналізовано проблему проявів та регуляції негативних психічних станів, які обумовлені знаходженням особистості у екстремальній ситуації. Встановлено, що більшість психічних станів особистість може контролювати, зокрема тоді, коли сформована психологічна готовність до діяльності в особливих умовах.

Ключові слова: психічний стан, психологічна готовність, екстремальна ситуація.

Актуальність проблеми полягає в тому, що психічні стани особистості значною мірою впливають на рівень її готовності до виконання будь-яких видів діяльності. З цих позицій Левітов М.Д. розглядає готовність, як певний тимчасовий, “передстартовий” стан особистості [2, с.22]. Ю.В. Сосновикова говорить про психічні стани особистості як про певне “співвідношення і взаємодію психічних компонентів особистості в даний період часу” [4, с.7], що певним чином співпадає з розумінням готовності до діяльності, яке відстоює М.Д. Левітов.

Ситуаційна готовність до діяльності, яка, як правило, характеризується системою психічних станів особистості, проявляється в екстремальних умовах і залежить від типу її нервової системи, індивідуально-типологічних особливостей.

Готовність особистості до правоохоронної діяльності можна розглядати, на нашу думку, як складну індивідуальну властивість особистості. Її формування відбувається у процесі діяльності, опосередковано через створення і повторення спеціально розроблених розвивальних ситуацій, психологічних умов. При цьому прості психічні стани, властивості особистості певним чином пов’язуються одна з одною, інтегруються і утворюють нову складну структуру. Такою структурою, новоутворенням особистості є її готовність до правоохоронної діяльності.

Оцінювати рівень готовності особистості до правоохоронної діяльності можна за об'єктивними та суб'єктивними показниками. Суб'єктивними показниками готовності до правоохоронної діяльності в нашому дослідженні виступали самооцінки людей своїх психічних станів, процесів, якостей, властивостей, які пов'язані із формуванням їх готовності до правоохоронної діяльності у процесі навчання та виховання. Об'єктивними показниками готовності особистості до професійної правоохоронної діяльності виступали результати оцінки відповідної діяльності експертами: командирами, викладачами, офіцерами правоохоронних органів, що мають значний стаж роботи та служби. З метою виявлення ступеня відповідності об'єктивних оцінок експертів самооцінкам курсантів Національної академії Державної прикордонної служби, Одеського юридичного інституту, Національного університету МВС України, молодих офіцерів проводився кореляційний аналіз та порівняння даних опитування.

Емоційно-вольова готовність до правоохоронної діяльності - одна з найважливіших складових загальної готовності особистості до правоохоронної діяльності. Під нею ми розуміємо здатність особистості свідомо регулювати свою поведінку, дії в будь-яких ситуаціях зазначеної діяльності відповідно до законів, вимог суспільства. На сьогодні вона є недостатньо дослідженою. Саме тому метою нашого дослідження було її вивчення та розвиток у майбутніх правоохоронців.

Емоційні стани, що проявляються у працівників органів МВС України, є різними за силою, модальністю, спрямованістю і стійкістю. Стримування чи посилення їх можливе за рахунок розвитку вольових якостей особистості. Правоохоронна діяльність є складною емоціогенною діяльністю, що пов'язана з постійним подоланням труднощів, негативних психічних станів (страхів, хвилювань). Все це вимагає формування у майбутніх спеціалістів здатності до емоційної саморегуляції діяльності, психічних станів. Найбільш характерними проявами негативних емоційних станів у працівників органів МВС України є

монотонії, фрустрації, астенії, тривога, стрес та деякі інші. Всі зазначені форми емоційного реагування особистості на вимоги, умови службово-бойової діяльності виникають у випадках їх екстремальності і у кожного працівника проявляються по-різному, залежно насамперед від рівня сформованості його вольових якостей.

Виклад основного матеріалу. На основі адаптації методики А.М. Прихожан на визначення соціально-ситуаційної тривожності учнів [3], нами розроблено методику на визначення ситуаційної тривожності, що пов'язана з правоохоронною діяльністю. Юнакам пропонувались ситуації, з якими вони стикались чи будуть стикатися у майбутній службі в органах МВС України. Відповідно до цього вони, залежно від свого власного хвилювання в тій чи іншій ситуації, ставили напроти них відповідний бал. Якщо ситуація не викликала ніякої тривоги чи стурбованості, ставився 0 балів. Якщо ситуація не дуже турбувала – 1 бал. Якщо ситуація, про яку йшлося, неприємною чи дуже неприємною, відповідно – 3 та 4 бали. Методика дозволяла визначити рівень тривожності, викликаной такими факторами та ситуаціями: 1) ситуаціями, пов'язаними зі змістом та складністю підготовки та службою у правоохоронних органах (номери в анкеті 1-10); 2) ситуації, що пов'язані з актуалізацією уявлень про себе як офіцера, самооцінкою готовності до служби у правоохоронних органах (номери в анкеті 11-20).

Вирахування рівня соціально-ситуаційної тривожності в кожній з цих груп ситуацій проводилось шляхом складання суми балів, які поставив той чи інший респондент за відповідні судження в тексті анкети. Рівні тривожності визначались експериментальним чином і складали в обох групах такі значення: висока тривожність - 18 і більше балів, середня - 9-17 балів, низька - 8 і менше балів.

Окрім цього, з метою виокремлення із загальної тривожності саме ситуаційної тривожності, динаміка якої нас цікавила у процесі експериментального вивчення в першу чергу, нами проводилась і діагностика особистісної тривожності за методикою

Спілбергера.

Підготовка особистості до правоохоронної діяльності в ролі офіцера супроводжується цілим спектром емоційних переживань слухачів, від позитивних (задоволення, радість тощо) через індіферентні (байдужість, пасивність) до негативних (боязкість, тривожність, тривога, страх тощо). Найважливішою умовою успішності військового педагогічного процесу є його емоційна регуляція, створення в ньому необхідних емоціогенних ситуацій та навчання слухачів їх подоланню. Разом з тим ця актуальна потреба є недостатньо вивченою.

Як засвідчило проведене нами дослідження, курсанти не в повній мірі володіють знаннями та навичками вольової саморегуляції, психогігієни, тобто мають низький рівень психологічної підготовки до правоохоронної діяльності. Разом з тим про потребу в такій підготовці заявило близько 80% майбутніх право-охоронців.

Проведений нами аналіз виявив, що найбільш репрезентативним показником рівня розвитку емоційно-вольової готовності до правоохоронної діяльності є тривожність і, перш за все, так звана соціально-ситуаційна тривожність. У процесі констатуючого експерименту нами вивчалися особливості соціально-ситуаційної, а не вродженої тривожності слухачів. На нашу думку, саме вона у більшості випадків негативно позначається на поведінці та професійному становленні майбутніх офіцерів. Визначення рівня соціально-ситуаційної тривожності в кожній з виокремлених вище груп ситуацій проводилось нами експериментальним чином. В констатуючому експерименті взяло участь більше 250 осіб. В таблиці 1 представлено його основні результати.

Таблиця 1.
Особливості тривожності майбутніх правоохоронців та офіцерів, що викликана їх уявленнями про правоохоронну діяльність

Категорія опитаних	Тривожність (у %), зумовлена уявленнями про:	
	зміст та складність правоохоронної	самооцінку своєї готовності до служби

	діяльності			у правоохоронних органах		
	Відсутня або низька	Достатня	Висока та дуже висока	Відсутня або низька	Достатня	Висока та дуже висока
Курсанти НА ДПС України	47,9	47,6	4,5	59,1	29,5	11,4
Майбутні офіцери органів МВС	28,9	55,6	15,6	40,2	40,0	15,3
Молоді спеціалісти – офіцери органів МВС	58,5	43,1	7,3	63,4	31,7	4,9

Як видно з таблиці 1, тривожність, що зумовлена змістом та складністю правоохоронної діяльності, у майбутніх офіцерів дещо нижча (кожен п'ятий має високу та дуже високу зазначену тривожність), ніж тривожність, що є результатом уявлень юнаків про себе як працівника органів міліції, самооцінки своєї готовності до правоохоронної діяльності (кожен четвертий з опитаних слухачів має високий та дуже високий рівень останньої). Це є свідченням особливої потреби курсантів у власному самовдосконаленні та наявності у них деяких нерозв'язаних у цьому плані проблем.

Найбільше хвилювання у курсантів викликають ситуації служби, в яких відбувається пониження особистості (заявило 58,6% з числа опитаних); коли командири, начальники наказують, примушують виконувати накази, розпорядження, які не завжди пов'язані з виконанням завдань по службі (висловилося 43,7% курсантів).

Нами встановлено, що у юнаків-майбутніх офіцерів МВС України високий рівень тривожності викликають ситуації, що пов'язані з актуалізацією їх уявлень про готовність до виконання службових функцій, з самооцінкою своїх можливостей.

На основі результатів констатувального експерименту нами була запропонована програма психологічної підготовки курсантів, яка передбачала оволодіння ними прийомами довільної психічної саморегуляції психічних станів (тривожності, страхів, розсіяності тощо). В ході такої підготовки увага курсантів зосереджувалась на тому, що в різних службових ситуаціях дуже

важливо вміти вчасно помітити вплив стресогенних факторів та швидко й ефективно розрядити психічну напруженість, що виникла, зняти негативний емоційний стан чи втому, отримати внутрішню стабільність. Не менш важливим в діяльності правоохоронця є здатність миттєво здійснювати вольову мобілізацію, сконцентрувати в необхідний момент часу всі свої фізичні і психічні сили. Це зумовлено, на нашу думку тим, що переживання сильних, постійно повторюваних несприятливих психічних станів веде до суттєвого зниження ефективності професійної правоохоронної діяльності. Такі переживання призводять до розсіяння уваги, переносу її з об'єктів спостереження на внутрішні процеси і стани, зниження вольової готовності до швидкої дії тощо. По-друге, тривале перебування в негативних емоційних станах (тривоги, очікування небезпеки, злості і т.п.), невміння знизити гостроту переживань несприятливих впливів справляє руйнуючий вплив на організм людини. По-третє, нездатність керувати своїми почуттями і настроями негативно позначається на взаємовідносинах з колегами, веде до виникнення психічної несумісності, конфліктів, ворожнечі.

Підтримці сприятливих психічних станів значною мірою сприяють зовнішні фактори: раціоналізація режиму дня, чергування завдань професійної діяльності, висока соціальна захищеність правоохоронців, сприятливий соціально-психологічний клімат в колективі курсантів, працівників органів внутрішніх справ, нормалізація режиму харчування, відпочинку тощо. Разом з тим в сьогоденній соціально-економічній ситуації, на нашу думку, вирішальна роль належить не зовнішнім, а внутрішнім психологічним факторам і, перш за все, вмінням використовувати в потрібних ситуаціях прийоми психічної саморегуляції.

В експериментальному дослідженні всі способи психічної саморегуляції було зведено у дві групи: 1) способи регуляції психічних станів та 2) прийоми та способи вольової саморегуляції.

До першої групи входили різновиди дихальних вправ, вправи на зміни тонуусу скелетних м'язів, мімічної мускулатури, прийоми на включення в регуляцію уявлень та почуттів, впливи

на біологічно активні точки. У другу групу прийомів входили способи самовиховання волі.

Психологами встановлено, що нервові імпульси, які йдуть від дихальних центрів мозку, розповсюджуються по всій корі великих півкуль і змінюють її тонус. На тонус кори впливає тип дихання, а саме темп вдихів та видихів. Якщо вдих робити швидко й енергійно, а видих - повільно, то це знижує тонус центральної нервової системи, знімає емоційне напруження. В іншому випадку – створює певне психічне напруження. Саме так нами у процесі формувального експерименту слухачі експериментальної групи навчались прийомам зняття психічного напруження в екстремальних, емоційних ситуаціях.

Переживання особистістю гострих, хронічних несприятливих психічних станів веде до суттєвого зниження ефективності правоохоронної діяльності. Вченими доказано [1, с. 417], що сприятливі психічні стани підвищують ефективність дій приблизно на 20%, м'язову силу – до 90%, чутливість зору та слуху – на 35-65%, знижують число помилок і неточностей в діях в 5-10 разів. При цьому покращується увага, спостережливість, кмітливість, знижується втома.

У процесі нашого дослідження ставилось за мету формування у курсантів культури волі. Її сутність детально розкривається в роботі [1, с.425-426]. До основних прийомів розвитку культури волі відносяться:

1. Зосередження на діях, рухах, вчинках і словах з метою їх аналізу на предмет реалізації в них вольових якостей;
2. Самоаналіз своїх дій, вчинків, помилок з метою недопущення їх в подальшому;
3. Суворий контроль і вимогливість щодо виконання запланованих завдань, змісту слів, звинувачень тощо;
4. Цілеспрямовані вправи і тренування у вихованні вольових якостей. Предметом вольового самовиховання можуть бути завдання з виконання поставлених навчальних задач, досягнення необхідного рівня фізичного розвитку і т.п. Як вольове завдання може бути поставлено глибоке засвоєння вправ з психічної са-

морегуляції, які самі по собі ще більше розвивають вольові якості.

Для зміцнення і подальшого розвитку вольових якостей використовувались формули самонавіювання у вигляді самопідтримки, самопідбадьорювання, самонаказу, самопереконавання тощо.

5. Тренування зі зміцненню волі допомагають також слідувати за власною поставою. Дуже важливо, щоб у правоохоронця хребет був завжди прямим, плечі розпрямлені, груди вільні і виступали вперед. Фізичні настрої впливають на умонастрої. Якщо людина проникається якоюсь ідеєю, то психічний стан передається тілу. Це знаходить своє відображення в позі, міміці, жестах і т.п. Саме тому юнакам рекомендувалось у процесі життя постійно самоспостерігати, контролювати в собі підтягнутість, стрункість, легкість тощо.

У процесі навчання курсантів експериментальної групи ми їх націлювали на таке. В цьому плані постійне спостереження за своїм психічним світом і фізичним станом є необхідною умовою вольової та психофізіологічної корекції.

6. Бажану вольову якість варто чітко, коротко і виразно написати в записній книжці, календарі тощо. Формулювання її необхідно завжди тримати на видному місці, щоб воно часто появлялось перед очима. При цьому враховується така властивість нейродинаміки: формулювання, часто з'являючись перед очима, поступово, навіть помимо нашої волі, глибоко западає у свідомість. В результаті чого бажана якість все більше починає проявлятися у практичній діяльності людини, органічно проникаючи в її психіку і підсвідомість.

Окрім зазначених вище вправ та прийомів організації психічної та фізичної діяльності, юнаки навчались способам приведення організму, психіки в оптимальний робочий стан напередодні виконання якихось відповідальних завдань.

Поряд з описаними нами методами самоорганізації психічних і фізіологічних функцій, можна скористатися й іншими прийомом, залежно від індивідуальних особливостей курсантів і

рівня їх підготовки.

З метою формування практичних навичок, зі слухачами експериментальної групи проводився психологічний практикум, який включав цілий ряд вправ.

Як засвідчили спостереження, бесіди, аналіз результатів діяльності слухачів експериментальної та контрольної груп, юнаки експериментальної групи із задоволенням виконували у спеціальному навчанні вище вказані прийоми психічної саморегуляції. В результаті опитування виявилось, що за півроку відчували суттєві зміни в здатності до саморегуляції своєї поведінки, психічних станів близько 60% курсантів експериментальної групи, проти 19% - контрольної. Це свідчить про позитивний вплив навчальних занять з психологічної підготовки на регуляцію психічних станів особистості. Про позитивні результати проведеної роботи стверджувало 80% опитуваних.

Окрім зазначених вище прийомів та методів, курсантам пропонувались також прийоми, спрямовані на подолання болі та страху в різних екстремальних ситуаціях. Біль може виникнути в результаті травмуючого впливу на організм людини як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Біль попереджує людину про загрозу її здоров'ю. Проте проінформувавши людину про небезпеку, про несприятливий вплив, біль стає непотрібною і шкідливою, вона відволікає увагу правоохоронця від об'єктів спостереження та діяльності, порушує процес сприймання, пам'ять, мислення, координацію рухів, змінює мотивацію діяльності.

Психологами доказано, що больові відчуття можна регулювати. Одним із прийомів боротьби з болем є обезцінення значення тілесної травми, відволікання уваги від травмуючого фактора і зосередження її на меті, способах, засобах діяльності. Зміна сприймання болі може бути досягнута за допомогою елементарного навчання і самонавчання. Окрім того, у формуючому експерименті курсанти виконували ряд вправ на подолання почуття страху.

Висновки. Загалом, за результатами проведеного нами експерименту, за оцінками експертів та самооцінками самих юна-

ків, стались суттєві зрушення у формуванні їх емоційно-вольової готовності до майбутньої правоохоронної діяльності. Про це заявило 88,6% курсантів експериментальної групи, проти 38,3% - контрольної. Це підтвердило наше припущення про можливість навчання особистості регуляції власних негативних психічних станів у складних ситуаціях діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деликатный С.К. Половникова Ж.Ю., Прыгунов П.Я. Основы профессиональной и психологической подготовки сотрудников личной охраны.- К.: Альфа-щит, 1998.- 548 с.
2. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека.- М.: Просвещение, 1964.- 344 с.
3. Прихожан А.М. Диагностика личностной тревожности и некоторые способы ее преодоления.// Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога.- М.: МГУ, 1987.- С. 98-116.
4. Сосновикова Ю.Е. Психические состояния человека, их классификация и диагностика.- Горький: гос.пединститут, 1975.- 118 с.

УДК 316.48

Ушакова І.М., к. психол. н., доцент кафедри загальної психології УЦЗУ

ТИП ВЗАЄМОДІЇ У КОНФЛІКТІ ЗАЛЕЖНО ВІД МОТИВАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано особливості реагування у конфліктній ситуації залежно від мотивації особистості. Виявлено зв'язок між мотивацією досягнення та типом реагування юнаків і дівчат в конфліктних ситуаціях. Показано, що у курсантів і студентів з домінуванням мотивації досягнення переважає стиль суперництва, а у досліджуваних з перевагою мотивації уникання невдач – стиль уникання.

Ключові слова: конфлікт, мотивація, особистість.

Постановка проблеми. Аналіз причин, на яких ґрунтуються вчинки людини, спонукає до аналізу тих психологічних моментів, які їх визначають, тобто до розгляду сукупності мотивів. Мотиви виступають вагомим чинником, вони постають як рушійні сили активності суб'єкта в різних ситуаціях, в тому числі і в актах взаємодії. Тому, розуміючи мотиви, які спонукають людину до певної активності, можна цілеспрямовано впливати на її поведінку та діяльність з метою підвищення їх ефективності.

Мотивацію розглядають як систему спонукань, які зумовлюють активність організму і особистості в цілому і визначають її спрямованість. Це особливий пласт образу світу, який складається зі ставлення суб'єкта до всього, що в певний момент ним відбувається. Залежно від змісту мотивів, що спонукають людину до різних видів діяльності, та їх значення у регулюванні поведінки, мотивуючі фактори поділяють на три групи: якщо вивчають, чому організм знаходиться у стані активності, то аналізують потреби і мотиви як джерело активності; при встановленні спрямованості активності суб'єкта досліджують мотиви, які визначають спрямованість поведінки; щоб встановити, як відбувається регуляція поведінки, вивчають прояви емоцій, прагнень, установок у поведінці людини [3]. На наш погляд, такий поділ є умовним, оскільки і кожний мотив, і мотивація в цілому одночасно виступають і спонукальним, і спрямовуючим, і регулюючим фактором діяльності. Але в кожному разі не викликає сумнівів, що мотивація має складний, суперечливий та багатозначний характер, що приводить до обмеження її вивчення певними аспектами. Однією з найбільш відомих таких сторін є мотивація досягнення.

Мотивація досягнення – одна з різновидностей мотивації діяльності, яка пов'язана з потребою індивіда досягати успіхів чи уникати невдач [2]. Завдяки роботам Г. Мюррея, Д. Мак-Клелланда, Д. Аткинсона, Х. Хекхаузена та інших [1; 5], у структурі мотивації досягнення було виділено дві протилежні

тенденції: прагнення досягти успіху та уникнути невдачі при виконанні діяльності. Мотив прагнення до успіху активізує ініціативу людини і спонукає до розумного ризику. Спроба уникнути невдачі породжує тактику запобігання неуспіху, що виявляється у відсутності необхідної ініціативи і ризику при виконанні діяльності, виборі таких варіантів поведінки, які б завдавали мінімальної шкоди особистості у разі неуспіху. Д. Мак – Клелланд дійшов висновку, що основні типи поведінки, спрямовані на досягнення успіху чи уникання невдачі, формуються у дітей в період від 3 до 13 років під впливом батьків і навколишнього середовища. Згодом Х. Хекхаузен та інші дослідники довели, що в цій концепції не враховані ранні форми діяльності досягнення, яку діти виконують стихійно, іноді навіть усупереч виховному впливу дорослих. На формування високої мотивації досягнення, таким чином, впливає поєднання ненав'язливої емоційної включеності батьків у справи дитини з високими спонукальними впливами середовища. В цих дослідженнях показано також, що в однієї й тієї ж людини мотивація до успіху, як правило, співіснує з мотивацією уникання невдачі, але зі стійкою перевагою однієї мотиваційної тенденції над іншою [4; 5].

В рамках теорії мотивації досягнення було проведено ряд досліджень, результати яких показали, що поведінка людей, орієнтованих переважно на досягнення успіху чи уникання невдачі, має значні розбіжності [4]. Так, суб'єкти з високим рівнем мотивації досягнення схильні докладати значних зусиль на роботі, прагнуть отримати вагомий результат і наполегливо працюють для досягнення поставлених цілей. У разі дії негативної мотивації індивід вдається до певної діяльності тільки через прагнення уникнути негативних санкцій (покарання), які можуть бути застосовані. Крім того, названі відмінності у поведінці можна прослідкувати і в актах взаємодії, спілкуванні особистостей, зокрема, в конфліктних ситуаціях. Тому вивчення взаємозв'язку мотивації досягнення та переважаючого стилю взаємодії в конфліктній ситуації і стало предметом нашої роботи, а

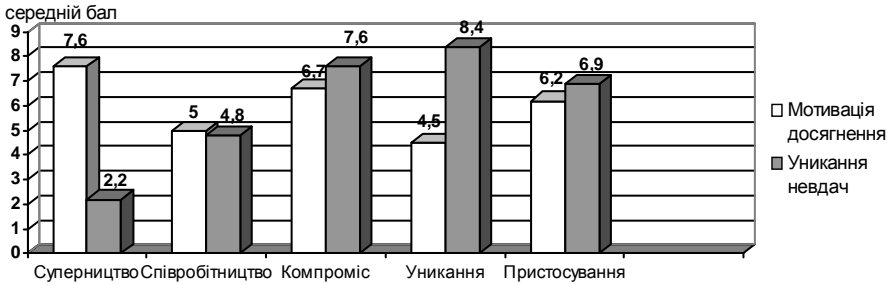
передбачення наявності такого зв'язку – гіпотезою дослідження.

Дослідження проводилось з курсантами та студентами УЦ-ЗУ. Первинна вибірка склала 124 чоловіки. З них за результатами, що було отримано за допомогою опитувальника А. Меграбіана в модифікації М.Ш. Магомед-Емінова, було сформовано дві експериментальні групи по 26 осіб: з перевагою мотивації досягнення (МД) та з перевагою мотивації уникання невдач (МУ). З цими досліджуваними проводилось опитування за методикою К. Томаса, метою якої є визначення стилю поведінки та визначення особистісної схильності до конфліктної поведінки.

Для опису типів поведінки людей в конфлікті К. Томас застосовує двомірну модель реагування в конфліктних ситуаціях, основними в якій є кооперація (увага до інтересів інших людей, втягнутих в конфлікт) та напористість (акцент на захисті власних інтересів). На основі їх співвідношення він виділяє п'ять типів поведінки людини: суперництво, співробітництво, компроміс, уникання та пристосування. К. Томас вважає, що при униканні конфлікту жодна зі сторін не досягає успіху. При таких формах поведінки, як суперництво, пристосування та компроміс, або один з учасників виграє, а інший програє, або обидва програють. І тільки в ситуації співробітництва обидві сторони виявляються у виграші.

Багато авторів стверджують, що стилі поведінки, які були виділені К. Томасом, можна застосовувати не тільки до конфлікту, але і в інших життєвих ситуаціях. У зв'язку з цілями нашої роботи ця думка має важливе значення, тому що ми припускаємо наявність залежності між стилями поведінки та переважанням однієї з мотиваційних тенденцій (МД чи МУ). Застосування опитувальника К. Томаса дозволило нам виявити деякі особливості поведінки досліджуваних експериментальних груп.

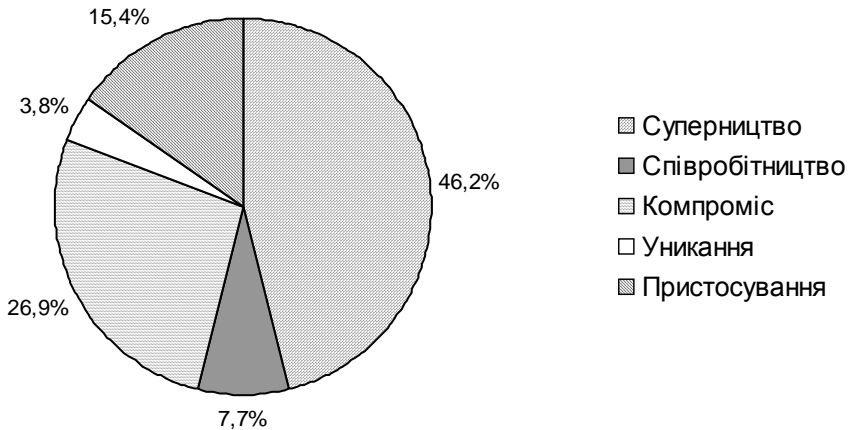
Розглянемо спочатку дані переважання балів за тією чи іншою шкалою (рис. 1.)

Рис. 1 - Середній бал за стилями поведінки у групах МД та МУ

Отримані значущі на високому рівні ($p=0,001$) відмінності між показниками за такими типами реагування в конфліктній ситуації, як суперництво та уникання. Причому перший з них переважає у групі МД, а другий - у групі МУ, що свідчить про наявність зв'язку цих типів поведінки з переважаючою мотиваційною тенденцією. Очевидно, саме ці стилі поведінки можна назвати провідними в експериментальних групах (суперництво – в групі МД, уникання – у групі МУ). За іншими типами реагування значущих розбіжностей не виявлено.

Для уточнення і більш повного аналізу зв'язку між направленістю мотивації досягнення та переважаючим типом реагування в конфлікті розглянемо перевагу стилів поведінки у двох виділених групах (рис. 1 та 2).

Рис. 2 - Співвідношення стилів реагування в конфлікті у групі МД

Як свідчать ці дані, стилем, який переважає в першій експериментальній групі, є суперництво, яке інтерпретується як прагнення досягти поставленої мети будь-яким способом, навіть шкодячи інтересам іншої людини. Такий стиль домінує у 46,2 % юнаків та дівчат групи МД, що можна пояснити, по-перше віковими особливостями наших досліджуваних (рання юність часто характеризується як вік суперництва, конкуренції) та, по-друге, індивідуальними особливостями суб'єктів з переважанням мотивації досягнення. Як вказується в літературі, вони вважаються більш відповідальними, авторитетними, схильними до дії і здатними приймати непопулярні рішення. А саме такі ситуації і відповідають першому з описаних К. Томасом стилів поведінки.

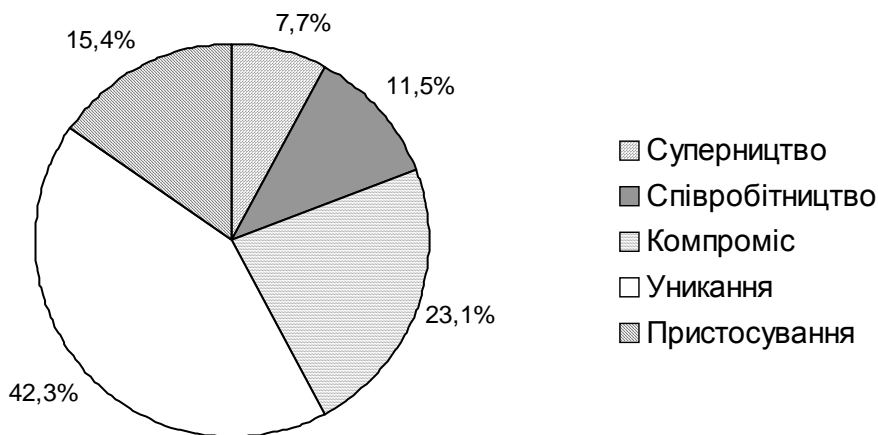
Найменша кількість респондентів цієї групи (3,8 %) вибирає такий стиль вирішення конфліктів, як уникання, що, ймовірно, прямо залежить від переважаючої мотиваційної тенденції, яка не передбачає в даному випадку уникання конфліктних ситуацій.

У 15,4% досліджуваних описуваної групи переважає такий стиль поведінки як пристосування, характеристика якого є протилежною суперництву. Ми вважаємо, що переважання цього

стилю в осіб з мотивацією досягнення може бути обумовлено їх прагненням зберегти мир і добрі стосунки з іншими людьми, байдужістю до розв'язання цієї конкретної ситуації та більш адекватною оцінкою стану проблеми та себе. Хоча в цілому пристосування є менш притаманним студентам та курсантам, які склали першу експериментальну групу (МД).

Достатньо багато досліджуваних (26,9 %) як переважний тип поведінки продемонстрували компроміс, що можна пояснити його "серединним" положенням відповідно до інших типів. Тобто таку цифру можна пояснити нормальним розподілом відповідей у виборці. Крім того, достатньо багато людей бажають отримати хоча б щось, ніж все втратити (і це також, на нашу думку, співпадає з переважанням мотивації досягнення).

Насамкінець, ситуація з перевагою такого типу поведінки як співробітництво є, з одного боку, поясненою, а з іншого – засмучує, тому що лише цей тип є виграшним для обох сторін, а серед наших досліджуваних його вибирають лише 7,7 %. Пояснити ж ці дані можна віковими особливостями спілкування та особистості юнацтва (схильність до конфліктів, максималізм, невміння встановлювати контакти та егоцентризм).

Рис. 3 - Типи поведінки в конфліктній ситуації у групі МУ

Як показано на рисунку, у другій групі (МУ) найбільший процент (42,3 %) отримано за типом уникання, що повністю співпадає з мотиваційною тенденцією цих студентів та курсантів – уникання невдач, яка характеризується як відсутністю прагнення до кооперації, так і відсутністю прагнення до досягнення власних цілей.

Переважання у 23,1 % досліджуваних групи компромісу як стилю поведінки в конфлікті можна пояснити тими ж причинами, які були описані у групі МД. Не відрізняються результати обох груп і за стилем пристосування.

Трохи більше, ніж в першій групі досліджуваних (11,5 %), вибирають як переважний такий стиль реагування в конфлікті співробітництво. Але, на нашу думку, це також дуже мало як для осіб, що в майбутньому планують працювати в системі людина-людина.

У групі МУ у 7,7 % переважає суперництво, що свідчить про те, що такого роду мотивація не завжди прямо пов'язана зі стилем поведінки. Крім того, такі результати можуть бути обумовлені застосуванням опитувальника в середовищі юнаків та дівчат, які вже уміють добре контролювати свою поведінку і свої висловлювання, а також є добре соціалізованими та співвідносять свій вибір з соціально бажаним.

Таким чином, можна стверджувати наявність суттєвої різниці в переважанні того чи іншого стилю поведінки в конфліктній ситуації у курсантів та студентів двох експериментальних груп (табл. 1.)

Таблиця 1.

Типи поведінки досліджуваних з різною мотиваційною направленістю

Переважаюча мотивація	Переважаючі стилі поведінки в конфлікті (%)				
	Суперництво	Співробітництво	Компроміс	Уникання	Пристосування
Мотивація досягнення	46,2	7,7	26,9	3,8	15,4
Мотивація уникання невдач	7,7	11,5	23,1	42,3	15,4
Середні значення	27,0	9,6	25,0	23,0	15,4

Як свідчать ці дані, найбільша різниця в кількості юнаків двох експериментальних груп існує за стилями суперництва (46,2 % у групі МД і 7,7 % у групі МУ) та уникання (3,8 % до 42,3% відповідно). Ці дані відповідають наведеним нами раніше результатам підрахунку середніх балів. Ймовірно, саме такі стилі поведінки в конфліктній ситуації пов'язані з переважанням тієї чи іншої мотиваційної тенденції. За іншими стилями суттєвої різниці не виявлено, що може свідчити про їх обумовленість в більшій мірі віковими, культурними чи іншими особливостями, і в меншій – мотивацією досягнення чи уникання невдач.

Визначення значущості розбіжностей між результатами експериментальних груп підтвердило існування такої різниці на рівні $p=0,001$, що свідчить про достовірність висунутої нами гіпотези щодо наявності зв'язку між мотивацією досягнення та переважаючим типом реагування в міжособистісному конфлікті.

Висновки. В ході нашого дослідження було показано, що існує статистично достовірний зв'язок між мотивацією досягнення та типом реагування юнаків і дівчат в конфліктних ситуаціях. Показано, що у курсантів і студентів з домінуванням мотивації досягнення переважає стиль суперництва, а у досліджуваних з перевагою мотивації уникання невдач – стиль уникання.

Ця робота не вичерпує всіх аспектів наміченої проблеми. Наприклад, цікавим було б дослідити гендерні розбіжності (оскільки у спостереженні вони виявляються), прослідкувати

вікові аспекти виявленого зв'язку, визначити можливості формування названих характеристик спілкування та особистості тощо. Дослідження цих аспектів проблеми взаємозв'язку мотиваційних тенденцій досягнення та уникання невдач – завдання наступних робіт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев И.А., Магомед-Эминов М.И. Мотивация и контроль за действием. М.: Изд-во МГУ, 1991. - 144 с.
2. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. - М.: Политиздат, 1990. - 110 с.
3. Психологічна енциклопедія./ Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006.- С. 212-213.
4. Степанский В.И. О мотивации достижения успеха и избегания неудач. // Вопросы психологии. - 1981 - № 6. - С. 24-27.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т.: Пер. с нем. - М.: Педагогика, 1986. - Т. 2. - 391 с.

УДК 343.915

Федосєєв В.А., к. мед. н., доцент кафедри психології, Харківський національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»

Селюкова Т.В., ст. викладач кафедри загальної психології УЦЗУ

ПАТОПСИХОЛОГІЧНІ І ПСИХОПАТОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ПОСТТРАВМАТИЧНИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ

У статті розглянуті питання етіології, патогенезу і систематики патопсихологічних порушень при посттравматичних стресових розладах.

Ключові слова: посттравматичні стресові розлади, патопсихологічні порушення.

Актуальність проблеми. В даний час соціальний прогрес супроводжується посиленням соціальної напруженості. При цьому негативний соціальний потенціал нагромаджується за рахунок подій катастрофічного характеру – як власне соціальних потрясінь, воєнних дій і т.п., так і катастроф техногенного походження.

Успіхи технічних галузей знання привели до раніше небаченого рівня розвитку техногенної цивілізації. Проте це ж послужило і причиною вторинного формування умов, що надають негативну дію на організм людини: погіршення екологічної обстановки, збільшення числа соціально-обумовлених стресогених чинників, розширення масштабів техногенних катастроф, виникнення цілого ряду нових і патоморфоз існуючих розладів.

Для суспільства сучасної України характерним є надзвичайно високий рівень психоемоційних навантажень, що приводить до істотного погіршення рівня психічного здоров'я в популяції.

Структура психічних порушень свідчить про збільшення останніми роками числа психогенних за походженням, соматизованих, психосоматичних і нейросоматичних захворювань з хронічним перебігом, наголошується також виражений патоморфоз клінічної структури невротичних розладів. Характерне також прогресуюче зростання межових розладів, які незалежно від генезу характеризуються розгорненим симптомокомплексом психоемоційної недостатності з відповідними неврологічними, вегетативними і соматичними корелятами.

Разом з соціогеними чинниками, на розлади психічного здоров'я населення негативну дію надають, перш за все, катастрофічні ситуації, природного і техногенного походження.

На жаль, доводиться констатувати, що останнім часом кількість катастроф, у тому числі і планетарного масштабу, істотно збільшується. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, в світі від стихійного лиха щорічно гине 250 тисяч чоловік. Американська дослідницька організація "Уорл дуота" свідчить, що, тільки впродовж останніх десятиріч, стихійних лих (землетруси, урагани, пожежі), принесли збиток на 100 мільярдів доларів, і в тому або іншому ступені позначилися на якості життя більше 300 мільйонів чоловік.

Подібні тенденції діють в різних країнах і регіонах. Окрім безпосередніх людських жертв і величезних матеріальних втрат, природні і техногенні катастрофи спричиняють за собою серйозні віддалені медико-соціальні наслідки.

Така ж тенденція існує і у нас в країні. За офіційними даними, в Україні впродовж ряду років зареєстровано більше 1500 надзвичайних ситуацій, у тому числі 13,5% природного, 28,5% техногенного характеру. За характером і масштабом наслідків, ряд надзвичайних ситуацій були віднесені до розряду загальнодержавних, інші до розряду регіональних, міських і об'єктових.

У структурі медико-соціальних наслідків істотну частину складають порушення психічної сфери різного характеру. В останні десятиріччя в Україні достатньо широке поширення набули порушення психічної сфери посткатастрофічного характеру, які можуть бути ідентифіковані, як посттравматичні стресові розлади (ПТСР).

Проблема ПТСР, яка стала актуальною в Україні в останні десятиріччя, привертає до себе увагу психологів, психіатрів і організаторів охорони здоров'я.

Метою даної статті є систематика посттравматичних стресових розладів (ПТСР), які відносять до реакцій на перенесену незвичайну ситуацію, яка може викликати потрясіння у будь-якої людини. Це розлад, що в основному викликається зовнішніми обставинами, часто спостерігається у учасників бойових дій: так, воно може розвинутиися у солдата, який вперше побував

в бою, у жертви нападу або згвалтування, біля тих, що пережили стихійну біду (наприклад, пожежа або повінь).

У практиці «Посттравматичний стресовий розлад» представляється як синдром, що виникає після дії екстремального по силі стресу. Хворий багато разів «наново проживає» психотравмуючу подію, до нього знов і знов повертаються всі ті ж важкі, болісні переживання; часто виникають нав'язливі мимовільні спогади – надзвичайно яскраві і живі, у тому числі ейдетичного характеру. Деякі починають уникати обставин, що нагадують їм про перенесену психотравму. Симптоми посттравматичного стресового розладу виникають в період від одного до декілька місяців після дії первинного стресора і звичайно розвиваються разом з симптомами недиференційованої тривоги.

Систематику основних патопсихологічних феноменів може бути представлена у вигляді:

- нав'язливих спогадів (наприклад, короткочасне і яскраве повторне переживання перенесеного “flashback”, нічні кошмари “*raucor nocturna*”);
- обтяжливих сновидінь;
- відчуттів і вчинків, які як би указують, що психотравмуюча ситуація поновлювалася;
- вираженого психологічного дистресу в ситуаціях, що нагадують або асоціюються з психотравмуючою подією;
- перезбуджування;
- емоційного збіднення.

Патопсихологічна структура і механізми психогенезу дозволяють розглядати ПТСР як інтенсивну і, як правило, пролонговану реакцію на сильні стресори, такі як природні катаклізми (наприклад, землетруси, повені, пожежі), біди, викликані людьми (наслідки війни або переслідування), або насильні дії, вчинені по відношенню до даної людини і пов'язані з серйозною небезпекою або з образом особи (розбійний напад або згвалтування).

Відповідно до клініко-психопатологічного підходу і патопсихологічних механізмів формування, посттравматичний стре-

совий розлад, на відміну від гострих стресових або адаптаційних реакцій, може діагностуватися і біля тих, у кого в анамнезі зафіксована наявність психічного захворювання до стресових подій.

Етимологічно прийнято розрізняти конституціонально обумовлені чинники, що привертають до розвитку симптомів ПТСР, і чинники, що провокують формування і подальшу маніфестацію конкретного епізоду.

Преморбідні особистісні особливості хворих з ПТСР гетерогенні. Подібні розлади нерідко виникають при obsесивному, залежному а також шизоїдному типі особистості. Істотно підвищений ризик розвитку ПТСР осіб, хто постійно піддається негативній дії шкідливих соціальних чинників, наприклад важковирішуваних міжособистісних проблем або несприятливих умов життя.

У етіології головну роль грають 3 групи чинників.

1. Спадково-конституціональні в якій виділяються конституціонально-типологічні особливості центральної нервової системи (ЦНС) і особистісно-акцентуйовані особливості.

2. Психоемоційні, або психогенні, для яких характерні гострі або хронічні чинники зовнішньої дії, опосередковані через психічну сферу, мають як когнітивну, так і емоційну значущість, і через це грають роль психогенії.

3. Органічні, які включають різного роду преморбідні органічні чинники, скомпрометованість інтеграційних церебральних систем надсегментарного рівня, перш за все лимбико-ретикулярного комплексу.

У 1 групі чинників найзначущішу роль грають особово-типологічні особливості у вигляді характерологічних рис астеноїдного круга з надмірною сенситивністю, боязкістю, підвищеною виснажуваністю; одним з найпоширеніших варіантів є “тип іпохондрика” (за П.Б.Ганнушкіному). Також істотну роль грають афективно-дистимічні риси – “природжені песимісти”, і істероїдні риси. Нейрофізіологічні особливості ЦНС характеризуються слабкістю неспецифічних активуючих систем, перш за все, ретикулярної формації.

У 2 групі можна виділити наступні варіанти психогенних чинників: масивні (катастрофічні), раптові, гострі, несподівані, приголомшливі; однопланові: а) надактуальні для особи; б) неактуальні для особи. Ймовірно, ступінь актуальності – значущості – для особи цих подій може коливатися в широкому діапазоні; ситуативні гострі (підгострі), несподівані, багатопланово залучаючі особистість (пов'язані з втратою соціального престижу, із збитком для самоутвердження); пролонговані ситуативні, трансформуючі умови багатьох років життя (ситуація позбавлення, ситуація достатку – “кумир сім'ї”), усередині них можуть бути виділені психічні травми: а) усвідомлювані і переборні, б) неусвідомлювані і непереборні; пролонговані ситуативні, приводять до усвідомлення необхідності стійкого психічного перенапруження (виснажуючі): а) ситуації, що викликаються самим змістом і вимогою, або, б) що викликаються надмірним рівнем домагань особи за відсутності об'єктивних можливостей для досягнення мети в звичному ритмі діяльності.

У 3 групі істотну роль грають пренатальні і постнатальні травми, хронічні вялотекучі інфекції, гіпоксично-гіпоксемічні розлади, особливо у вертебробазиллярному басейні і ін.

Загальною ознакою для всіх психогенних чинників є характер події, що представляє загрозу для біологічного існування людини. До таких подій відносяться військові дії, а в мирний час – так звані надзвичайні ситуації, як правило, носячі катастрофічний характер.

Існують значні гендерні відмінності значущих етіологічних чинників формування ПТСР. Найчастішими серед чоловіків є такі чинники, як участь у військових діях, автоподії, локальні техногенні катастрофи і надзвичайні події. Серед жінок найпоширенішими є побутове і сексуальне насильство.

Посттравматичний стресовий розлад відносять до особово-реактивних полягань, що розвинулися унаслідок перенесеної незвичайної ситуації, яка носить патогенно-психогенний характер для конкретної людини.

Основні психопатологічні феномени при ПТСР можуть бути представлені у вигляді нав'язливих спогадів (наприклад, ко-

роткочасне і яскраве повторне переживання перенесеного “flashback”, нічні кошмари “*ravog nocturna*”); обтяжливих сновидінь; недиференційованої тривоги; відчуття повторного переживання психотравмуючої ситуації, яке слід диференціювати з епіфеноменами *deja vu*; переживання гострого психологічного дискомфорту стресового рівня в ситуаціях, що нагадують або асоціюються з первинною психотравмуючою подією; психомоторного недиференційованого збудження; емоційного пригнічення, аж до *anaesthesia dolorosa psychica*.

Нав'язливі спогади при ПТСР розглядаються як симптомокомплекс, що знаходиться в причинно-наслідковому зв'язку з конкретним психоемоційним стресом надсильного характеру. Основним проявом цього є повторні, суб'єктивно-болісні переживання обставин психотравмуючої ситуації.

Пацієнти багато разів переживають психотравмуючу ситуацію у вигляді важких болісних переживань (ремінісценцій); звичайно виникають нав'язливі мимовільні спогади – надзвичайно образно яскраві і живі, аж до ейдетичного рівня. Часто формуються вторинні нав'язливі у вигляді симптомів уникнення обставин, що нагадують їм про перенесену психотравму. Симптомокомплекс ПТСР розвивається протягом декількох тижнів або місяців після дії первинного стресора звично у супроводі симптомів тривоги.

Нічні кошмари зустрічаються у вигляді безсюжетних обтяжливо емоційно забарвлених переживань, як правило, з вираженими соматовегетативними проявами.

Обтяжливі сновидіння носять розгорнений сюжетний характер, як правило, з фабулою, пов'язаною з первинною психотравмуючою ситуацією. Хворі в більшості випадків переживають ці сновидіння як безпосередні учасники подій, що відбуваються в них.

Тривожний синдром у хворих з ПТСР носить недиференційований поліморфний характер з самими вираженими компонентами фобічного, астеничного характеру, загального емоційного дискомфорту, тривожної оцінки майбутніх перспектив. В ціло-

му, у хворих з ПТСР переважають інтрапсихичні компоненти тривожного синдрому.

Часто у хворих з ПТСР наголошуються стани, коли на фоні певної зовнішньої дії, асоційованої з первинною психогенією, виникає відчуття повторного переживання психотравмуючої ситуації наяву; при цьому навколишня дійсність надає суб'єктивні ознаки колишньої, пов'язаної з психотравмою. Ці стани розвиваються на фоні збереженої свідомості і супроводжуються гострою тривогою, часто з компонентом паніки, страхом, з вираженими сомато-вегетативними реакціями. При цьому може розвиватися психомоторне збудження або, навпаки, ступорозний стан.

Більшість хворих з ПТСР страждає на емоційному притупленні у відносинах з рідними, близькими, друзями, аж до психічної анестезії в особливо важких випадках.

У всіх хворих з ПТСР має місце зниження рівня соціальної адаптації. Адаптивні ресурси і можливості особистості, рівень нервово-психічної стійкості хворих з ПТСР істотно знижені; спостерігається також певне зниження комунікативних можливостей.

За загальним рівнем і якості соціально-психологічної адаптації хворих з ПТСР можна виділити 3 рівні адаптації: достатня, часткова і дезадаптація. Для осіб з достатньою адаптацією характерним є низький рівень тривожності, достатньо висока нервово-психічна стійкість, низькі показники агресивності і конфліктності, задовільний рівень здоров'я, хороші адаптивні особистісні ресурси, гармонійна ціннісно-сміслова сфера, задоволеність сімейними, професійними і міжособовими відносинами, низький рівень соціальної фрустрованності.

Для хворих з частковою адаптацією характерні середній рівень тривожності з переважанням негативних очікувань відносно свого майбутнього і соціальної захищеності, знижений рівень нервово-психічної стійкості, більш високі показники агресивного і конфліктного реагування, певні проблеми, пов'язані із здоров'ям, задовільний рівень адаптивних ресурсів, трансфор-

мації ціннісно-смыслових утворень, часткова задоволеність сімейними, професійними і міжособовими відносинами, середні значення показників соціальної фрустрованості.

Стани хворих з дезадаптацією характеризується високим рівнем тривожності (з переважанням астеничних і фобічних компонентів тривоги, а також негативних очікувань відносно свого майбутнього), низьким рівнем нервово-психічної стійкості, зниженим фоном настрою, порушеннями міжособових комунікацій в поєднанні з підвищеною конфліктністю і дратівливістю, а також з ознаками мікросоціальної залежності, низькими показниками здоров'я, дезадаптивними перебудовами в ціннісно-смысловій сфері, низькими адаптивними ресурсами особистості, частковою або повною незадоволеністю сімейними відносинами, високими значеннями соціальної фрустрованості.

Рівні адаптації корелюють з вираженістю тривоги. Для осіб з достатньою адаптацією типовий низький рівень тривожності, з частковою адаптацією – середній рівень тривожності, з дезадаптацією – високий рівень тривожності.

У ряді частин хворих з ПТСР виявляються ознаки психоорганічного синдрому з переважанням мнестичного або когнітивного дефіциту. Домінуючим мнестичним дефектом є порушення вибірковості відтворення (особливо в умовах гомогенної інтерференції) різного ступеня вираженості на фоні підвищеної тормозимості слідів пам'яті, порушення регуляції мнестичної діяльності, що виявляються зниженням довільного контролю за процесами запам'ятовування і відтворення (наявністю повторних назв одних і тих же слів, побічних асоціацій при відтворенні).

По швидкості і якості виконання інтелектуальних операцій достовірні відмінності між хворими з ПТСР і практично здоровими особами відсутні, проте більшість цих хворих наголошується виражений дефект програмування і контролю (по типу імпульсної) при рішенні нестереотипних задач.

Афектні порушення в структурі психоорганічного синдрому полягають, крім порушення поточного емоційного фону і емоційного реагування, в невираженому порушенні інтерпрета-

ції стимулів, що мають емоційне навантаження і близьких по інтенсивності, відсутності цілісної структурованої картини захворювання і її адекватної інтерпретації, порушенні переживання свого захворювання в поєднанні з порушенням включення збереження здоров'я в систему ціннісних орієнтації особи.

Більшість хворих з ПТСР облігатними є різні невротичні прояви, які звичайно розвиваються на фоні відносно тривалого поточного емоційного перенапруження, безпосередньо пов'язаного як з індивідуально значущими психотравмуючими обставинами, так і з особливостями професійної діяльності в ускладнених умовах (робота в нічний час, підвищений рівень шуму, затримка грошових виплат, відсутність роботи за фахом, нестабільність заробітку, загроза скорочення і т.п.).

На фоні вказаних загальноневротичних порушень, як правило, значно знижується працездатність. У ряді випадків з'являється метушлива і непродуктивна діяльність, що підкреслювала настання полягання дезадаптації. Нерідко спостерігається загострення преморбідного індивідуально-типологічних рис. Всі невротичні прояви можна розділити на наступні групи:

- а) з переважанням неспецифічних невротичних, переважно астенічних, порушень;
- б) із загостренням особово-типологічних рис;
- в) соматизованих еквівалентів.

Їх відмітними особливостями є тимчасовий характер, нестабільність, парціальність і фрагментарність окремих порушень, критичне відношення до них, можливість швидкої і повної корекції під впливом сприятливо ситуації, що змінилася.

Загальним в клініці у всіх хворих з ПТСР є те, що переживання травми стає центральним в житті хворого, міняючи стиль життя і соціальне функціонування, відбувається зсув акцентів з самої травми на її наслідки.

Висновки. Таким чином, патопсихологічні прояви ПТСР характеризуються певними особливостями патопсихологічної структури, динамікою течії, що, на нашу думку, вимагає диференційованого підходу до проведення психологічної корекції і

медичного нагляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин П.В., Шестопалова Л.Ф., Подкорытов В.С. Медико-психологические аспекты экстремальных событий и проблема посттравматических стрессовых расстройств // Международный медицинский журнал. – 2000. – № 3. – С. 31–34.
2. Шестопалова Л.Ф. Особенности социально-психологической адаптации ветеранов боевых действий в Афганистане (медико-психологические аспекты) // Укр. мед. альманах.– 2000.– Т. 3, № 2.– С. 183-184.
3. Киндрас Г.П., Тураходжаев А. М. Влияние посттравматических расстройств на адаптацию воинов – ветеранов войны в Афганистане // Социальная и клиническая психиатрия.– 1992.– Т. 2, № 1.- С. 33-36.
4. Знаков В.В. Психологические причины непонимания «афганцев» в межличностном общении // Психологический журнал.– 1990.- Т. 11, № 2.- С. 24-41.
5. Подкорытов В.С. Шестопалова Л.Ф., Кукуруза А. В. Дети Чернобыля: проблемы социально-психологической адаптации эвакуированных.– К.: Ин-т социологии НАНУ, 1998.- 130 с.
6. Тарабрина Н.В., Лазебная Е.О., Зеленова М.Е. и др. Психологическая реактивность у ликвидаторов аварии на ЧАЭС // Психологический журнал 1996.– Т. 17. – № 2. – С. 30-44.
7. Horowitz M.J., Wilner N., Kaltreider N. // Arch. Gen.Psychiat. – 1980. – Vol. 37. – P. 85-92.
8. Брусиловский Л.Я., Бруханский И.П., Сегалов Т.Е. Землетрясение в Крыму и невропсихический травматизм. – М., 1928.

УДК 159.98

Христенко В.Є., к. психол. н., доцент, начальник кафедри прикладної психології УЦЗУ

МОДЕЛЮВАННЯ АДЕКВАТНОСТІ ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКА В РІЗНИХ УМОВАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Показано можливості математичного моделювання та прогнозування адекватності поведінки персоналу МНС під час виконання аварійно-рятувальних робіт.

Ключові слова: адекватність поведінки, професійна діяльність, емоційні реакції.

Актуальність дослідження. Під час виконання рятувальних робіт при виникненні надзвичайної ситуації потрібно враховувати складність поведінки людини в конкретних умовах залежно від емоційного стану.

Дослідження сучасної нейрофізіології, нейропсихології й інших наук про людину свідчать про те, що емоції і почуття відіграють винятково важливу біологічну і соціальну роль. Емоції в силу своєї анатоми – фізіологічної організації дуже впливають на інші психологічні процеси і різноманітні соматичні функції, і в той же час виявляються у своїх проявах залежними від них.

У питанні класифікації емоцій, на жаль, на даний момент немає єдності серед вчених - психологів. Дуже часто поняття "емоція" і "почуття" змішуються і використовуються як слова – синоніми. Під афектом, наприклад, розуміється то короточасне, але швидке протікання і виникнення емоцій, то з'єднання декількох почуттів в одне, то просто процес виникнення і розвитку емоційно – почуттєвих станів. Таке становище не дозволяє на даний момент вирішити питання пояснення мотивації поведінки з точки зору емоції, тому що поняття "емоція" потребує більш чіткої класифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прагнення вчених-психологів систематизувати вже наявні дані, зробити формалізацію основних понять, привело дослідників до введення у свій інструментарій математичних методів. Розуміння неможливості у вербалізованій формі відбити всю складність поведінки

людини штовхає різноманітних вчених до прагнення зробити узагальнення, що базуються на використанні математичних підходів. Ще на початку 20 сторіччя були перші спроби, які істотно випереджали рівень підготовленості існуючих шкіл і не одержали належного розвитку.

У 1912 році В. Вундт представив усю гаму почуттів людини в тривимірній системі координат, показавши дихотомічну структуру основних почуттів. Основні почуття він подав у виді формалізованих кривих, побудова яких було здійснено математичними методами.

Математичні методи були використані К. Левінім при розробці ним так званої теорії поля. Для пояснення поведінки людини він розробив дві моделі – особистості й оточення. При цьому ним були використані підходи, що згодом дуже широко почали застосовуватися в теорії подоби і розмірностей. Оскільки розробки К. Левіна відносяться до періоду, коли математика в гуманістичні науки тільки входила, набуваючи „права громадянства”, його теоретичні положення не знайшли належного розуміння.

На жаль, піонери - психологи, що застосовували методи математики у своїх роботах, не завжди коректно використовували положення математичних методів дослідження. Пізніше, на початку другої половини двадцятого сторіччя, у дослідженнях психологічних і соціологічних наук почали використовуватися такі поняття, як "толерантні простори", "теорія нечітких множин", "теорія подоби і розмірностей". У 1970 р. Э. Зіман побудував теоретичну модель роботи мозку на основі положення про толерантні простори. У 1980 р. для опису соціально-психологічних процесів стала використовуватися "теорія катастроф", що базується на диференціальних рівняннях першого порядку, які описують швидкість зміни фазових перемінних як функції самих перемінних.

Слід зазначити, що використання математичних методів у психології привело до формування цілих напрямів у науці (математична біологія, кібернетика, сінергетика, математична пси-

хологія), і ці методи є дуже перспективними у дослідженнях гуманістичних систем.

Спроба модельних побудов у психології почата в даний час представниками нового наукового напрямку – соціоніки. Деякі назви сторін психіки в соціоніці змінені в порівнянні з узвичаєними: мислення розглядається як логіка; емоції – як етика. Зміна утримання загальновідомих, прийнятих понять не дозволяє вирішити проблему класифікації типів особистості.

Представники соціоніки зробили спробу математичного моделювання взаємовідносин між людьми. При цьому були використані в основному графічні методи. Представники соціоніки зрозуміли необхідність розгляду явищ, виходячи з їхньої дихотомічної сутності. Наприклад, А. Аугустінавичуге стверджує, що логіка й етика є протилежними властивостями людини, тобто емоції і мислення вважаються діаметрально протилежними поняттями, що відносяться до однієї осі координат відповідно до графічного уявлення властивостей людини. Проте в соціоніці розглядаються незалежні поняття як крайні прояви одного явища, що є не зовсім коректним.

Мета. Визначити можливість математичного моделювання деяких психічних процесів, а саме рівня емоційного напруження та залежність адекватності поведінки від рівня емоційного напруження людини.

Викладення основного матеріалу. Проведений аналіз літератури показує, що опис таких складних процесів, як поведінка людини і вплив емоцій на цю поведінку, здійснюються зі спиранням на поняття і положення психології, соціальної психології, де у свою чергу розглядаються проблеми потреб і мотивів поведінки, але єдиного уявлення цих понять не досягнуто. Наявність багатьох шкіл, що відрізняються часом створення і рівнем розвитку, призвела до виникнення змістовного розриву в розумінні термінів, який тільки ускладнив розуміння цього питання в рамках різноманітних шкіл.

В результаті багатьох досліджень [1, 2] було доведено, що:

- емоційні реакції і стани завжди супроводжуються певними, часом яскраво вираженими змінами серцево-судинної й інших систем організму й обміну речовин (В. Кеннон, 1927; Е. Гельгорн, 1956; П.К. Анохін, 1964; Р. Лазарус, 1970; П. Фресс, 1975);

- анатомофізіологічною основою служать підкірково-стовбурні і коркові утворення головного мозку спільно з усією системою вегетативно-ендокринної регуляції психосоматичних функцій організму й адаптації людини в цілому до навколишнього природного і соціального середовища (Х. Дельгадо, 1971; А. Вальдман, 1976).

У людини в різноманітних ситуаціях формуються певні емоційні стани, що носять найчастіше динамічний характер, і які багато в чому визначають конкретні форми поведінкових реакцій. Отже, виникає необхідність опису психічного стану особистості в незалежних координатах, що дозволить відбити все різноманіття форм поведінки залежно від конкретної ситуації з урахуванням емоційної напруги.

Розглядаючи психологічні особливості поведінки людини, психологи дійшли висновку про те, що поведінка особи детермінована її потребами, які є мотивом поведінки.

Відповідно до принципів, викладених в теорії самоорганізації [3,5], людина як біологічний індивід і як соціальне утворення є системою, що самоорганізується. Відповідно до основних положень цієї теорії, будь-яка система (у тому числі і людина) постійно прагне до стану рівноваги, врівноваженості з навколишнім середовищем. Під середовищем розуміється як гомеостаз людини, так і її соціальні зв'язки.

Для того, щоб досягти цього стану, система (у тому числі і людина) повинна:

- визначити те, що необхідно їй робити;
- визначити, як це робити;
- визначити, скільки (як довго) це робити.

Виконання даних трьох умов і дозволяє системі досягти стану рівноваги.

Різнманіття форм поведінки, що описується в літературі

психофізіологічної спрямованості, говорить про те, що поведіння людини має визначене морфо – функціональне забезпечення.

Встановлено, що для забезпечення адекватної форми поведінки людини в конкретних умовах у головному мозку є спеціальні нервові центри. Штучне подразнення цих центрів приводить до зміни поведінки людини. Так, якщо дратувати так званий "центр агресії" (гіпоталамус, вентро-медіальне ядро), то поведінка людини має вид яскраво вираженої агресії. Були виявлені центри, що забезпечують або агресивну поведінку, або миролюбну.

Залежно від результату поведінки людини для підвищення рівня її адаптації до даного середовища може трансформуватися та або інша форма її поведінки. При позитивному результаті діяльності в людини з'являється почуття задоволення. І навпаки, незадоволеність кінцевим результатом викликає почуття незадоволення. Численні дослідження показали наявність нервових центрів задоволення – незадоволення.

Відповідно до положень теорії самоорганізації та результатів досліджень, проведених нами, можна припустити, що основними детермінантами поведінки людини є:

- спроможність людини визначати, що необхідно робити для досягнення рівноваги із середовищем перебування. Перебираючи варіанти "необхідного", людина визначає, що для неї найбільш важливо в даний момент. У процесі життєдіяльності відбуваються відхилення від нормального, оптимального стану, що викликає необхідність мобілізації функцій для повернення в норму. Таким чином, ступінь активності відзначених вище центрів залежить від значущості подій, які відбуваються, для життєдіяльності організму, з урахуванням при цьому як психофізіологічних, так і соціальних умов середовища.
- спроможність вибирати варіанти досягнення мети, тобто як це робити. При цьому розглядаються поведінкові варіанти (підкоряти або підкорятися). У процесі життєдіяльності людина розглядає можливості задоволення потреб. Можливість їх задово-

лення має вербальний опис "можу – не можу" і викликає в людини впевненість або невпевненість у результативності своїх дій.

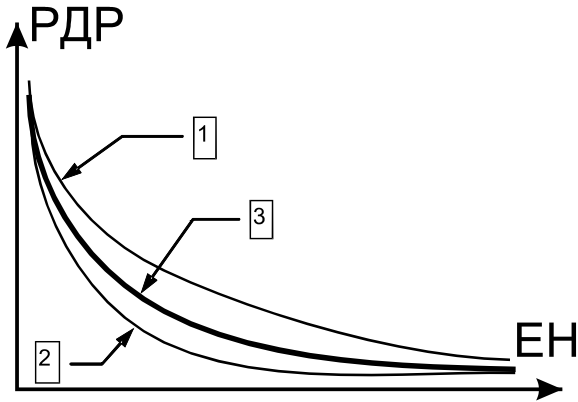
- визначення моменту, коли "це" робити вже не треба, тобто визначення ступеня задоволеності. Кінцевий результат може бути досягнутий у повному обсязі, частково або не досягнутий зовсім, що викликає в особи різноманітні ступені задоволеності. Залежно від рівня задоволеності потреби виникають стани задоволення або незадоволення.

Розгляд детермінант емоцій [4] з такої точки зору дозволяє нам проаналізувати на більш високому якісному рівні емоції як процес і зробити модельну побудову квазіпростору детермінант поведінки людини у тривимірному просторі.

Запропоноване уявлення емоцій людини дозволяє впорядкувати різноманітні підходи до розуміння емоцій (В. Вундт, 1896; біхевіористська теорія Дж. Уотсона, 1930; теорія інстинктів Мак-Дауголла, 1950; таламічна теорія Кеннона-Барда, 1950; коркова теорія Арнольда, 1950; "активаційна теорія" Ліндслі 1951, 1957; теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, 1957; кібернетична концепція емоцій Ешбі, 1959; теорія Джемса-Ланге, 1962; психоаналітична теорія Рапапорта, 1953, Клейна, 1976; теорія "диференційних емоцій" Томкінса, 1962, Ізарда, 1980; теорія Шехтера, 1971; теорія "фрагментарної організації емоційної поведінки" Дельгадо, 1964, Вальдмана, 1969, 1971; нейробіологічна теорія П.К. Анохіна, 1964; мотиваційна теорія Холта, 1976; потребно - інформаційна теорія П.В. Сімонова, 1970, 1975, 1981, 1987 та інш.) та побачити все різноманіття зв'язків між психічними функціями людини.

Метод математичного моделювання дає можливість визначити залежність від рівня емоційної напруги такої дуже важливої характеристики поведінки людини як рівень усвідомлення того, що робить вона в даний момент. Ця усвідомленість на рисунку 1 графічно представлена як одна з координат – «РДР» (рівень довільної регуляції).

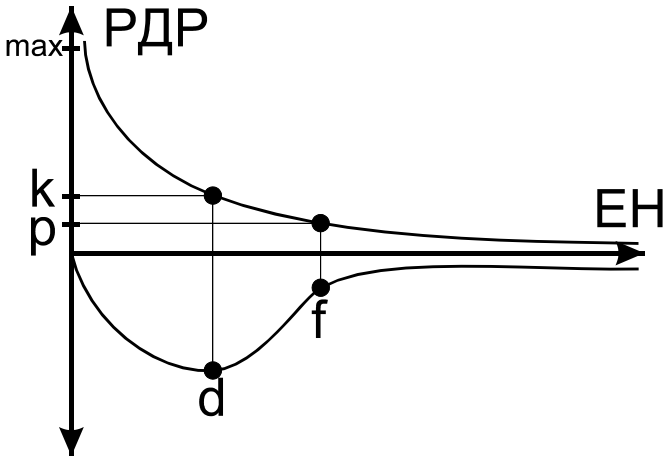
Рис. 1 - Залежність рівня довільної регуляції від рівня емоційної напруги:

РДР – рівень довільної регуляції поведінки; ЕН – рівень емоційної напруги.

Лінія «3» графічно відображає середнє значення зміни залежності рівня довільної регуляції від рівня емоційної напруги. Чим вище рівень емоційної напруги, тим менше рівень довільної регуляції

Графічне розташування точок між лініями «1» и «2» є так званим скедастичним коридором, в межах якого відбувається зміна параметра (в даному випадку мова йде про залежність рівня довільної регуляції від рівня емоційної напруги). Ця залежність у однієї людини може змінюватися за різними причинами, але тільки в межах скедастичного коридору. Також цей «коридор» відображає індивідуальні відмінності однієї людини від іншої.

Таке графічне представлення дає можливість визначити рівень ефективної адаптивної діяльності людини залежно від стресогенності ситуації (рис. 2).

Рис. 2 - Крива ефективності захисної адаптивної діяльності:

РДР – рівень довільної регуляції поведінки; ЕН – рівень емоційної напруги.

Точки «**p**» і «**k**» є особливими точками на кривій залежності рівня довільної регуляції поведінки від рівня емоційної напруги.

Розташування точок «**p**» і «**k**» визначається за формулами 1 та 2:

$$p = \frac{1}{e^2} \approx 0,13 \quad [1]$$

$$k = \frac{1}{e} \approx 0,37 \quad [2]$$

У діапазоні від максимуму довільної регуляції до точки «**k**» відбувається постійна зміна свідомості дій при нормальному стані індивіда у так званому "нормальному" житті. Точка «**k**» є початком діапазону стресорних станів. Точка «**p**» відповідно є початком діапазону афективних станів.

Збільшення емоційного напруження приводить до збільшення адекватності поведінки працівника МНС. Точка «d» на кривій ефективності захисної адаптивної діяльності відображає максимальний рівень адекватності поведінки рятувальника під час виконання ним своїх обов'язків в умовах надзвичайної ситуації. Подальше збільшення емоційної напруги призводить до різкого зменшення рівня адекватності поведінки, що відображено точкою «f», після якої крива ефективності захисної адаптивної діяльності починає асимптотично наближатися до лінії координат, що свідчить про значне зниження рівня адаптивності до ситуації, яка викликала таке значне емоційне напруження.

Висновки. Узагальнення досліджень із різних галузей наук про людину надало можливість виділити три взаємозалежні характеристики з дихотомічною структурою, що детермінують поведінку людини в різноманітних умовах: значущість потреби, можливість задоволення потреби, задоволеність кінцевим результатом. Саме ці характеристики і є детермінантами емоцій, від яких значною мірою залежить адекватність поведінки людини.

Аналіз графічного представлення математичної моделі (рис. 2) дає можливість прогнозувати діяльності конкретного працівника МНС України, який виконує свої обов'язки в екстремальних умовах. Відомо, що рятувальник найбільш адекватно поводить себе тоді, коли він знаходиться в якомусь емоційному напруженні оптимального рівня. Зазначена модель (рис. 2) надає можливість встановити цей необхідний оптимальний рівень з урахуванням індивідуальних особливостей конкретного працівника МНС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. – М.: Наука, 1979 – 305 с.
2. Пенфильд В., Робертс Л. Речь и мозговые механизмы. – Ленинград: Высшая школа, 1964 – 356 с.

3. Седов Л.И. Методы подобия и размерности в механике. – М.: Наука, 1981 – 414 с.

4. Христенко В.Е. Моделирование психологических детерминант поведения человека // Вісник Харківського університету № 395, серія Психологія, Харків, 1997 р.

5. Эшби У.Р. Принципы самоорганизации. – М.: Наука, 1966 – 605 с.

УДК 338.24

Ченіга Л.П., к. психол. н., доцент кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки ХНУВС

СХИЛЬНІСТЬ ДО РИЗИКУ І ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРЯННЯ СПІВРОБІТНИКІВ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ

У статті представлено результати дослідження професійного вигоряння і способів його подолання, використуваних співробітниками пожежної охорони з різним рівнем схильності до ризику.

Ключові слова: професійне вигоряння, емоційна стійкість, екстремальна ситуація.

Постановка проблеми. Синдром психічного вигоряння широко досліджується в зарубіжній психології вже більше 25 років. У вітчизняній психології інтерес до феномена «вигоряння» виник відносно недавно, у зв'язку з чим проблематика даного синдрому не одержала поки що належного розгляду. Існують різні визначення «вигоряння», проте в найбільш загальному вигляді воно розглядається як довготривала стресова реакція або синдром, що виникає унаслідок тривалих професійних стресів середньої інтенсивності. У зв'язку з цим синдром психічного вигоряння позначається рядом авторів як «професійне вигоряння», що дозволяє розглядати це явище в аспекті особистої деформації професіонала під впливом професійних стресів.

К.Р. Маслач, один з провідних фахівців з вивчення синдрому вигоряння, виділила його руйнівні симптоми: відчуття емоційного виснаження і знемоги, агресивні і депресивні почуття, розвиток негативного ставлення до клієнтів – дегуманізація і деперсоналізація, негативне самосприйняття у професійному плані – недостатність відчуття професійної майстерності і професійної упевненості.

У німецькій моделі виділяються три види вигоряння: деморалізація, виснаження і втрата мотивації.

Японські дослідники вважають, що для визначення вигоряння до трифакторної моделі К. Маслач слід додати четвертий чинник – залежність, яка включає такі симптоми, як головні болі, порушення сну і апетиту, дратівливість та інші психовегетативні порушення, а також наявність залежностей – алкоголізму, табакокуріння та інш.

В рамках наступного підходу до вимірювання вигоряння цей синдром розглядається як одновимірна конструкція. Згідно даного підходу вигоряння – це стан фізичного і психологічного виснаження, викликаного тривалим перебуванням в емоційно переобтяжуючих ситуаціях. У протилежність попередніх підходів, автори одновимірного підходу не обмежують вигоряння певними групами фахівців [1; 2].

Професійний стрес – це багатогранний феномен, що виражається у психічних і фізичних реакціях на напружені ситуації у трудовій діяльності людини. У психології і фізіології праці виявлено і вивчено велику кількість «виробничих» чинників стресу. Серед них виділяють фізичні чинники (вібрація, шум, пил, забруднена атмосфера, хімічні речовини, складне устаткування і небезпека травматизму), фізіологічні (змінний графік, відсутність режиму харчування, високий темп діяльності, «рваний» темп діяльності) і соціально-психологічні (конфлікт ролей і рольова невизначеність, перевантаження або недовантаження працівників, невідладженість інформаційних потоків, міжособистісні конфлікти, висока відповідальність, дефіцит часу), структурно-організаційні чинники («організаційний стрес»). Крім того, до несприятливих

умов роботи, що провокують розвиток виробничого стресу, відносять також підвищену відповідальність, значні фізичні навантаження, роботу в надзвичайних обставинах [4].

Найбільш характерні чинники стресу, що часто зустрічаються при виконанні пожежними свого професійного обов'язку, – це висока температура навколишнього середовища, фізичні навантаження, висока щільність диму, шум, робота в умовах обмеженого простору, небезпека отруєння хімічними речовинами, новизна обстановки і непередбачуваність розвитку подій, вплив стану постраждалих людей на психіку пожежника [3]. Таким чином, умови професійної діяльності пожежників характеризуються комбінованою дією цілого ряду чинників стресу.

Відповідно до вищевикладеного, **метою нашого дослідження** стало вивчення синдрому професійного вигорання співробітників пожежної охорони з різним ступенем схильності до ризику. Для реалізації мети дослідження були використані наступні методики:

- методика «Готовність до ризику» Шуберта, відповідно до якої ризик розуміється як дія наугад у сподіванні на щасливий результат або як дія, що здійснюється в умовах невизначеності;

- методика діагностики професійного вигорання (К. Маслач, С. Джексон, в адаптації І.Е. Водопьянкової), що дозволяє виявити сформованість таких компонентів синдрому професійного вигорання як емоційне виснаження, деперсоналізація і редукція професійних досягнень;

- методика вивчення копінг-поведінки у стресових ситуаціях (С. Норман, в адаптації П.А. Крюкової).

Обробка даних дослідження проводилася із застосуванням методів математичної статистики, зокрема – кластерного аналізу.

Дослідження проводилося на базі пожежної частини № 9 Київського району м. Харкова. У дослідженні було задіяно 46 співробітників пожежної охорони. Середній стаж роботи досліджуваних склав 4,8 років.

Результати дослідження дозволяють відзначити наступне.

Серед обстежених співробітників пожежної охорони не бу-

ло виявлено осіб дуже обережних або надзвичайно схильних до ризику (відповідно до нормативів, приведених в методиці Шуберта). У 39,1% співробітників пожежної охорони спостерігався середній рівень готовності до ризику. 32,6% співробітників характеризуються обережністю, 28,3% - підвищеною готовністю до ризику. Таким чином, співробітники пожежної охорони швидше схильні до обміркованих рішень і дій, ніж до ризику, проте вони можуть зазнавати труднощів у професійній діяльності, яка нерідко відбувається в ситуаціях невизначеності, вимагає від співробітників рішучих дій, здатності піти на ризик.

Результати дослідження професійного вигорання співробітників пожежної охорони представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Рівень сформованості компонентів професійного вигорання у співробітників пожежної охорони

Компоненти проф. ви - горання Рівні вираженості	К-ть співробітників (в%)		
	Емоційне виснаження	Деперсоналізація	Редукція професійних досягнень
Високий	0	15,2	32,6
Середній	52,2	56,5	34,8
Низький	47,8	28,3	32,6

Як видно з таблиці 1, більше половини обстежених співробітників пожежної охорони відчуває середній ступінь емоційного виснаження, що виявляється у зниженні емоційного тону, втраті інтересу до того, що оточує, байдужості або емоційному перенасиченні. Також більше половини співробітників відзначає середню, а 15,2% - високий ступінь деперсоналізації, що виражається в деформації відносин з іншими людьми.

Відзначимо, що серед обстежених співробітників пожежної охорони не спостерігається осіб з високим рівнем емоційного виснаження, тільки 15,2% співробітників характеризуються високим ступенем деперсоналізації і 32,6% співробітників знач-

ною мірою переживає редукцію професійних досягнень. Іншими словами, майже третина (!) співробітників пожежної охорони суб'єктивно занижують значущість своїх професійних досягнень і успіхів, негативно оцінюють себе, свої службові достоїнства і можливості.

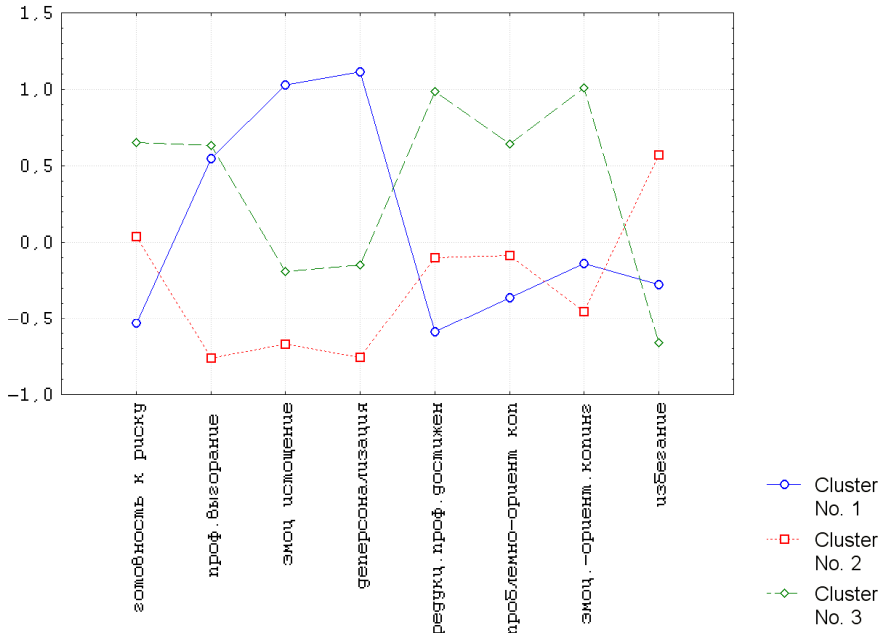
Слід особливо відзначити, що у структурі синдрому професійного вигорання у співробітників пожежної охорони саме редукція професійних досягнень достовірно є більш вираженою, ніж емоційне виснаження і деперсоналізація. Так, середній за вибіркою показник сформованості даного компоненту складає 70,6%, тоді як емоційне виснаження виражене в середньому на 32,2%, деперсоналізація – на 28,6% від максимально можливих показників за відповідними шкалами.

За допомогою кластерного аналізу було виділено три групи співробітників пожежної охорони з різним ступенем схильності до ризику, вираженості компонентів професійного вигорання і копінг-стратегій, використовуваних для оволодіння професійними стресами (рис.1).

Першу групу (кластер 1) склали 32,6% опитаних співробітників пожежної охорони. Особи, що належать до даної групи, характеризуються найнижчим за вибіркою ступенем схильності до ризику, але достатньо вираженим професійним вигоранням, у структурі якого найбільш сформованими є такі компоненти, як емоційне виснаження і деперсоналізація. При цьому співробітникам даної групи не властива редукція професійних досягнень.

Відзначимо, що співробітникам даної групи не властиве використання ні проблемно-орієнтованих, ні емоційно-орієнтованих копінг-стратегій для оволодіння професійним вигоранням. Можна припустити, що співробітники даної групи не вдаються до усвідомлених способів оволодіння професійними стресами, використовують несвідомі механізми психологічного захисту, що, проте, не знижує ступеня їх професійного вигорання.

Рис. 1 - Структура синдрому професійного вигорання і способи оволодіння ним, використовувані співробітниками пожежної охорони з різним рівнем схильності до ризику

Таким чином, співробітники з низькою готовністю до ризику і несформованими стратегіями оволодіння стресом виявляються найбільш схильними до професійного вигорання в умовах діяльності в екстремальних ситуаціях.

Другу групу (кластер 2) склали 43,5% опитаних співробітників пожежної охорони. Співробітники даної групи відрізняються середньою по вибірці готовністю до ризику, при цьому у них найменше виражено професійне вигорання, у структурі якого виділяються найнижчі за вибіркою показники емоційного вигорання та деперсоналізації і середні показники редукції особистих досягнень. Цікаво відзначити, що співробітники, які належать до даної групи так само, як і співробітники, що належать

до групи 1, не вдаються до емоційно- і проблемно-орієнтованих копінг-стратегій, проте достовірно активніше, ніж представники інших груп, використовують уникнення.

Третю групу (кластер 3) склали 23,9% опитаних. Співробітникам даної групи є властивою найбільш висока за вибіркою готовність до ризику, виражене професійне вигоряння, у структурі якого помірно виражене емоційне виснаження і деперсоналізація та високо сформована редукція особистих досягнень. Співробітникам даної групи не властиве уникнення проблем, вони активно використовують проблемно-орієнтовані й емоційно-орієнтовані стратегії оволодіння професійним вигорянням. Іншими словами, співробітники даної групи націлені на раціональний аналіз проблеми, пов'язаний зі створенням і виконанням плану вирішення важких ситуацій, можуть звертатися по допомогу до інших, шукати додаткову інформацію. У випадку, якщо раціональне рішення проблеми неможливе, вдаються до зміни власних установок відносно ситуації.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити наступні **висновки**:

У структурі професійного вигоряння у співробітників пожежної охорони з різним ступенем готовності до ризику виражені різні компоненти даного синдрому, а також різні стратегії того, як справлятися зі стресовими ситуаціями:

- співробітники з низькою готовністю до ризику і несформованими стратегіями оволодіння стресом найбільш схильні до професійного вигоряння в умовах професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, що виражається в зниженні емоційного тону і знеособленні відносин з оточуючими;

- співробітникам з високою готовністю до ризику також властиве професійне вигоряння, яке виражається в першу чергу в редукції значущості власних досягнень і успіхів, зниженні самооцінки і професійної мотивації. Проте співробітникам даної групи не властиве уникнення проблем, вони прагнуть активно вирішувати виниклі проблеми або змінювати своє ставлення до ситуації для оволодіння професійними стресами.

- співробітники з помірною готовністю до ризику частіше за інших використовують стратегію уникнення і відрізняються найменшим за вибіркою ступенем професійного вигорання.

Результати даного дослідження можуть бути корисними практичним психологам при розробці конкретних заходів, направлених на профілактику професійного вигорання співробітників пожежної охорони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Практикум по психологии профессиональной деятельности / Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снедкова. – СПб.: СПбГУ, 2000.

2. Психология менеджмента /Под ред. Г.С.Никифорова. – СПб.:Питер, 2004.

3. Соломенцев И.К. Стресс-факторы боевых действий и их влияние на психику пожарных. – Саратов: Аспект, 2002.

4. Психология стресса и методы коррекции. – СПб.: Питер, 2006

УДК 159.95

Шайда Н.П., к. психол. н., доцент кафедри загальної психології Слов'янського державного педагогічного університету,

Остополець І.Ю., кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології Слов'янського державного педагогічного університету

ФЕНОМЕН ЕМОЦІЙНОЇ КРИЗИ ДІТЕЙ 6-7 РОКІВ

У статті проаналізовано проблему емоційної кризи у дітей дошкільного віку. Визначено загальні напрямки психокорекційної роботи з невротичними дітьми.

Ключові слова: емоції, вікова криза, тривожність, страх, психокорекція.

Постановка проблеми. Як відомо емоції відіграють дуже важливу роль у житті дітей: допомагають пізнавати оточуючий

світ, виражати своє ставлення до нового. Проявляючись у поведінці, вони допомагають інформувати дорослого про те, що дитині подобається, сердить чи засмучує її. Особливо це актуально в дитинстві, коли вербальне спілкування не доступне. По мірі того, як дитина росте, її емоційний світ стає багатшим і різноманітнішим. Від базових емоцій (страху, радості й ін.) дитина переходить до більш складної гами почуттів: вона радується і сердиться, захоплюється і дивується, ревнує і сумує. Тому міняється і зовнішній прояв емоцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дошкільному віці дитина засвоює мову почуттів – прийняті в суспільстві форми вираження найтонших відтінків переживань за допомогою поглядів, посмішок, жестів, поз, рухів, інтонацій голосу і т.д.

З іншого боку, дитина опановує уміння стримувати бурхливі і різкі вираження почуттів. П'ятирічна дитина на відміну від двохрічної вже може не показувати страх чи сльози. Вона навчається не тільки керувати вираженням своїх почуттів, наділяти їх культурно прийнятими формами, але й усвідомлено користуватися ними, інформуючи навколишніх про свої переживання.

Але дошкільники усе ще залишаються безпосередніми й імпульсивними. Емоції, які вони переживають, легко “прочитуються” по обличчю, позях, жестах, поведінці. Для практичного психолога поведінка дитини, вираження нею почуттів – важливий показник у розумінні внутрішнього світу маленької людини, що свідчить про її психічний стан, благополуччя, можливі перспективи розвитку. Інформацію про ступінь емоційного благополуччя дитини дає психологу емоційне тло, яке може бути як позитивним так і негативним.

Негативне тло дитини характеризується пригніченістю, поганим настроєм, розгубленістю. Дитина майже не посміхається чи робить це запобігливо, голова і плечі опущені, вираження обличчя смутне чи індіферентне. У таких випадках виникають проблеми в спілкуванні і встановленні контакту. Дитина часто плаче, легко ображається, іноді без об'єктивні причини. Вона багато часу проводить насамоті, нічим не цікавиться. При

обстеженні така дитина подавлена, не ініціативна, важко входить у контакт [5]. Причиною такого емоційного стану дитини може бути прояв підвищеного рівня тривожності.

Під тривожністю в психології розуміють схильність людини переживати тривогу, тобто емоційний стан, який виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки і, виявляється в очікуванні неблагополучного розвитку подій. Таких дітей називають скромними, сором'язливими. Однак їх акуратність, дисциплінованість носять захисний характер - дитина робить усе, щоб уникнути невдачі. Відомо, що передумовою виникнення тривожності є підвищена чутливість людини - сензитивність. Однак не кожна дитина з підвищеною чутливістю стає тривожною. Багато чого залежить від способів спілкування батьків з дитиною. Іноді вони можуть сприяти розвитку тривожної особистості. Наприклад, висока імовірність виховання тривожної дитини батьками, що здійснюють виховання по типу гіперпротекції (надмірна турбота, дріб'язковий контроль, велике кількість обмежень і заборон.)

Виклад основного матеріалу. Виховання по типу гіперопіки може сполучатися із симбіотичними, тобто вкрай близькими відносинами дитини з одним з батьків, частіше з матір'ю. У цьому випадку спілкування дорослого з дитиною може бути як авторитарним, так і демократичним (дорослий не диктує дитині свої вимоги, а радиться з нею, цікавиться її думкою). До встановлення подібних відносин з дитиною схильні батьки з визначеними характерологічними особливостями – тривожні, недовірливі, невпевнені в собі. Установивши тісний емоційний контакт із дитиною, такі батьки заражають своїми страхами сина чи дочку, тобто сприяє формуванню тривожності.

Посиленню в дитині тривожності можуть сприяти такі фактори, як завищені вимоги з боку батьків і вихователів, тому що вони викликають ситуацію хронічної неуспішності.

Підвищений рівень тривожності у дитини може свідчити про її недостатню емоційну пристосованість до тих чи інших соціальних ситуацій. У дітей з даним рівнем тривожності формується настановче відношення до себе як до слабкого, недотепного.

У свою чергу це породжує загальну установку та невпевненість у собі.

Тривожні діти, якщо в них добре розвинуті ігрові навички, можуть не користуватися загальним визнанням у групі, але і не виявляються в ізоляції, вони частіше входять у число найменш популярних, тому що дуже часто такі діти вкрай невпевнені в собі, замкнуті, нетовариські, чи ж навпроти, настирливі, озлоблені. Також причиною непопулярності є їх безініціативність через свою непевність у собі, отже ці діти не завжди можуть бути лідерами в міжособистісних взаєминах. Результатом безініціативності тривожних дітей є те, що в інших дітей з'являється прагнення домінувати над ними, що веде до зниження емоційного тла тривожної дитини, до тенденції уникати спілкування, виникають внутрішні конфлікти, зв'язані зі сферою спілкування, підсилюється непевність у собі. Також у результаті відсутності сприятливих взаємин з однолітками з'являється стан напруженості і тривожності, що і створюють або почуття неповноцінності і пригніченості, або агресивності. Дитина з низькою популярністю, не сподіваючись на співчуття і допомогу з боку однолітків, нерідко стає егоцентричною, відчуженою. Така дитина буде ображатися і скаржитися, фальшивити й обманювати. Це погано в обох випадках, тому що може сприяти формуванню негативного відношення до дітей, людям узагалі, мстивість, ворожість, прагнення до самоти.

Тривожність як риса характеру – це песимістична установка на життя, коли вона представляється як сповнена загроз і небезпек. Невпевненість породжує тривожність і нерішучість, а вони, у свою чергу, формують відповідний характер. Тривожність фарбує в похмурі тони відношення до себе, інших людей і дійсності. Дитина вже не тільки невпевнена в собі, але і недовірлива до всього і до кожного. Для себе тривожна дитина не очікує нічого гарного. І все це при загостреному і хворому почутті достоїнства. Тепер вона усе переломлює через призму тривожності, помисливості.

Таким чином, невпевнена у собі, схильна до сумнівів і коливань, боязка, тривожна дитина нерішуча, несамостійна, нерідко інфантильна. Побоюється інших, чекає нападу, глузування, образи. Вона не справляється з задачею в грі, зі справою.

Це сприяє утворенню реакцій психологічного захисту у вигляді агресії, спрямованої на інше. Так, один з найвідоміших способів, що часто вибирають тривожні діти, заснований на простому умовиводі: «Щоб нічого не боятися, потрібно зробити так, щоб боялися мене». Маска агресії ретельно ховає тривогу не тільки від навколишніх, але і від самої дитини. Проте, у глибині душі в них усе та ж тривожність, розгубленість і невпевненість, відсутність твердої опори.

Також реакція психологічного захисту виражається у відмовленні від спілкування і запобігання облич, від яких виходить «погроза». Така дитина самотня, замкнута, малоактивна.

Можливий також варіант, коли дитина знаходить психологічний захист «ідучи у світ фантазій». У фантазіях дитина дозволяє свої нерозв'язні конфлікти, у мріях знаходить задоволення її невідвідені потреби.

Тривожність як визначений емоційний настрій з перевагою почуття занепокоєння й остраху зробити що-небудь не те, не так, не відповідати загальноприйнятим вимогам і нормам розвивається ближче до 7 і особливо 8 років при великій кількості нерозв'язних і страхів, що йдуть з більш раннього віку. Головним джерелом тривог для дошкільників і молодших школярів є родина. Надалі, уже для підлітків така роль родини значно зменшується; зате вдвічі зростає роль школи.

Проте в дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку тривожність ще не є стійкою рисою характеру, тому можна істотно знизити тривожність дитини, якщо педагоги і батьки, що виховують її, будуть дотримуватися потрібних рекомендацій.

Нелегко знайти людину, яка б ніколи не відчувала страх. Занепокоєння, тривога, страх – такі ж емоційні невід'ємні прояви нашого психічного життя, як і радість, гнів, подив, сум.

Але при надмірній піддатливості до страхів, залежності від них міняється поведінка людини аж до «емоційного паралічу».

О.І. Захаров вважає, що страх – це одна з фундаментальних емоцій людини, що виникає у відповідь на дію загрозливого стимулу.

Об'єктивний підхід до розгляду емоції страху вимагає вказати на те, що незважаючи на своє негативне оформлення, страх виконує різноманітні функції в житті людини. За всіх часів людської історії страх супроводжував людей, виражаючись в остраху темряви, вогню, природних явищ. Страх мобілізував науковий і творчий потенціал людей на боротьбу зі стихією. Страх грав і відіграє захисну роль, дозволяючи уникнути зустрічі з небезпекою. Страх також виступає своєрідним засобом пізнання реалій навколишнього світу, приводячи до більш критичного і виборчого відношення до явищ життя.

У самому загальному вигляді страх умовно класифікують на ситуаційний (виникаючий у незвичайних ситуаціях) і особистісно обумовлений (зумовлений характером людини, наприклад тривожною помисливістю).

Страх буває реальний і уявлюваний, гострий і хронічний.

Прийнято виділяти також вікові страхи, поява яких найчастіше збігається з визначеними змінами в житті дитини, іншими словами є відображенням особистісного розвитку дитини.

Невротичні страхи з'являються в результаті тривалих і нерозв'язних переживань чи гострих психічних потрясінь, часто на тлі хворобливої перенапруги нервових процесів. Тому невротичні страхи вимагають особливої уваги психологів, вихователів і батьків, тому що при наявності таких страхів дитина стає скованою, напруженою. Її поведінка характеризується пасивністю, розвивається афективна замкнутість.

Стійкі страхи – це страхи, з якими не може справитися ні дитина, ні дорослий, котрі приводять до появи небажаних рис характеру. Дитячі страхи, якщо до них правильно відноситися, зрозуміти причини їх появи, найчастіше зникають безвісти. Якщо ж вони болісно загострені чи зберігаються тривалий час, то

це служить ознакою неблагополуччя, говорить про фізичне і нервово ослаблення дитини, неправильній поведінці батьків, конфліктних відносин у родині. Для того щоб впливати на дитину, допомогти позбутися їй від страхів, батькам необхідно також знати, що таке страх, яку функцію він виконує, як виникає і розвивається, чого більше всього бояться діти і чому.

У самому загальному вигляді емоція страху виникає у відповідь на дію загрозливого стимулу. Існує дві погрози, що мають універсальний і одночасно фатальний у своєму результаті характер. Це смерть і крах життєвих цінностей, що протистоять таким поняттям, як життя, здоров'я, самоствердження, особисте і соціальне благополуччя. Але і крім крайніх виражень страх завжди має на увазі переживання якої-небудь реальної й уявної небезпеки.

Набагато більш поширені викликані дитячі страхи. Їх джерело – дорослі, які знаходяться навколо дитини (батьки, бабусі, вихователі дитячих установ), що мимоволі заражають дитини страхом, тим, що занадто наполегливо, підкреслено емоційно вказують на наявність небезпеки.

У 6-літніх дітей уже розвинуто розуміння, що крім гарних, добрих і чуйних батьків є і погані. Погані – це не тільки несправедливі стосовно до дитини, але і ті, які сваряться і не можуть знайти згоди між собою. Відображення ми знаходимо в типових для віку страхах перед чортами як порушниками соціальних правил і сформованих підвалин, а заодно і як представниками потойбічного світу. У більшому ступені піддаються остраху чортів слухняні діти, що випробували характерне для віку почуття провини при порушенні правил, розпоряджень стосовно значимого для них авторитетного обличчя.

У 5-літньому віці характерні перехідні нав'язливі повторення «непристойних» слів, у 6-літньому – дітей долають тривога і сумніви у відношенні свого майбутнього, у 7-літньому – спостерігається помисливість.

До страхів приводять і невинуваті строгість, жорстокість батька у відносинах з дітьми, фізичні покарання, ігнорування духовних запитів і почуття власного достоїнства.

У 5-7 років часто бояться страшних сновидінь і смерті у вісні. Причому сам факт усвідомлення смерті як непоправного нещастя, припинення життя відбувається найчастіше саме у вісні.

Нерідко у вісні дітям цього віку може привидітися розлука з батьками, обумовлена страхом їх зникнення і втрати. Подібний сон випереджає страх смерті батьків у молодшому шкільному віці.

Нав'язливий страх спізнитися – це симптом болісно загостреного і фатально нерозв'язаного внутрішнього занепокоєння, тобто невротичної тривоги, коли минуле лякає, майбутнє тривожить, а сьогодення хвилює і спантеличує.

Таким чином домінуючим страхом старшого дошкільного віку є страх смерті. Страх смерті тісно пов'язаний зі страхами нападу, темряви, казкових персонажів, захворювання і смерті батьків, моторошних снів, тварин, стихії, вогню, пожежі і війни. Проаналізовані вище різновиди страхів найбільш типові саме для старшого дошкільного віку.

Тривожність як риса характеру – це песимістична установка на життя. Тривожність зафарбовує в похмурі тони відношення до себе, інших людей і дійсності. Дитина вже не тільки невпевнена в собі, але і недовірлива до всього і до кожного. Для себе тривожна дитина не очікує нічого позитивного. Все це негативно відбивається на її самопочутті, ставленні до себе, загальному особистісному розвитку.

Висновки. Невпевнена в собі, схильна до сумнівів і коливань, боязка, тривожна дитина нерішуча, несамостійна, нерідко інфантильна. Невпевнена, тривожна людина завжди недовірлива, а помисливість породжує недовіру до інших. Така дитина побоюється інших, чекає нападу, глузування, образи.

Однак в кризовий період дошкільного дитинства можлива психокорекція негативних емоційних переживань і зокрема страхів та тривожності за умов проведення цілеспрямованої роботи з використанням активних методів навчання та різноманітних тренінгових занять.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ермолаева М.В. Психологические рекомендации и методы развивающей и коррекционной работы с дошкольниками. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж «Издательство НПО «МОДЭК»», 1998.

2. Захаров А.И. Как преодолеть страхи у детей. – М.: Педагогика, 1980.- С.231-243.

3. Зинкевич-Евстегнеева Т.Д. Практикум по сказкотерапии. – СПб: Речь, 2000.- С. 228-284.

4. Изард К. Эмоции человека: Пер. с англ. / Под ред. Л.Я. Гозмана, М.С. Егоровой.- М.: Изд-во МГУ, 1980.

5. Минаева В.М Развитие эмоций дошкольников: Занятия. Игры: Пособие для практических работников детских дошкольных учреждений.- М. АРКТИ, 2000.- С.156-170.

6. Осадько О. Страх як прояв особистісних самообмежень // Психолог. – 2004 – №7.- С.25-29.

УДК 355.23

Шайхлісламов З.Р., канд. психол. наук, начальник соціально-психологічного факультету УЦЗУ,

Істомін І.М., начальник кафедри наглядово-профілактичної діяльності у сфері цивільного захисту факультету післядипломної освіти УЦЗУ

ДИНАМІКА МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН І ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУМІСНОСТІ ФАХІВЦІВ МАЛИХ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ГРУП ОПЕРАТИВНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

У статті представлено результати дослідження динаміки міжособистісних відносин співробітників оперативно-рятувальних підрозділів МНС України. Доведено, що довгострокова напружена групова діяльність в умовах соціальної ізоляції й змушеного спілкування призводить до негативної динаміки міжособистісних відносин, збільшується число антипатій, конфліктів і сварок, що негативно впливає на психологічну сумісність, згуртованість і ефективність групової діяльності.

Ключові слова: міжособистісні відносини, оперативно-рятувальні підрозділи, функціональні групи.

Актуальність проблеми. Складність і відповідальність завдань, що стоять перед фахівцями оперативно-рятувального підрозділу МНС України, що працюють у складі малих функціональних груп, вимагають від них злагодженої й ефективної групової діяльності й високої згуртованості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найважливішою передумовою формування й розвитку цих складових ефективності групової діяльності зазначених фахівців є психологічна сумісність. Більшість авторів під психологічною сумісністю розуміють ефект сполучення і взаємодії індивідів, що проявляється в суб'єктивній задоволеності партнерів один одним у спільній діяльності або спілкуванні [1; 2; 4]. Однією з важливих зовнішніх ознак такої задоволеності, як вказувалося раніше, є симпатії – антипатії членів групи один з одним, що формують міжособистісні відносини в колективі [3].

За нашим переконанням, дані про міжособистісні відносини й насамперед конфліктність є важливою інформативною ознакою при прогнозі надійності й ефективності групової діяльності фахівців екстремального профілю. У зв'язку із цим, є підстави вважати, що показники конфліктності в колективі, обумовлені напруженим характером діяльності працівників оперативно-рятувальних підрозділів і роботою в обмеженому соціально-психологічному просторі (мала функціональна група), пов'язані з міжособистісними відносинами фахівців і рівнем їхньої психологічної сумісності. Наявність такого зв'язку дозволить рекомендувати критерії оцінки психологічної сумісності як інформативні перемінні для використання в ЕОМ при прогнозі ефективності групової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Міжособистісні відносини членів малих функціональних груп (МФГ) - фахівців МНС України виступають у вигляді різних їхніх форм і видів взаємозв'язку у процесі професійної діяльності й відпочинку. Їхню

оцінку може бути здійснено за багатьма характеристиками, однак найбільш доступними і показовими є широта дружніх зв'язків, наявність симпатій-антипатій, а також частота виникнення конфліктних ситуацій [5, 7]. Ці характеристики можуть бути визначені через групові показники психологічної сумісності, до числа яких відносяться індекси соціометричної взаємності, конфліктності й згуртованості, які відбивають адекватність вибору кожним членом групи прийнятних або неприйнятних для нього інших членів групи, конфліктність групи та її згуртованість, що й було використано нами при оцінці міжособистісних відносин.

У ході 60-добового спостереження за групою фахівців оперативно-рятувальних підрозділів, що виконують групову професійну діяльність в умовах надзвичайної ситуації, оцінювалися характеристики міжособистісних відносин (до і після виконання службового завдання) і соціометричного статусу (10-та, 30-та, 60-та доба).

Проведене до виконання завдання опитування показало, що 67% особового складу мали друзів у своєму підрозділі (МФГ), а 54,1% мали друзів у інших підрозділах і тільки 1,2% всіх опитаних дали негативну відповідь про наявність друзів. Відсотки обчислені від кількості опитаних осіб. Вони не дають у сумі 100%, тому що, наприклад, обстежуваний одночасно міг вибрати два різних варіанти відповіді (наприклад, "маю друзів у своєму підрозділі" і "маю друзів у інших підрозділах").

Це дозволяє зробити висновок, що до виконання завдання МФГ за широтою дружніх зв'язків характеризувалася як досить згуртований колектив.

Як інформативний показник, що дозволяє судити про вплив ізольованої групової діяльності на характер взаємовідносин фахівців, може служити число відповідей на питання, що вимагають указати появу осіб, які викликають антипатію, а також осіб, які, на думку респондентів, стали до них гірше ставитися.

Результати аналізу відповідей обстежених фахівців МФГ на ці питання наведено в таблиці 1. З таблиці видно, що в динаміці 60-добової ізольованої групової діяльності відзначається стійке

погіршення міжособистісних відносин. Так, прояв антипатії („з'явилися несимпатичні особи”) відзначили у своєму підрозділі 10, 28 і 55% опитаних на 10-ту, 30-ту і 60-ту добу виконання групової діяльності у складі МФГ. У той же час на 10-ту, 30-ту і 60-ту добу відповідно 3, 10 і 16% особового складу дали позитивну відповідь, що свідчить про появу у своєму підрозділі осіб, що погано ставляться до опитуваних, що більш виражено вказувало на наявність прихованої (тобто потенційної) конфліктності.

Таблиця 1.

Динаміка змін міжособистісних відносин фахівців МФГ протягом 60-добової групової діяльності в умовах ізоляції

Період виконання групової діяльності	Прояв міжособистісних відносин у динаміці (в % до числа опитаних у групі)			
	З'явилися несимпатичні особи	З'явилися особи, що погано ставляться до опитуваних	Вагаюся з відповіддю	Нічого не змінилося
А 10-та доба	10	3	12	75
	Б 6	6	21	67
А 30-та доба	28	10	25	40
	Б 12	8	23	57
А 60-та доба	55	16	15	14
	Б 17	11	22	50

У чисельнику – абсолютне число осіб, у знаменнику – у відсотках від загального числа у групі; А – серед фахівців свого підрозділу, В – серед фахівців інших підрозділів

Що стосується зміни міжособистісних відносин в опитуваних з боку осіб інших підрозділів, де характер професійного й позаслужбового спілкування був значно (в 2-3 рази) нижче, то слід зазначити аналогічну спрямованість негативних змін міжособистісних відносин. Це наочно демонструють дані, наведені в рядку “Б” таблиці.

Отже, показник „симпатія – антипатія” у МФГ у динаміці 60-добової групової діяльності свідчить про погіршення міжособистісних відносин у колективі.

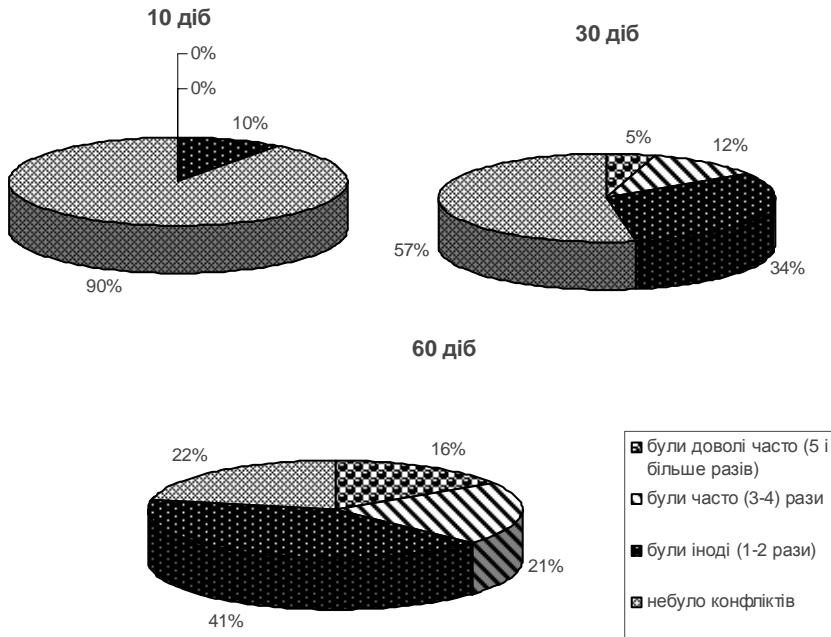
Однак, з тих, що особливо заслуговують характеристик, міжособистісних відносин у колективі, як уже було відзначено, найбільш яскравими й тими, що негативно впливають на групову діяльність і мікроклімат у колективі, є конфліктні ситуації, що виникають серед фахівців малих функціональних груп. З метою виявлення таких ситуацій серед фахівців у період виконання зазначеної раніше групової діяльності, було задане питання наступного змісту: „Чи були у Вас сварки (конфлікти) з ким-небудь останнім часом?”. Процентний розподіл відповідей на це питання представлено в таблиці 2 і на рисунку 1.

Як видно з таблиці 2 і рисунка 1, на 10-ту добу групової діяльності найбільший відсоток відповідей випав на альтернативу „не було конфліктів (сварок)” – 90%, а 10% фахівців відзначили, що „конфлікти (сварки) відзначалися іноді”, тоді як відповідей – „конфлікти були досить часто” або „були часто” не відзначено.

Однак, на 30-ту добу на відсутність конфліктів указала лише половина фахівців (57%), а інша частина відзначила наявність сварок (конфліктів). На 60-ту добу тільки п'ята частина (22%) фахівців відзначила відсутність конфліктів, тоді як 16% – відзначили, що конфлікти (сварки) були досить часто, 21% – були часто й 41% – були іноді.

Таблиця 2.
Виникнення сварок (конфліктів) серед фахівців МФГ

Період виконання групової діяльності	Частота виникнення конфліктів (сварок) у динаміку (в % до числа опитаних у групі)			
	Були досить часто (5 і більше)	Були часто (3-4 рази)	Були іноді (1-2 рази)	Не було
10-та доба	0	0	10	90
30-та доба	5	12	34	57
60-та доба	16	21	41	22

Рис. 1 - Частота виникнення конфліктів на 10-ту, 30-ту, 60-ту, добу напруженої професійної діяльності фахівцями МФГ

Отже, виконання групової діяльності в умовах ізоляції й посиленого вимушеного спілкування фахівців МФГ протягом 60 днів супроводжувалося збільшенням конфліктів і сварок.

З метою аналізу причин виникнення конфліктів серед фахівців в анкеті було сформульоване питання „Якщо були сварки (конфлікти), то вкажіть причини їхнього виникнення”. При цьому обстежуваний робив вибір з 4 можливих варіантів причин:

- 1) побутові;
- 2) через службову (професійну) діяльність;
- 3) через невірноваженість, дратівливість, запальність того, з ким посварилися;
- 4) інші.

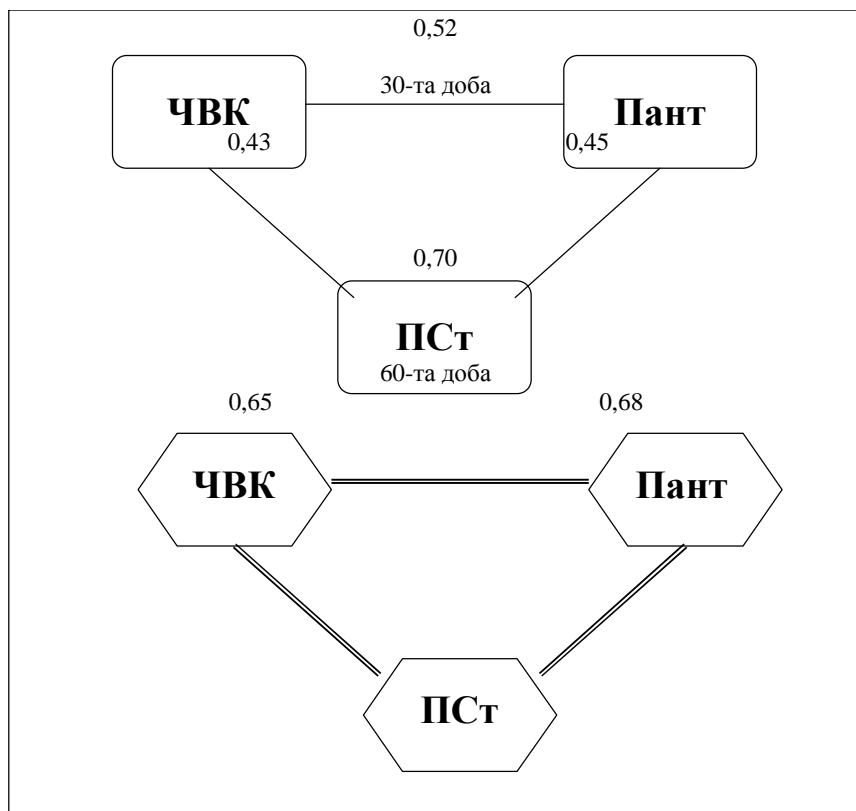

Результати опитування показали, що найбільше число респондентів (56%) як причину конфліктів указали “дратівливість і запальність тієї особи, з ким посварилися”. На другому місці виявилися причини побутового характеру (24%), третє зайняли „інші” причини (12%) і, нарешті, конфлікти, пов'язані зі службовою діяльністю, спостерігалися у 8% випадків.

Такий розподіл відповідей дає підстави вважати, що конфліктні ситуації серед фахівців МФГ були пов'язані в основному з особистісними особливостями, що характеризують, головним чином, емоційну сферу особистості. Інакше кажучи, особистісні особливості, що характеризують емоційну реактивність (урівноваженість, дратівливість), легко „проявляються” саме в умовах ізольованої групової діяльності з вираженим ступенем змушеної взаємодії, в осіб з певними особистісними особливостями, ознаками астенії, тривожності, емоційної неврівноваженості. Ці особливості особистості є проявом психологічної несумісності фахівців МФГ.

Разом з тим наші дослідження показали тісний взаємозв'язок зазначених вище негативних змін із психосоматичним статусом, нервово-психічним виснаженням і астенією фахівців на тлі напруженої й інтенсивної професійної діяльності. Це свідчило про зниження психологічних резервів організму. Так, показники психосоматичного стану (за даними тесту „Шкала Астенії”, „Прогноз-2”) і конфліктності (відсоток відповідей про наявність конфліктів і сварок), статистично вірогідно корелювали один з одним і мали однакову спрямованість змін.

Проведений аналіз кореляцій на 30-ту і 60-ту добу напруженої групової діяльності фахівців МФГ виявив статистично достовірні ($P < 0,05$; $P < 0,01$) зв'язки (рис.2) між показниками міжособистісних відносин (частота виникнення конфліктів - ЧВК), проявами антипатії (Пант) і психосоматичного статусу (ПСт) (за тестом „Шкала Астенії”).

Рис. 2 - Кореляційні зв'язки психологічних показників на 30-ту й 60-ту добу групової діяльності:

ЧВК - частота виникнення конфліктів; **Пант**- прояв антипатії; **ПСт**- психосоматичний статус

Так, показники ЧВК і Пант корелювали із ПСт ($n=38$) на 30-ту добу групової діяльності на рівні $P < 0,05$ ($r=0,43$; $r=0,45$), тоді як на 60-ту добу - рівень вірогідності зв'язку виріс на порядок і досяг рівня $P < 0,01$ ($r=0,65$; $r=0,68$). Ці дані свідчать про їхній тісний зв'язок, що підсилюється, а точніше активно проявляється за несприятливих умов. Повною мірою це відноситься й до показників соціометрії, що характеризує психологічну сумісність і згуртованість особового складу.

Динаміка зміни соціометричних індексів на 10-ту, 30-ту і 60-ту добу групової напруженої діяльності була наступною. Індeksi соціометричної взаємності й згуртованості групи знижувалися, тоді як індекс конфліктності у групі зростав. При порівнянні цих показників на 10-ту і 60-ту добу напруженої групової діяльності розходження були достовірними.

Аналогічна динаміка була й у показників психосоматичного статусу за даними тесту „Шкала Астенії”, а також у показників психоемоційного стану за даними тесту М.Люшера, САН, шкали тривожності, що свідчить про їхню тісну кореляцію й указує на можливість використання характеристик нервово-психічного статусу (астенії) і психоемоційного стану („психічне стомлення”, „психічна напруга”, „емоційний стрес”, вегетативний коефіцієнт, сумарне відхилення, ситуаційна й особистісна тривожність) як інформативних показників для прогнозу ефективності групової діяльності фахівців МФГ. Однак, показники психологічної сумісності одержати методично більш складно, ніж дані за тестом „Шкала Астенії”, САН, колірним тестом М. Люшера.

Підставою для цього є й думка [6] про те, що в результаті оцінки показників психологічної сумісності через розголошення отриманих даних „сховані”, компенсовані (службою, колективом, командуванням) негативні міжособистісні відносини можуть загостритися й негативно вплинути на успішність діяльності й психологічний мікроклімат у колективі. Однак зазначені тести розкривають, швидше за все, біологічну (а точніше - психосоматичну) сутність негативних психологічних явищ. Не менш важливим є й вивчення соціально-психологічних характеристик - мотиваційних, регуляторних, вольових, комунікативних. Цінну інформацію в цьому плані дають психологічні тести „Квадрат”, тести оцінки мотиваційних, регуляторних і комунікативних особливостей - КОС, РСК, експертні оцінки й метод опитування.

Це підтверджують наведені в таблиці 3 результати порівняння індивідуально-психологічних характеристик фахівців МФГ за методиками ДМО, „Квадрат” і соціометрія.

Таким чином, аналіз результатів застосування у процедурах діагностики різних методик свідчить про важливість і необхідність урахування індивідуальних суб'єктивних оцінок психологічного самопочуття членів групи в її соціально-психологічному портреті.

Таблиця 3.

Порівняння індивідуально-психологічних характеристик фахівців МФГ за тестами ДМО, КОС, „Квадрат” і соціометрія

ДМО КОС "Квадрат"						Соціометрія		
Переважаючий стиль міжособистісного спілкування	КОС	Суб'єктивна оцінка стосунків у групі від (-2) до (+2) (середній бал)				Соціом. статус	Неформальний статус у групі	Положення у формальній структурі
		0,9	0,7	-0,4	-1,2			
Владний-лідруючий	К-7 0-5	0,9	0,7	-0,4	-1,2	0,086	Лідер неформ.	
Владний-лідруючий	К-6 0-5	0,8	0,5	-0,2	-2	0,098	Лідер неформ.	
Владний-лідруючий	К-6 0-5	1,4	1,5	0,2	-0,4	0,074	Лідер неформ.	
Прямолінійно-агресивний	К-7 0-6	0,9	1	0,4	0	0,075	Лідер неформ.	Командир підрозділу
Прямолінійно-агресивний	К-5 0-2	0,2	0,4	-0,8	-1,2	0,038	Мала кількість зв'язків	
Прямолінійно-агресивний	К-2 0-2	0,3	0,4	-1,8	-2	0,009	Ізольований	
Залежно-слухняний	К-3 0-2	1	0,9	0,7	0	0,037	Мала кількість зв'язків	
Залежно-слухняний	К-2 0-1	1,2	0,9	0,9	0,2	0,040	Мала кількість зв'язків	
Залежно-слухняний	К-3 0-4	1,1	1	1,2	0,1	0,043	Мала кількість зв'язків	Командир МФГ
Залежно-слухняний	К-3 0-2	1,4	1,2	0,9	0,2	0,025	Мала кількість зв'язків	
Залежно-слухняний	К-3 0-2	1,2	1,2	1,1	0,1	0,019	Мала кількість зв'язків	Командир МФГ
Той, що співпрацює	К-6 0-5	0,8	0,4	-0,4	-0,2	0,047	Середня кількість зв'язків	

У цьому контексті методика „Квадрат” дозволяє доповнити, розкрити психологічну структуру міжособистісних відносин фахівців МФГ на індивідуальному й груповому рівнях і визначити напрями психолого-педагогічного впливу на конкретного члена

групи й у цілому на соціально-психологічний клімат у групі. Місце методики „Квадрат” у загальній системі аналізу соціально-психо-логічних характеристик МФГ визначається необхідністю мати поряд з узагальненими показниками рівня розвитку груп досить докладні індивідуальні характеристики їхніх членів. Сукупність індивідуальних характеристик членів колективу пояснює більшість соціально-психологічних явищ психології групи.

З іншого боку, з погляду практики оцінки ефективності психолого-педагогічного впливу на конкретного члена даного колективу, методика „Квадрат” дає можливість значно поглибити аналіз соціально-психологічних характеристик індивіда, дозволяючи в кожній його індивідуальній характеристиці відбити вплив сукупності соціально-психологічних зв'язків у групі.

Досвід діагностики міжособистісних відносин при вивченні різних груп рятувальників показав, що структура груп не стереотипна і що значний відбиток на характер міжособистісних відносин групи накладають індивідуально-особистісні особливості окремих її членів. У той же час будь-яка група несе в собі відбиток того виду діяльності, що формує певну спільність установок всіх її членів.

Висновки. Установлено, що протягом 60-добової напруженої групової діяльності в умовах соціальної ізоляції і змушеного спілкування у фахівців МФГ відзначається негативна динаміка міжособистісних відносин, збільшується число антипатій, конфліктів і сварок, що негативно впливає на психологічну сумісність, згуртованість та ефективність групової діяльності. Це проявляється не тільки у динаміці зміни показників соціометрії й помилкових дій, але й у характеристиках нервово-психічного статусу і психологічного стану (астенії, нервово-психічній нестійкості, рівні суб'єктивного контролю, комунікативних здатностей й ін.), які можуть бути визначені за допомогою стандартизованих психологічних тестів. Це дає можливість рекомендувати їхнє застосування в якості ад'ювантних (тих, що доповнюють соціометрію) засобів контролю психологічної сумісності й згуртованості фахівців МФГ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект - пресс, 1996.-358с.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование. - М.: Педагогика, 1982.-Т.1.2.-318с.
3. Коломенский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. - Минск: БГУ, 1996. - 212 с.
4. Свенцицкий А.Л. Социальная психология управления. - Л.: ЛГУ, 1986. – С. 37-79.
5. Третьяков Н.В. Социально-психологическая структура личности операторов с различным социометрическим статусом // Проблемы оптимизации подготовки и деятельности военных специалистов. - Минск: МО, 1986.-С. 127- 135.
6. Шевадрин Н.И. Выявление уровня развития группы на основе её ценностно-ориентационного единства: Автореф. дисс. канд. психол. наук. -М, 1990.-28с.
7. Щербина В.В. Средства социологической диагностики в системе управления. - М.: МГУ, 1993. – С.124-136.

УДК 159.922

Швалб Ю.М., доктор психол. н., професор, завідувач кафедри соціальної роботи, Київський національний університет ім. Т.Шевченко,

Швалб А.Ю., викладач кафедри загальної психології, УЦЗУ

ТРЕНІНГ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ПІДГОТОВЦІ ПСИХОЛОГІВ

Проаналізовано проблему використання тренінгів у навчальному процесі, спрямованому на професійну підготовку фахівців з психології. Запропонована функціональна структура тренінгу, що є досить гнучкою і відкритою, яка дозволяє вносити корективи і зміни в процес відповідно до конкретних умов проведення тренінгових занять.

Ключові слова: тренінг, професійна підготовка, комунікативні якості, ефективність.

Актуальність проблеми. Комунікативний характер діяльності фахівців соціономічних професій (психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів тощо) є загальноновизнаним і, здавалося б, добре описаним феноменом. Однак у більшості досліджень підкреслюється й аналізується тільки одна сторона професійного спілкування практичного психолога – взаємодія з клієнтом [2; 5], і фактично не враховується друга сторона – необхідність вирішення власних професійних задач у тісному і безпосередньому контакті з представниками інших професій. Важливим є те, що така взаємодія часто стає єдиною можливістю рішення задач, що виникають перед психологом, а реальний зміст і форми такої взаємодії можуть варіювати в дуже широких границях.

Проблема полягає в тім, що на сьогодні навчальні засоби формування особистісної і професійної готовності до встановлення ефективних взаємодій практично відсутні. Якщо за формами і методами роботи з клієнтом у систему підготовки введені хоч якісь навчальні предмети [4], то міжпрофесійні взаємодії взагалі не включені в навчальний процес. При цьому всі дослідники підкреслюють, що традиційний, лекційно-семінарський спосіб викладання предметів комунікативного циклу при підготовці психологів взагалі є неефективним. У такій формі студенти у кращому випадку засвоюють деякий набір знань про ті чи інші технології взаємодії, але формування відповідних компетентностей не відбувається.

Відсутність умінь постановки і вирішення професійних задач на взаємодію з іншими фахівцями, як правило, приводить до того, що психолог починає уникати таких ситуацій і працювати тільки в тих сферах, що допускають суто індивідуальну форму діяльності. Наслідком цього стає не тільки значне звуження кола розв'язуваних задач, але і виникнення специфічного ізоляціонізму, що перешкоджає розвитку всієї професійної області. У той же час необхідність у здійсненні командної професійної роботи постійно зростає, і сьогодні вже склалися значні сфери діяльності, де індивідуальна робота просто перестає бути ефективною.

До таких сфер відноситься, наприклад, робота психолога в соціальних чи службах у ситуаціях катастроф.

Приведені обставини показують крайню необхідність розробки навчальних засобів формування особистісної і професійної здатності до встановлення ефективних форм взаємодії майбутнього фахівця з представниками інших професій. Зрозуміло, що традиційні для вищої школи форми і методи навчання не вирішують цієї задачі. Вирішується ця проблема, як правило, за рахунок напівлегального включення тренінгових технологій у навчальний процес. І хоча у деяких галузях підготовки психологів проблема включення тренінгів у структуру навчальних планів активно обговорюється і вирішується [3; 6], але цей процес пов'язаний із двома істотними труднощами – надзвичайною відсталістю навчальних планів і програм, що орієнтовані на традиційні методи і зміст професійної підготовки психологів, і відсутністю концептуальних розробок в області навчальних тренінгів.

Виклад основного матеріалу. Нами був розроблений спеціальний тренінг, головна ідея якого полягає в побудові ситуацій, де б штучно відтворювалися в найбільш чистому виді особливості різних професійних позицій у процесах установа взаємодії. Таким чином, мета тренінгу полягає у формуванні діючих професійних установок шляхом усвідомлення відмінностей у структурі власної діяльності і потенційного партнера по взаємодії у значущих професійних ситуаціях.

Реалізація цієї мети передбачає послідовне вирішення ряду задач:

1) актуалізація власної позиції і позиції іншого суб'єкта взаємодії щодо конкретної професійної ситуації з рефлексивним артикулюванням головних характеристик цих позицій;

2) об'єктивація засобів власної дії і дії іншого суб'єкта в конкретних ситуаціях з послідовним відчуженням засобів дії від особистості – суб'єкта-носія цих дій;

3) організація особистісної і професійної рефлексії щодо цінностей і засобів до і з наступним оволодінням професійними вміннями.

Відповідно до цілей і задач тренінгу нами було розроблено спеціальну організаційну структуру роботи. Проблема полягає в тому, що для вирішення цих задач не підходять поширені форми рольового тренінгу чи тренінгу особистісного росту. Деяким чином відповідними можуть бути структури тренінгів, спрямованих на розвиток особистісної чи інтелектуальної рефлексії, але і вони лише частково є принагідними для рішення наших задач. Ми вважаємо, що найбільш конструктивною основою для вирішення задач формування усвідомлюваної професійної позиції є методологія і практика організаційно-діяльнісних ігор, що була запропонована Г.П. Щедровицьким [7]. Ще у 80-ті роки В.В. Давидовим була показана висока ефективність використання цієї методології у процесах навчання і розвитку в системі освіти [1]. Головною особливістю цього підходу є його спрямованість на рішення конкретних проблем, що виникають унаслідок зіткнення різних, але пов'язаних між собою діяльнісних позицій. У ході багатьох досліджень було доведено, що такі ігри в максимальній мірі сприяють усвідомленню цілей і задач діяльності, формуванню особистісної позиції щодо проблем і засобів їхнього вирішення, розвитку професійної рефлексії і здатності до розуміння і прийняття інших позицій.

Виходячи з цього, у нашому тренінгу використовувався позиційний принцип методології організаційно-діяльнісних ігор. Його реалізація полягає в тому, що навчальна група може розподілятися на три мікрогрупи за позиційним принципом. У мінімальному варіанті це групи:

- “власна позиція” (психолог);
- “чужа позиція” (рятувальник, соціальний працівник, представник адміністрації тощо);
- “експерт”.

Ми вважаємо, що в даній ситуації позиція “експерта” є дуже важливою, тому що саме вона дозволяє об'єктивувати і відчужувати основні характеристики діяльності у всіх інших позиціях, виконуючи фактично функцію методологічного оформлення і рефлексії отриманого результату і набутого досвіду.

Відповідно до введеного принципу, у ході тренінгу кожен студент має обов'язково послідовно займати кожну з трьох зазначених позицій. Таким чином, тренінг набуває форми трифазного циклу.

Кожна фаза будується навколо однієї конкретної професійної ситуації. Для двох “професійних” груп формулюється однакова задача: провести аналіз ситуації і розробити програму дій з погляду своєї професійної позиції. Група “експертів” виконує задачу розробки критеріїв оцінки якості виконання задач професійними групами. Ведучий виступає тільки у функції організатора комунікації, що забезпечує просування по фазах роботи і дотримання загальних комунікативних правил роботи.

Кожен цикл складається з дев'яти послідовних етапів.

1. Формулювання цілей тренінгу, роз'яснення його побудови і загальних принципів і правил роботи.

2. Формування трьох мікрогруп за позиціями (чисельність мікрогруп не може перевищувати 5-7 осіб). На цьому етапі можливими є декілька стратегій, що залежать від соціально-психологічного рівня розвитку навчальної групи. Найбільш продуктивною є стратегія, коли обмежується тільки кількісний склад груп, а індивідуальна участь у мікрогрупі визначається кожним особисто. Але в деяких випадках група не спроможна самостійно вирішити цю задачу, і тоді ведучий може здійснювати розподіл за мікрогрупами за власною ініціативою. **Можливість вирішити задачу на усвідомлений вибір робочої групи і самовизначитися щодо заняття позиції є першим кроком самого тренінгу.**

3. Постановка задач на групову роботу. Ведучий репрезентує ситуацію і роздає її опис у групи з формулюванням задачі на роботу груп. Найважливішим елементом роботи на цьому етапі є роз'яснення того, що кожна група має розробити і винести на обговорення одне спільне рішення. Ведучий указує, що у крайньому разі у групі може бути один “особливий погляд”, який має бути обґрунтований і прийнятий всіма іншими членами мікрогрупи саме як такий.

4. Робота в мікрогрупах. Як правило, засоби роботи і комунікації в мікрогрупах не регламентуються, але в деяких випадках ведучий може виконати функцію ігротехніка і допомогти учасникам організувати комунікацію щодо спільного вирішення задачі. Підкреслимо, що **вибір форм комунікації і спроможність встановлення правил загальної роботи при рішенні задачі є наступним, власне тренінговим кроком.** Ми вважаємо, що для розвитку професійної позиції уміння психолога виступити організатором комунікації є важливою складовою частиною. Робота у групі обмежується в часі, тому що таке обмеження виступає стимулюючим фактором, що активізує інтенсивність групової роботи. Робота в мікрогрупі завершується підготовкою доповіді, з якою може виступити один з її членів від імені всієї мікрогрупи. **Вибір доповідача є третім тренінговим кроком.** Досвід показує, що групи використовують кілька засобів висування доповідача. Умовно ці засоби можна розподілити на стратегію “скидання” відповідальності на кого-небудь (найбільш балакучого, безвідмовного і т.п.) і стратегію “відповідальності”, якщо доповідач висувається за якою-небудь діловою ознакою (компетентністю, умінням переконувати тощо).

5. Загальне обговорення. На цьому етапі групи збираються разом і мають робити доповіді щодо отриманих результатів. Але перед тим, як групи роблять свої доповіді, ведучий може ретельно розпитати, чи ця доповідь є дійсно вираженням погляду всієї групи та, головне, з'ясувати засіб групової роботи. Досвід показує, що питання ведучого до доповідача: “Розкажіть, як ви працювали у групі” є дуже складним, але це дуже важлива задача тренінгу. **Питання на засіб організації загальної роботи є першою рефлексійною фіксацією набутого досвіду.**

6. Загальна дискусія. На цьому етапі передбачається, що всі члени групи повинні ставити запитання доповідачу і висловлювати власні погляди з приводу тих рішень, що запропонувала мікрогрупа. Цей етап є, напевно, найскладнішим у роботі ведучого, тому що, як правило, ніяких питань і бажання висловлюватися у студентів не виникає. Це пов'язано з особливістю навчального

(чи професійного) досвіду, що думка одного майже ніколи відкрито не обговорюється іншими. Для стимуляції дискусії ведучий може і сам ставити запитання, але, зрозуміло, що не можна цим обмежуватися. Дуже важливим є таке розгортання дискусії, коли до процесу постановки питань і висловлювань залучаються не тільки члени інших мікрогруп, але і члени мікрогрупи доповідача. У той же час ведучий має стежити, щоб члени мікрогрупи доповідача вступали в дискусію як захисники своїх власних ідей, що виражені в доповіді. Якщо ці умови виконуються, то сама доповідь стає важливим засобом артикулювання позиції, а дискусія з цієї доповіді стає засобом критичного осмислення змістовних ідей. Важливим компонентом доповіді і дискусії є введення засобів графічної фіксації основних ідей. Така фіксація є кроком у формуванні засобів об'єктивації процесів мислення у формі наочних схем і моделей. Для практичного психолога вміння моделювати ситуацію і відображати її інтерпретації у схематичному виді є однією з важливих ознак професіоналізму.

7. Виступ експертів. Робота у мікрогрупі експертів буде здійснюватися за тими ж правилами, як і у професійних мікрогрупах, і спрямована на визначення критеріїв оцінки ефективності роботи професійних мікрогруп. Установлення таких критеріїв є дуже складною задачею та, як показує досвід, жодна мікрогрупа з першої спроби її не вирішує в достатньому обсязі. На наступних фазах ці критерії переглядаються й уточнюються, що і складає змістовну частину роботи групи експертів. Група експертів має у своїй доповіді довести визначені критерії, обґрунтувати їх вибір, показати сферу їх використання і провести за ними оцінку роботи професійних мікрогруп. Важливість експертної роботи полягає в тому, що вона дозволяє чітко зафіксувати ті підстави, за яких може будуватися робота професійних мікрогруп, і на цій підставі провести розгорнутий рефлексивний аналіз ступеня відповідності реально виконаної роботи критеріям її побудови. Тільки такий рефлексивний аналіз дозволяє виокремити і розгалузити змістовні компоненти у процесі вирішення

задач, шаблони власного мислення, що сформувалися в попередньому досвіді, і власні емоційно-особистісні реакції на ситуацію. На етапі виступу експертів ведучий може також організувати обговорення, але направляти його не на кінцеву оцінну частину, а на критерії оцінювання. Фактично обговорення може стати відповіддю на питання, чому саме ці критерії були обрані, чи є вони необхідними і достатніми. Експертний аналіз обов'язково має фіксуватися у схемах. **Виготовлення таких схем є найбільш важкою задачею, але її вирішення і є найважливішим кроком у формуванні усвідомленої здатності до взаємодії на позиційних принципах.**

8. Обговорення результатів у мікрогрупах. Після загального обговорення студенти знову розходяться по своїх мікрогрупах, де повинні провести рефлексивне обговорення того, що відбулося. Нами було апробовано декілька моделей організації такого обговорення – від вільного некерованого до жорстко регламентованого. Ми вважаємо, що оптимальним є такий спосіб роботи, коли ведучий ставить задачу на рефлексивне обговорення у виді переліку питань, на які треба відповісти кожному члену мікрогрупи, а безпосередню форму організації комунікації встановлюють самі члени мікрогрупи в довільній формі. Задача на рефлексію є дуже складною, тому що, як відомо, саме рефлексивні компоненти мислення найменшою мірою формуються в сучасній системі освіти. Тому ведучий змушений хоча б якимсь чином організувати рефлексивні процеси (в ідеальному варіанті на цьому етапі тренінгу слід підключати до роботи в мікрогрупах кваліфікованих ігротехніків, але в умовах реального навчального процесу це майже неможливо). Рефлексивний аналіз має привести до формулювання групами відповіді на такі питання: а) чи дійсно група реалізувала свою професійну позицію відносно аналізованої ситуації; б) чи прийняла друга професійна мікрогрупа запропонований спосіб вирішення проблеми як доцільний; в) який фактичний запит на професійну роботу містився у доповіді і виступах членів інших мікрогруп; г) чи відповідає запропонована програма робіт цьому запиту; д) що раціональне

і доцільне би висловлено в ході дискусії; же) чи згодна мікрогрупа з експертною оцінкою; з) що треба змінити у способі рішення проблеми і запропонованій програмі дій. Ці питання є обов'язковими, але, зрозуміло, що в ході рефлексії група може обговорювати й інші проблеми.

9. Оформлення результатів роботи. Цей етап не є звичайним для ігрової чи тренінгової практики, де саме рефлексія виступає завершальною фазою. Але для нас головною була і залишається задача навчання, тому ми ввели цей етап як форму кінцевого оформлення результатів циклу: аналіз ситуації – розробка програми дій – узгодження позицій – рефлексія недоліків програми – розробка кінцевого варіанта програми. Тому дуже важливим є етап фіксації результатів роботи мікрогрупи у виді письмового тексту, побудованого за нормами оформлення програми. Ці тексти стають основою для наступного циклу роботи. Вони забезпечують послідовне нарощування розуміння вимог до професійної діяльності та здатність до соорганізації позицій відповідно до конкретних ситуацій, що виникають у професійній практиці. Тексти передаються ведучому для їхнього аналізу і внесення коректив у змістовну частину програми другої і третьої фаз циклу.

Таким чином, кожна фаза є закінченою формою ігрового тренінгу. Така фаза займає в середньому від шести до восьми годин робочого часу залежно від інтенсивності роботи членів груп, рівня їх професійної підготовленості та індивідуально-особистісних якостей. Отже, одна фаза займає один цілий робочий день. В умовах навчального процесу ми змушені робити перерви між фазами (як правило, це один тиждень), хоча можливі варіанти так званого “марафону”, коли всі три фази проходять одна за другою без перерви протягом трьох-чотирьох днів.

Друга і третя фази будуються за такою ж схемою, а кількість потрібних циклів визначається за результативністю роботи. Критеріями закінчення є:

- здатність вільно займати кожному з трьох позицій;
- оволодіння засобами групового прийняття рішень щодо проблемної ситуації;

- оволодіння уміннями будувати програму професійної роботи в складних ситуаціях;
- уміння погоджувати власну позицію з іншими зацікавленими позиціями.

Висновки. Запропонована функціональна структура тренінгу є досить гнучкою і відкритою, що дозволяє вносити корективи і зміни у процес відповідно до конкретних умов проведення тренінгових занять. Крім того, вона дозволяє розширювати і видозмінювати асортимент позицій, що є дуже важливим для забезпечення адекватних змін у стратегіях спілкування фахівця з різними категоріями людей.

Показниками сформованості адекватних професійних установок виступають: здатність до актуалізації власної позиції щодо конкретної навчальної ситуації з рефлексивним артикулюванням її головних характеристик, здатність до об'єктивації засобів професійної дії в конкретних ситуаціях та здатність до особистісної і професійної рефлексії щодо цінностей і засобів власної діяльності. У суб'єктивному плані більш чітко окреслюються перспективи власного професійного розвитку, і саме з цього моменту з'являються психологічні засоби, які дозволяють студенту ставати на шлях саморозвитку, що є достатньою гарантією його майбутньої творчої активності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: ИНТОР, 1996 – 544 с.
2. Лушин П.В. Психология личностного изменения. – Кировоград, Полиграфическо-издательский центр ООО “Имэкс ЛТД”, 2002. – 360 с.
3. Мороз Л.І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ. – К.: Вид. ПАЛИВО-ДА А.В., 2005. – 228 с.
4. Потапова В.Д. Гуманітарна орієнтація психолога-фахівця – Донецьк; ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2001. – 256 с.

5. Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки молоді. Науково-методичний посібник – Київ, Тернопіль; Підручники і посібники, 2002. – 388 с.

6. Федорчук В.М. Соціально-психологічний тренінг “Розвиток комунікативної компетентності викладача”: Навчально-методичний посібник. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2006. – 240 с.

7. Щедровицкий Г.П., Котельников С.И. Организационно-деятельностная игра как новая форма организации и развития коллективной мыследеятельности //Щедровицкий Г.П. Избр. труды. – М., 1995. – С. 115 – 142.

УДК 351.74

Штриголь Д.В., к. мед. н., доцент, ХНУВС

ДИНАМІКА САМОВІДНОШЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ, СХИЛЬНИХ ДО СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті проаналізовано проблему самосвідомості, самовідношення у старшокласників, які мають схильність до аутоагресії, суїциду. Доведено, що старшокласники, схильні до суїцидальної поведінки, мають більш низькі показники самовідношення. Вони в більшому ступені спрямовані проти власного Я, критично ставляться до себе, ворожі стосовно себе, очікують негативне ставлення інших, не зацікавлені в собі, менш упевнені, не розуміють себе.

Ключові слова: само відношення, суїцид, вікова криза, міжособистісні відносини.

Постановка проблеми. За даними світової літератури, щодня більше 1000 молодих людей намагаються здійснити суїцид. Протягом останнього десятиріччя частота суїцидів у підлітків зросла майже в 3 рази. Самогубства є другою за частотою причиною смерті в молодості. Судові експерти вважають, що за безліччю випадків так званої «смерті внаслідок нещасного випадку» (в результаті автомобільних аварій, уживання токсичних препаратів або використання вогнепальної зброї) у дійсності ховаються суїциди [3].

В даний час визначено, що основою виникнення суїцидальної поведінки в підлітковому і юнацькому віці є широкий перелік проблем, що не були розв'язані в дошкільному і молодшому шкільному віці, пов'язаних з особистісними особливостями дитини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомо, що найважливішим особистісним утворенням, здатним тривалий час визначати характер поведінки людини, підкоряючи собі більш приватні психологічні характеристики, є самосвідомість, самооцінка. Процес цілісного розвитку особистості сполучений з поступовим усвідомленням дитиною самої себе як особистості. Відбувається процес поступового самопізнання, прояву в дитині переживання свого Я, що має складну структуру [1; 5]. Знижена, дисгармонійна самооцінка може істотно впливати на емоційний стан дитини. Тому можна припустити істотні відмінності самосвідомості в підлітків, схильних до суїцидальної поведінки. Аналіз літератури показав, що особливості самовідношення осіб, схильних до суїцидальної поведінки, вивчені недостатньо. Дослідження цього питання має безсумнівне практичне значення для профілактики суїцидальної поведінки, при проведенні кризової інтервенції.

Мета дослідження: вивчити динаміку самовідношення старшокласників з різним рівнем суїцидальної поведінки. Для досягнення поставленої мети були сформульовані наступні завдання:

1. Порівняти самовідношення у старшокласників, схильних до суїцидальної поведінки, та у старшокласників, не схильних до неї.
2. Вивчити динаміку самовідношення старшокласників з різним рівнем суїцидальної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося в загальноосвітніх школах міста Харкова протягом 2004-2005 і 2005-2006 навчальних років. На першому етапі в дослідженні брало участь 150 десятикласників. За допомогою опитувальника суїцидальної поведінки [2] було виділено дві групи. Першу групу склали 25 досліджуваних (11 хлопчиків і 14 дівчат), не схильних

до суїцидальної поведінки, що набрали менше 10 балів за шкалою суїцидального рівня. Другу групу (експериментальну) склали 27 випробуваних (15 хлопчиків і 12 дівчат), схильних до суїцидальної поведінки.

Для вивчення особливостей самовідношення старшокласників використовували методику «Особистісний диференціал» [4] і тест-опитувальник самовідношення В.В. Століна [6].

Результати за кожним показником представляли як середня $\pm$ середнє квадратичне відхилення. Для математичної обробки більшості результатів використовували прикладні програми STATISTICA (Version 5.0) для “Windows-95”. Вірогідність розходжень визначали за критерієм t Стьюдента. Для вивчення динаміки самовідношення й самооцінки використовували критерій Вілкоксона.

Результати дослідження. Показники самооцінки в підлітків-десятикласників наведені в табл.1. Її дані свідчать, що середні показники оцінки, сили й активності в експериментальній групі були трохи нижче, ніж у контролі (відповідно 3,7; 3,6; 4,3 проти 6,4; 5,4; 4,9 балів), але розходження виявилися статистично недостовірними.

Таблиця 1.

Самооцінка підлітків десятикласників,
схильних і не схильних до суїцидальної поведінки

Фактор	Не схильні до суїцидальної поведінки	Схильні до суїцидальної поведінки	t	Достовірні відмінності
Оцінка	6,40 $\pm$ 4,61	3,74 $\pm$ 5,08	1,9719	–
Сила	5,40 $\pm$ 4,46	3,56 $\pm$ 5,67	1,2935	–
Активність	4,88 $\pm$ 4,47	4,3 $\pm$ 6,65	0,366	–

Результати дослідження самовідношення підлітків-десятикласників наведені в табл. 2. Виявлені істотні розходження самовідношення за всіма шкалами опитувальника, за винятком шкали «відношення інших».

Таблиця 2.

Самовідношення підлітків десятикласників,
схильних і не схильних до суїцидальної поведінки

Шкала	Не схильні до суїцидальної поведінки	Схильні до суїцидальної поведінки	t	Достовірні відмінності
Інтегральне почуття	93,78 ± 5,92	68,94 ± 21,20	5,654	p<0,001
Самоповага	77,62 ± 16,18	45,68 ± 23,33	5,701	p<0,001
Аутосимпатія	89,28 ± 11,02	62,33 ± 27,77	4,532	p<0,001
Чекання позитивного ставлення від інших	67,24 ± 26,56	45,78 ± 25,43	2,976	p<0,01
Самоінтерес	80,87 ± 16,31	64,19 ± 31,98	2,340	p<0,05
Самовпевненість	82,43 ± 14,06	47,91 ± 30,27	5,203	p<0,001
Ставлення інших	61,36 ± 32,03	58,20 ± 28,32	0,378	–
Самоприйняття	86,52 ± 18,61	55,36 ± 30,39	4,415	p<0,001
Самокерування	63,77 ± 20,64	49,43 ± 22,09	2,414	p<0,05
Самозвинувачення	21,07 ± 16,54	48,82 ± 30,29	4,053	p<0,001
Самоінтерес як дія відносно власного Я	79,52 ± 16,63	58,19 ± 31,84	2,99	p<0,01
Саморозуміння	68,84 ± 23,02	43,78 ± 26,02	3,67	p<0,01

Показники за шкалою «інтегральне почуття «за» або «проти» власного Я» значно нижче в експериментальній групі. Отже, підлітки, схильні до суїцидальної поведінки, більшою мірою спрямовані проти власного Я.

Низькі показники за шкалою «самоповага» свідчать про те, що підлітки, схильні до суїциду, менше вірять у свої сили, здібності, енергію, самостійність. Низькі показники за шкалою «аутосимпатія» показують, що підлітки, схильні до суїцидальної поведінки, не схвалюють себе в цілому, не довіряють собі і мають більш негативну самооцінку. Низькі показники за шкалою «чекання позитивного ставлення від інших» означають, що підлітки, схильні до суїцидальної поведінки, чекають заперечення їхніх внутрішніх достоїнств, антипатії до своєї зовнішності [6].

За шкалами «самоінтерес», «самовпевненість», «самоприйняття», «самокерування», «саморозуміння», що відбивають готовність до внутрішніх дій відносно власного Я [6], середні показники в експериментальній групі також значно нижче, ніж у контрольній, а за шкалою «самозвинувачення», навпаки, вірогідно вище. Така структура самовідношення пояснює внутрішні механізми високого ризику суїциду, оскільки відіграє найважливішу роль в організації результативного керування поведінкою.

Результати вивчення динаміки самооцінки в підлітків, не схильних до суїцидальної поведінки, наведені в табл. 3. З неї видно, що в 11 класі достовірно збільшилися показники оцінки, сили і трохи виріс показник активності. Отже підлітки, не схильні до суїцидальної поведінки, стали значно краще сприймати себе як особистість. У них підвищилося усвідомлення себе як носіїв позитивних, соціально бажаних характеристик, підвищилася задоволеність собою, спостерігалася достовірне зростання самоповаги, самооцінки своїх вольових якостей.

Таблиця 3.
Динаміка показника самооцінки у групах підлітків,
не схильних до суїцидальної поведінки

Фактор	10 клас	11 клас	T	Z	Достовірні відмінності
Оцінка	6,40 ± 4,61	11,76±3,72	26,5	3,39 1	p<0,001
Сила	5,40 ± 4,46	8,36 ± 4,25	79,5	2,01	p<0,05
Активність	4,88 ± 4,47	7,16 ± 4,20	98,5	1,72	–

Істотних змін самовідношення у групі підлітків, не схильних до суїцидальної поведінки, не відбулося (табл. 4).

Інша динаміка самооцінки, а саме тенденція до зниження самооцінки вольових якостей та активності спостерігалася в підлітків, схильних до суїцидальної поведінки (табл. 5).

Таблиця 4.

Динаміка показників самовідношення у групах підлітків,
не схильних до суїцидальної поведінки

Шкала	10 клас	11 клас	T	Z	Достовірні відмінності
Інтегральне почуття	93,74±5,91	86,93±14,34	84,5	1,36	–
Самоповага	77,61±16,12	67,73±24,96	83,5	1,39	–
Аутосимпатія	89,28±11,07	83,74±15,90	106,0	0,973	–
Чекання позитивного ставлення від інших	67,24±26,56	64,30±31,43	118,0	0,608	–
Самоінтерес	80,87±16,31	72,99±24,45	50,00	1,254	–
Самовпевненість	82,42±14,00	80,51±17,98	92,0	0,120	–
Ставлення інших	61,35±32,01	64,63±31,60	128,0	0,304	–
Самоприйняття	86,52±18,60	81,48±20,17	33	0,87	–
Самокерування	63,77±20,62	63,19±20,51	84	0,005	–
Самозвинувачення	21,06±16,54	17,90±14,77	80	0,914	–
Самоінтерес як дія відносно власного Я	79,52±16,63	72,65±24,59	52,0	1,159	–
Саморозуміння	68,64±23,01	66,58±27,01	109,0	0,226	–

Таблиця 5.

Динаміка показника самооцінки у групах підлітків,
схильних до суїцидальної поведінки

Фактор	10 клас	11 клас	T	Z	Достовірні відмінності
Оцінка	3,74 ±5,08	3,11 ±4,70	159,5	0,406	–
Сила	3,55 ±,67	0,70 ± 4,99	111,5	1,625	–
Активність	4,29 ±6,65	1,62 ± 5,17	109,0	1,439	–

Результати вивчення динаміки самовідношення в підлітків, схильних до суїцидальної поведінки, наведені в табл. 6. Спостерігається тенденція до зниження показників за шкалами «інтегральне почуття» і «ставлення інших», а також достовірне зниження показників за шкалами «очікуване позитивне ставлен-

ня від інших», «самоінтерес».

Таблиця 6.

Динаміка показників самовідношення у групах підлітків,
схильних до суїцидальної поведінки

Шкала	10 клас	11 клас	T	Z	Достовірні відмінності
Інтегральне почуття	68,93±21,20	54,91±25,99	109,5	1,676	–
Самоповага	45,67±23,33	37,60±20,57	104,5	1,30	–
Аутосимпатія	62,23±27,77	60,72±29,20	181,5	0,180	–
Очікування позитивного ставлення від інших	45,77±25,42	25,20±23,50	65,0	2,428	p<0,05
Самоінтерес	64,14±31,97	38,71±32,20	73,5	2,395	p<0,05
Самовпевненість	47,91±30,27	50,34±28,83	171,0	0,114	–
Ставлення інших	58,19±28,32	40,46±32,82	76,5	1,870	–
Самоприйняття	55,35±30,38	54,97±30,50	162,0	0,01	–
Самокерування	49,43±22,09	41,24±20,36	57,0	1,529	–
Самозвинувачення	48,81±30,29	35,61±23,50	85,5	1,596	–
Самоінтерес як дія відносно власного Я	58,18±31,84	32,40±27,42	50,5	2,84	p<0,01
Саморозуміння	43,77±26,02	51,48±24,51	132,0	0,82	–

Отже, у групі підлітків, схильних до суїцидальної поведінки, за рік відбулося значне зниження самоінтересу як дії відносно власного Я, чекання позитивного ставлення від інших і намітилася тенденція до зниження інтегрального показника самовідношення.

Отримані результати можна використовувати для проведення психопрофілактики та психокорекції суїцидальної поведінки. Профілактичну роботу доцільно направити на відомі джерела формування самовідношення: оцінку інших людей, референтну групу, актуальні порівняння з іншими, порівняння реального та ідеального Я, оцінку результатів своєї діяльності.

Висновки

1. Підлітки, схильні до суїцидальної поведінки, мають більш низькі показники самовідношення. Вони більшою мірою спрямовані проти власного Я, критично ставляться до себе, ворожі стосовно себе, очікують негативне ставлення інших, не зацікавлені в собі, менш упевнені, не розуміють себе. Така структура самовідношення утруднює ефективне управління собою у кризових ситуаціях, збільшує ризик суїцидальної поведінки.

2. На закінчення школи в підлітків, що схильні до суїцидальної поведінки, не відбувається становлення стабільного позитивного самовідношення, рівень якого знижується. Це свідчить про порушення формування позитивної ідентичності, що в майбутньому може утруднювати особистісне самовизначення та соціально-психологічну адаптацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитания. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
2. Вашека Т.В. Профілактика самогубства серед підлітків: методика для вимірювання суїцидальної поведінки // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №4. – С.53-57.
3. Психологія суїциду / За редакцією В.П. Москальця. – К.: „Академвидав”, 2004. – 286 с.
4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ–М», 2002. – 672 с.
5. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов. – М.: «Школа-Пресс», 1995. – С.192-194.
6. Столин В.В., Пантелеев С.Р. Общая психодиагностика. – М., 1987. – 264 с.

ANNOTATIONS TO THE ARTICLES

Asotskij V.V.

FORMS OF THE MENTAL PRESSURE AND KINDS OF EXHAUSTION WHICH ARE SHOWN AT SALVORS ON DUTY

The analysis of features of professional work of salvors, features of their mental pressure, factors of occurrence disadaptation-conditions and different kinds of exhaustion (physical, emotional, mental) is conducted.

Keywords: a mental pressure, disadaptation, extreme conditions.

Afanaseva N.E.

INFLUENCE OF TRAINING IN UCPU ON SOCIALIZATION OF STUDENTS AND CADETS

Results of research of some processes of socialization which proceed in specialized higher educational establishment are presented and influence formation of social stereotypes, installations and submissions of students and cadets.

Keywords: socialization, adaptation, training.

Bespalova I.S.

STUDYING OF FEATURES OF FORMATION OF QUALITIES ACTIVE THINKING AT TEENAGERS

In the article results of researches of qualities of active thinking at teenagers are presented. Experimental training has shown that there are real methods of purposeful formation of such important cognitive qualities, as flexibility and independence of pupils at studying mathematics.

Keywords: thinking, a learning efficiency, cognitive activity.

Balabanova L.M., Bobrovnikova N.P.

**PROBLEMS OF PERSONNEL MAINTENANCE
IN SYSTEM OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS IN
CONNECTION WITH THE MOTIVATIONAL
ORIENTATION OF CANDIDATES ON SERVICE**

Influence of type of motivation of candidates on service on a choice of this or that trade for the decision of a problem of fluctuation of the personnel in power structures is analyzed. As job placement of persons with negative motivation leads to that satisfaction work, their appeal to workers decreases in process of increase in the experience of stay at service in AIA.

Keywords: a motivational orientation, professional motivation.

Zhdanov I.V., Vorobeva I.V.

**FEATURES OF THE ATTITUDE TO MILITIA AND ITS
ACTIVITY IN STRUCTURE OF THE ESTIMATED
INGREDIENT SENSE OF JUSTICE OF CITIZENS**

In the article the question connected with a problem of features of the attitude of citizens to militia and its activity is considered. Improvement of the attitude to militia among the population as a whole to increase a level of sense of justice and will assist reduction of wrongful acts.

Keywords: sense of justice, estimation, law-enforcement activity.

Gorelov I.J.

**INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL PROFILES OF WORKERS
OF MILITIA ON EFFICIENCY OF LAWFUL APPLICATION BY
THEM OF PHYSICAL STRENGTH,
SPECIAL WEAPONS AND FIRE-ARMS**

In the article data of the psychological research conducted with the purpose of definition average psychological profile of workers of militia with high and low readiness for lawful application of force, special instruments and fire-arms are cited.

Keywords: psychological profiles, offences, sense of justice, legal assistance.

Gosteeva T.V.

**IS PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL SELECTION METHODS
OF PSYCHODIAGNOSTICS OF CANDIDATES ON SERVICE IN
AIA**

The author considers a problem of efficiency of is professional-psychological selection in another way. Incorporation test psychodiagnostical techniques with training technologies enables to provide the maximal accuracy at selection of candidates on this or that post.

Keywords: psychological selection, training technologies, psycho diagnostics.

Druz V.A., Ma Shuin

**PSYCHOPHYSIOLOGIC THE NATURE OF THE
ORGANIZATION BEHAVIOUR IN EXTREME CONDITIONS OF
ITS COURSE**

Psychophysiologic features of behavior in extreme conditions its biological conditionality are analyzed. It is proved, that mechanisms of system of "biosafety" have the general principle of construction in any system which can organize itself, which allows using them in the organization of social systems of safety.

Keywords: behavior, extreme conditions, biological system.

Krivoderev V.V., Djan Tan

**HUMAN ACTIVITY IN EXTREME BOTH CRITICAL SITUATIONS
AND THE ORIENTATION OF RESEARCHES OF THE
PROBLEM**

In the presented article the analysis of a problem of features of activity of the person in extreme situations, changes of the contents and structure of camera activity which happen under influence of special and extreme conditions is granted.

Keywords: an extreme situation, activity, mental condition.

Kuflievskij A.S.

ESTIMATION OF THE LEVEL OF EMOTIONAL "BURNING OUT" AT WORKERS OF FIRE-SAVING DIVISIONS OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES UKRAINY

The essence of a syndrome of emotional "burning out" reveals. The researched syndrome is considered as derivative of constant influence of professional stress which leads to breaking in professional work and to occurrence of professional deformation.

Keywords: emotional burning out, professional deformation, stress, a pressure.

Kucherenko S.M.

The ACCOUNT OF THE EMOTIONAL CONDITION IN THE INTEGRATED APPROACH TO DEFINITION OF PSYCHOLOGICAL READINESS DURING PROFESSIONALIZATION OF PERSON

In the article are presented the analysis of structure of psychological readiness of the person to the specific activity, definition of criteria, conditions which determine duration and resistance of displays, changes of psychological readiness of the person. And also necessity of the account of emotional making work is determined.

Keywords: professionalization, activity, psychological readiness.

Lefterov V.O.

METHODOLOGICAL BASES AND PRINCIPLES OF PSYCHOLOGICAL TRAINING

In the article the analysis of different approaches is led to definition of an essence and a special-purpose designation of psychological training, the basic methodological positions, principles and mechanisms of training, its place and role in a psychological science and an expert reveal.

Keywords: psychological training, social systems, self-control.

Makarenko P.V.

**THEORETICAL STUDYING OF THE PROBLEM OF STRESS IN
EXTREME CONDITIONS OF ACTIVITY AND
PSYCHOCORRECTION STRESSFUL CONDITIONS**

The article is devoted to the analysis stress factors which influence employees AIA during fulfillment of the professional responsibilities by them. Also opportunities psychocorrectional influences with the purpose of increase of efficiency of activity are considered.

Keywords: stress, extreme conditions of activity, psychocorrection.

Melojan A.E.

**FEATURES OF DISPLAY STRESSTABILITY OF THE
FUTURE PSYCHOLOGISTS IN THE DISPUTED SITUATION**

In the article conceptual problems of stresses and conflicts in modern psychological researches reveal. The author analyzes also features of display stresstability in disputed situations which lead to psychological crisis at students-psychologists.

Keywords: stresstability, disputed situations, professional work.

Miloradova N.E.

**SPECIFICITY OF INVESTIGATORY ACTIVITY
AND FACTORS COMPLICATING IT**

In the article specificity of investigatory activity is considered and some factors which complicate are defined and reduce efficiency of activity of investigatory subitems. Constant fulfillment of official duties provides availability of objective difficulties and necessities of serious limitations: small quantity of time for dialogue with native and friends; necessity of failure of some needs and desires for the sake of service interests; the specific circle of dialogue which consists of persons who participate in investigation of crimes more often, and it leaves traces on style of dialogue with other persons.

Keywords: efficiency of activity, subjective and objective factors.

Nazarov O.A., Evsjukov A.P.

**DISADAPTATIONAL PSYCHOLOGICAL CONDITIONS ARISING
AT WORKERS OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES
UKRAINE AFTER FULFILMENT OF PROBLEMS
ON LIQUIDATION OF CONSEQUENCES OF THE EXTREME
SITUATION**

The analysis of factors which cause negative psychological conditions in workers of the Ministry of Emergency Measures of Ukraine, disadaptational processes which essentially worsen health is conducted, reduce stresstability and can lead to reduction of a level of efficiency of activity.

Keywords: negative psychological conditions, disadaptational processes, stresstability.

Nosenko V.M.

**PERSONAL MATURITY AND PSYCHOLOGICAL
STABILITY EXTREME SITUATIONS**

In articles the concept of a personal maturity of the person, psychological and spiritual aspects of its development, described the basic resources of stresstability is considered. The level of spiritual development priority defines a level of psychological stability of the person and is a basis of its integrated health. Interactive dependence acts as display of deficiency of psychological stability.

Keywords: a personal maturity, psychological stability, mental development.

Onishchenko N.V.

**FEATURES OF THE LOCUS OF THE CONTROL OF THE PER-
SON OF INSPECTORS WITH DIFFERENT
PARAMETERS OF EFFICIENCY OF PROFESSIONAL WORK**

In the article the data received at studying of interdependence of type of the person's control of the inspector and efficiency of his professional work is presented. The considered aspect is actual for process of optimization of investigatory activity.

Keywords: a locus of the control, the person, efficiency of professional work.

Popova G.V., Dunnik M. M.

PSYCHOLOGICAL MAINTENANCE OF EFFECTIVE OPERATIVELY-SERVICE ACTIVITY OF STAFF OF STATE BOUNDARY SERVICE UKRAINY: PROSPECTS OF DEVELOPMENT

In the article the problem of psychological maintenance of efficiency of operatively-service activity is analyzed by frontier guards of Ukraine. Measures on increase of productivity of activity of staff of the state boundary service of Ukraine are offered. Questions professional selection and vocational guidance of employees of boundary service of Ukraine are considered.

Keywords: psychological maintenance, efficiency of activity, mental health, socially-psychological training.

Potapchuk E.M.

PRESERVATION OF MENTAL HEALTH OF MILITARY MEN

In the article the problem psychoreservation of mental health of persons which pass military service is analyzed. The Great value is removed roles of commanders, psychologists, to improvement of the contents of supervising documents and etc. The general aspects of improvement of process of preservation of mental health of staff of military parts are developed.

Keywords: mental health, the responsibility, the psychological help.

Prihodko J.A.

PROFESSIONAL SELECTION OF FIREMEN-RESCUERS OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES UKRAINY

In the article the analysis of a condition of a problem of psychological selection of firemen-rescuers of the Ministry of Emergency Measures of Ukraine, the analysis of legislative base which regulates it is conducted, is granted comparisons of the recommended techniques. Making use of own experience practical and scientific work it is drawn a conclusion concerning actual problems of professional selection of firemen-rescuers at the present stage.

Keywords: professional selection, efficiency of professional work.

Samoylov N.G., PereLygina L.A.

PLAYING SPORTS AS THE EXTREME KIND OF ACTIVITY

In the article are shown, that shift psychophysiological parameters at sportsmen during sports activity for borders, characteristic for normal labour activity that testifies to its extremeness which level is defined by set, in and intensity of action stress factors.

Keywords: sports, extreme activity, stress factors.

Safin A.D., Bryndikov J.L.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL READINESS OF MILITARY DRIVERS TO ACTION IN EXTREME SITUATIONS OF ROAD CONDITIONS

It is analyzed conditions of psychological readiness of military drivers to actions in extreme situations. It is found out, that features of behaviour of drivers in a road situation depend on individually-typological qualities of the person.

Keywords: an extreme situation, individual qualities, professional fitness.

Sergienko N.P., Perepelkin A.

GENDER FEATURES OF THE LEVEL OF UNEASINESS AND LEVEL OF ACHIEVEMENTS

In the article results of research of gender features of a level of uneasiness and a level of achievements are presented. It is shown, that the level and the contents of uneasiness essentially differs at young men and girls. Concerning a level of harassment are revealed, that young men direct efforts to subject activity, and girls - on cognitive.

Keywords: uneasiness, a level of achievement, motivation, a gender.

Sikora L.S., Tkachuk R.L., Manishin I.R., Beresjak K. M.

COGNITIVE INGREDIENTS IN PSYCHOLOGY OF DECISION-MAKING BY THE INTELLECTUAL AGENT

In the article problems of formation of concepts of decision-making in normal conditions, crisis and extreme situations are considered.

Keywords: decision-making, cognitive sphere, intelligence, an extreme situation.

Sklyarov S.A.

**INTERRELATION OF INGREDIENTS COMMON-LABOUR
MOTIVATIONS AND PERSONAL FEATURES
OF FIREMEN-RESCUERS**

Results of research of interrelations between personal features and motives of labour activity of firemen-rescuers are considered. It is established, that the greatest quantity of authentic results of correlation of ingredients of common-labour motivations is marked with internal persons, and motivational ingredients opposite on sense are connected with different personal features.

Keywords: motivation, salvors, an extreme situation.

Timchenko A.V., Shevchenko I.A.

**PSYCHOLOGICAL AND SOCIALLY-DEMOGRAPHIC POR-
TRAIT SUICIDENT - THE FORMER WORKER OF TRADES EX-
TREME THE PROFILE**

It is analyzed psychological, social, medical and other aspects of a problem of suicide behaviour of workers which are engaged in activity in particular covenants. Result of the analysis became a socially-demographic and psychological portrait suicident - the former worker of a trade extreme a profile.

Keywords: a suicide, activity in extreme conditions, motivation.

Timchenko O.V.

**PROBLEM OF SELF-IDENTIFICATION IN THE CONTEXT OF
THE VITAL WAY OF THE PERSON**

In the article the problem of self-identification, consciousness, development of the person is considered. Psychological alienation leads to a specific item of the individual, caused it intrapsychic features, psychoemotional condition, sometimes accentuation character traits.

Keywords: self-identification, a life, psychological alienation.

Tomchuk M.I., Tomchuk S.M.

FEATURES of DISPLAY AND REGULATION OF NEGATIVE MENTAL CONDITIONS OF THE PERSON IN EXTREME SITUATIONS

The problem of displays and regulation of negative mental conditions which are caused by being persons in an extreme situation is analyzed. It is established, that the majority of mental conditions can monitor the person, in particular when the generated psychological readiness for activity in particular covenants.

Keywords: mental condition, psychological readiness, an extreme situation.

Ushakova I.M.

TYPE OF INTERACTION IN THE CONFLICT DEPENDING ON MOTIVATIONAL TENDENCIES OF THE PERSON

It is analyzed features of reaction in a disputed situation depending on motivation of the person. Communication between motivation of achievement and type of reaction of young men and girls in disputed situations is revealed. It is shown, that at cadets and students with domination of motivation of achievement style of rivalry, and at investigated with advantage of motivation of avoidance of failures - style of avoidance predominates.

Keywords: the conflict, motivation, the person.

Fedoseev V.A., Seljukova T.V.

PATOPSYCHOLOGICAL AND PSYCHOPATHOLOGICAL DISPLAYS OF POSTTRAUMATIC STRESSFUL FRUSTRATION

In the article are described questions of ethiology, pathogenesis and systematization patopsychological breaking at posttraumatic stressful frustration.

Keywords: posttraumatic stressful frustration, patopsychological breaking.

Hristenko V.E.

**MODELLING OF ADEQUACY OF BEHAVIOUR OF THE
SALVOR IN DIFFERENT CONDITIONS OF PROFESSIONAL
WORK**

The opportunity of mathematical modeling and forecasting of adequacy of behavior of staff of the Ministry of Emergency Measures during fulfillment of rescue works is shown.

Keywords: adequacy of behaviour, professional work, emotional reactions.

Chepiga L.P.

**PROPENSITY TO RISK AND PROBLEM OF PROFESSIONAL
BURNING OUT OF EMPLOYEES OF FIRE PREVENTION**

In the article results of research of professional burning out and the methods of its overcoming used by employees of fire prevention with a different level of propensity to risk are presented.

Keywords: professional burning out, emotional stability, an extreme situation.

Shajda N.P., Ostopolets I.J.

**PHENOMENON OF EMOTIONAL CRISIS OF CHILDREN
OF 6-7 YEARS**

In articles the problem of emotional crisis at children of pre-school age is analyzed. The general directions psychocorrectional works with neurotic children are certain.

Keywords: emotions, century crisis, uneasiness, fear, psycho-correction.

Shajhlislamov Z.R., Istomin I.M.

**DYNAMICS OF INTERPERSONAL ATTITUDES AND
PSYCHOLOGICAL COMPATIBILITY OF EXPERTS OF SMALL
FUNCTIONAL GROUPS OF OPERATIVELY-SAVING SUBITEMS
OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES UKRAINY**

In the article results of research of dynamics of interpersonal attitudes of employees of operatively-saving subitems of the Ministry of Emergency Measures of Ukraine are presented. It is proved, that the long-term intense group activity in conditions of social isolation

and the compelled dialogue leads to negative changes of interpersonal attitudes, the number antisympathy, conflicts and quarrels which negatively influences psychological compatibility, unity and efficiency of group activity increases.

Keywords: interpersonal attitudes, operatively-saving sub-items, functional groups.

Shvalb J.M., Shvalb A.J.

TRAINING OF PROFESSIONAL INTERACTION IN PREPARATION OF PSYCHOLOGISTS

The problem of use of trainings in the educational process, directed on professional training of experts on psychology is analyzed. The offered functional structure of training which is enough flexible and opened which allows to introduce corrective amendments and changes to process according to concrete conditions of realization training employment.

Keywords: training, professional training, communicative qualities, efficiency.

Shtrigol D.V.

DYNAMICS OF THE SELF-ATTITUDE OF SENIOR PUPILS, PREDISPOSED TO SUICIDE BEHAVIOUR

In the article problems of consciousness, the self-attitude at senior pupils who have propensity to autoagression, suicide is analyzed. It is proved, that senior pupils, are inclined to suicide behaviour, have lower parameters of the self-attitude. They in a greater degree are directed against own I, critically concern to itself, expect the negative attitude of others, not interested in itself, less confident, do not understand itself.

Keywords: the self-attitude, a suicide, century crisis, interpersonal attitudes.

ЗМІСТ

Асоцький В.В. <i>Форми психічного напруження та види стомлення, що проявляються у рятувальників під час виконання службових обов'язків</i>	3
Афанасьева Н.Є. <i>Вплив навчання в УЦЗУ на соціалізацію студентів і курсантів</i>	8
Беспалова І.С. <i>Вивчення особливостей формування якостей активного мислення у підлітків</i>	13
Балабанова Л.М., Боровнікова Н.П. <i>Проблеми кадрового забезпечення в системі МВС у зв'язку з мотиваційною спрямованістю кандидатів на службу</i>	22
Жданова І.В. Воробйова І.В. <i>Особливості ставлення до міліції та її діяльності у структурі оціночного компонента правосвідомості громадян</i>	28
Горелов І.Ю. <i>Вплив психологічних профілів працівників міліції на ефективність провмірного застосування ними фізичної сили, спецзасобів і вогнепальної зброї</i>	37
Гостеева Т.В. <i>Професійно-психологічний відбір та тренінгові методи психодіагностики кандидатів на службу в ОВС</i>	44
Друзь В.А., Ма Шуїн. <i>Психофізіологічна природа організації поведінки в екстремальних умовах її протікання</i>	51
Криводерев В.В., Джан Тан. <i>Діяльність людини в екстремальних і критичних ситуаціях і спрямованість досліджень проблеми</i>	61
Куфлієвський А.С. <i>Оцінка рівня емоційного "вигорання" у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України</i>	70
Кучеренко С.М. <i>Урахування емоційного стану в комплексному підході до визначення психологічної готовності у процесі професіоналізації особистості</i>	79
Лефтеров В.О. <i>Методологічні основи і принципи психологічного тренінгу</i>	88

Макаренко П.В. <i>Теоретичне вивчення проблеми стресу в екстремальних умовах діяльності та психокорекція стресових станів</i>	98
Мелоян А.Е. <i>Особливості прояву стресостійкості майбутніх психологів у конфліктній ситуації</i>	106
Мілорадова Н.Е. <i>Специфіка слідчої діяльності та фактори, що її ускладнюють</i>	116
Назаров О.О., Євсюков О.П. <i>Деадаптивні нервово-психічні стани, що виникають у працівників МНС України після виконання задач з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації</i>	127
Носенко В.М. <i>Особистісна зрілість та психологічна стійкість в екстремальних ситуаціях</i>	138
Оніщенко Н.В. <i>Особливості локусу контролю особистості слідчих з різними показниками ефективності професійної діяльності</i>	146
Попова Г. В., Динник М. М. <i>Психологічне забезпечення ефективної оперативно-службової діяльності особового складу Державної прикордонної служби України: перспективи розвитку</i>	153
Потапчук Є.М. <i>Збереження психічного здоров'я військовослужбовців</i>	161
Приходько Ю.О. <i>Аналіз стану професійного відбору пожежних-рятувальників МНС України на сучасному етапі</i>	171
Самойлов М.Г., Перелигіна Л.А. <i>Заняття спортом як екстремальний вид діяльності</i>	181
Сафін О.Д., Бриндіков Ю.Л. <i>Психологічні умови розвитку професійної готовності військових водіїв до дії в екстремальних ситуаціях дорожньої обстановки</i>	188
Сергієнко Н. П., Перепьолкін А. <i>Гендерні особливості рівня тривожності і рівня домагань</i>	198
Сікора Л. С., Ткачук Р. Л., Манишин І. Р., Березяк К. М. <i>Когнітивні компоненти в психології прийняття рішень інтелектуальним агентом</i>	204

Склярів С. А. <i>Взаємозв'язок компонентів загально-трудової мотивації й особистісних особливостей пожежних-рятувальників</i>	212
Тімченко О.В., Шевченко І.О. <i>Психологічний та соціально-демографічний портрет суїцидента – колишнього працівника професій екстремального профілю</i>	219
Тімченко О.В. <i>Проблема самоідентифікації в контексті життєвого шляху людини</i>	229
Томчук М.І., Томчук С.М. <i>Особливості прояву та регуляції негативних психічних станів особистості в екстремальних ситуаціях</i>	237
Ушакова І.М. <i>Тип взаємодії у конфлікті залежно від мотиваційних тенденцій особистості</i>	247
Федосєєв В.А., Селюкова Т.В. <i>Патопсихологічні і психопатологічні прояви посттравматичних стресових розладів</i>	256
Христенко В.Є. <i>Моделювання адекватності поведінки рятувальника в різних умовах професійної діяльності</i>	266
Чепіга Л.П. <i>Схильність до ризику і проблема професійного вигорання співробітників пожежної охорони</i>	275
Шайда Н.П., Остополець І.Ю. <i>Феномен емоційної кризи дітей 6-7 років</i>	282
Шайхлісламов З.Р., Істомін І.М. <i>Динаміка міжособистісних відносин і психологічної сумісності фахівців малих функціональних груп оперативно-рятувальних підрозділів МНС України</i>	290
Швалб Ю.М., Швалб А.Ю. <i>Тренінг професійної взаємодії у підготовці психологів</i>	301
Штриголь Д.В. <i>Динаміка самовідношення старшокласників, схильних до суїцидальної поведінки</i>	311